

ISSN 2414-9012

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

OF YURI FEDKOVYCH
CHERNIVTSI
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 2/2016 (44)

№ 2/2016 (44)

ІСТОРИЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2016

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2016

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

*Журнал входить до переліку наукових фахових видань України
Наказ Міністерства освіти і науки України № 515 від 16.05.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПП від 05.02.2016 р.*

Рецензенти:

Михайло Юрій, доктор історичних наук, професор;
Володимир Євтух, доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України;
Володимир Денисенко, доктор політичних наук, професор;
Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор.

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2016. – № 2. – 168 с.
ISSN 2414-9012.

Тематика наукового журналу охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У журналі публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Добржанський, д-р іст. наук, проф., науковий редактор (Чернівці)
Любомир Винар, д-р філософ., проф., заступник наукового редактора (Кент, США)
Юрій Макар, д-р іст. наук, проф., заступник наукового редактора (Чернівці)
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, проф. (Чернівці)
Роман Дрозд, д-р іст. наук, проф. (Слупськ, Польща)
Тарас Івасютин, канд. філол. наук, доцент (Чернівці)
Анатолій Круглашов, д-р політ. наук, проф. (Чернівці)
Мішель Керотре, д-р іст. наук, проф. (Париж, Франція)
Ігор Крючков, д-р іст. наук, проф. (Ставрополь, Росія)
Наталія Ротар, д-р політ. наук, проф. (Чернівці)
Штефан Пурич, д-р іст. наук, проф. (Сучава, Румунія)
Олександр Сич, д-р іст. наук, проф. (Чернівці)
Сергій Троян, д-р іст. наук, проф. (Київ)
Володимир Фісанов, д-р іст. наук, проф. (Чернівці)
Михайло Чучко, д-р іст. наук, проф. (Чернівці)
Валентина Богатирець, канд. політ. наук, доц. (Чернівці)
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, доц., відповідальний секретар (Чернівці)

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький університет, факультет історії, політології та міжнародних відносин,
тел. (03722) 52-19-94.
E-mail: dobrz@chnu.cv.ua

Published by Academic Council
of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

Academic Journal is approved by Ministry of Education and Science of Ukraine

16.05.2016. № 515

Certificate of registration KB № 21905-11805IIP of 05.02.2016

PEER-REVIWERS:

Mychailo Yuriy, Doctor of History, Professor, (Chernivtsi, Ukraine);

Volodymyr Yevtukh, Doctor of History, Professor, corresponding member of the National Academy of Science of Ukraine;

Volodymyr Denysenko, Doctor of Political Sciences, Professor;

Iryna Kresina, Doctor of Political Sciences, Professor

History Journal of Iurii Fedkovych Chernivtsi National University : Chernivtsi : Chernivtsi
Ч-49 University, 2016. – № 2. – 168 p.

ISSN 2414-9012.

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Olexandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Professor, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine)

Liubomyr Vynar, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Kent, USA)

Yuriy Makar, Doctor of History, Professor, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine)

Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Roman Drozd, Doctor of History, Professor (Slupsk, Poland)

Taras Ivassioutine, PhD in Philology, Associate Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Anatoliy Kruglashov, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Michel Caroitre, Doctor of History, Professor (Paris, France)

Igor Kriuchkov, Doctor of History, Professor (Stavropol, Russia)

Nataliia Rotar, Doctor of Political Sciences, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Stefan Purich, Doctor of History, Professor (Suceava, Romania)

Oleksandr Sych, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Serhiy Troyan, Doctor of History, Professor (Kyiv, Ukraine)

Volodymyr Fisanov, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Mychailo Chuchko, Doctor of History, Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Valentyna Bohatyrets, PhD in Political Sciences, Associate Professor (Chernivtsi, Ukraine)

Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, Executive Secretary (Chernivtsi, Ukraine)

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskoho Str. 2,
Ukraine, Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and
International Studies, Tel. (03722) 52-19-94.

For queries and further information about **AJCNU** please e-mail: dobrz@chnu.cv.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Прищепя О. ТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНА ОСВІТА У КУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИКАХ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.).....	7
Pryshchepa O. TRADITIONAL RELIGIOUS EDUCATION IN THE CULTURAL COMMUNICATIVE PRACTICES OF THE JEWS IN THE DISTRICT TOWNS AND SETTLEMENTS IN RIGHT-BANK OF UKRAINE (THE FIRST QUARTER OF THE 19 TH CENTURY)	7
Кудінова А. «ПЕРЕКУПКИ» і «СИДУХИ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЯРМАРКОВІЙ КУЛЬТУРІ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)	13
Kudinova A. THE «PEREKUPKY» AND «SYDUKHNY» IN UKRAINIAN FAIR TRADE CULTURE: TRADITIONS AND MODERNITY (BASED ON ETHNOGRAPHIC RESEARCH)	13
Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ ГАЛИЧИНИ	20
Haydukevych O., Kontsur-Karabinovych N. METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKYI AND NATURE PROTECTION OF HALYCHYNA	20
Зайцева З. УКРАЇНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС У ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ФРАНЦА ЙОСИФА	26
Zaitseva Z. UKRAINIAN HUMANITARIAN DISCOURSE IN FRANZ JOSEPH CHERNIVTSI UNIVERSITY	27
Олійник С. ФОРМУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ІДЕЇ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРИЄДНАННЯ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	35
Oliynyk S. FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE RUSSIAN EMPIRE POLICY IN TERMS OF GALICIA'S ANNEXATION UPON THE OUTBREAK AND DURING THE WORLD WAR I.....	35
Королько А. СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА КОЛОМИЙЩИНІ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918 – 1919).....	40
Korolko A. FORMATION AND FUNCTIONING OF UKRAINIAN PARTS OF AUTHORITY ON THE TERRITOTY OF KOLOMIIA IN THE PERIOD OF ZUNR (1918 –1919)	40
Гуйванюк М. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРІОД ЗУНР	54
Guvyanyuk M SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN LITERARY INTELLECTUALS IN WUPR PERIOD	55
Готра О. АКАДЕМІК МИКОЛА КАЩЕНКО ЯК ОРГАНІЗАТОР РОБОТИ АКЛІМАТИЗАЦІЙНОГО САДУ	59
Gotra E. ACADEMICIAN MYKOLAI KASHCHENKO AS A FOUNDER OF THE ACCLIMATIZATION GARDEN WORK	59

Федорчук С. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПИВОВАРНОЇ ГАЛУЗІ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНИ (1921–1939 pp.)	65
Fedorchuk S. TRENDS OF THE BREWING INDUSTRY IN WESTERN VOLYN (1921 – 1939 years)	65
Доброчинська В. ВОЛИНСЬКА УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У БОРОТЬБИ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1921–1939 pp.)	71
Dobrochynska V. VOLYN UKRAINIAN INTELLIGENTSIA IN STRUGGLE FOR THE NATIONAL SCHOOL UNDER THE INFLUENCE OF SECOND POLISH REPUBLIC (1921 –1939)	71
Вружа Р. ÎNTRE COLABORARE ŞI CONFRUNTARE. ROMÂNI ŞI UCRAINENI ÎN BUCOVINA INTERBELICĂ	76
Bruja R. BETWEEN COOPERATION AND CONFRONTATION. ROMANIANS AND UKRAINIANS IN INTERWAR BUKOVINA	77
Сабол Н. «VINDECÂND BOLNAVII»: MEDICI ŞI PACIENŢI ÎN BUCOVINA SECOLULUI AL XIX-LEA	84
Sabol H. «HEALING THE SICK»: PHYSICIANS AND PATIENTS IN THE 19TH CENTURY OF BUKOVINA	85
Клімчук Ю. ПОДІЛЬСЬКИЙ БУКОВИНЕЦЬ ЙОСП КЛІШЦ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ	91
Klimchuk U. PODOLIAN BUKOVYNETS JOZEF KLICHSH IN FRENCH RESISTANCE MOVEMENT	91
Тимошенко Ю. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ МІЛІТАРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ СПОРТУ В УКРАЇНІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ	96
Tymoshenko Y. HISTORICAL ANALYSIS OF MILITARY REALITY OF SPORT IN UKRAINE TOTALITARIAN DAYS	96
Тищенко Ю. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ СІМ'Ї В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х pp.)	102
Tyshchenko Y. STATE POLICY IN THE FIELD OF PROTECTION FAMILY IN USSR (late 1960s – early 1980s)	103

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Черняхівська О. МІЖ АКАДЕМІЧНОЮ НАУКОЮ ТА КРАЄЗНАВСТВОМ: НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КАСИМЕНКА ЩОДО ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРИЇ МІСТ І СІЛ УРСР»	109
Chernyakhivska O. BETWEEN ACADEMIC SCIENCE AND LOCAL HISTORY STUDY: PROF. OLEXANDR KASYMENKO'S SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES FOR THE «HISTORY OF TOWNS AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR» MULTIVOLUME EDITION PREPARATION	109
Латиш Ю. КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ НАПРИКІНЦІ 1970-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х pp. І ПРИЧИНИ ПЕРЕБУДОВИ: ІСТОРИОГРАФІЯ	116
Latysh I. THE CRISIS OF THE SOVIET MODEL OF SOCIALISM IN THE LATE 1970s – EARLY 1980s AND THE REASONS FOR PERESTROIKA: HISTORIOGRAPHY	116

Христан Н. МІСТА УКРАЇНИ ТА ЇХ ЮВІЛЕЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ	122
Khrystan N. CITIES OF UKRAINE AND THEIR ANNIVERSARIES IN SOVIET HISTORICAL THOUGHT	122

Філінюк А., Ярич В. П'ЯТИТОМНЕ ВИДАННЯ В. СЕРГІЙЧУКА «УКРАЇНСЬКИЙ ЗДВИГ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ НА БУКОВИНІ І ПОДІЛЛІ	129
Filinyuk A., Yarych W. FIVE-VOLUME EDITION OF V. SERHIYCHUK'S «UKRAINIAN SHIFT» AS SOURCE FOR STUDYING OF INDEPENDENT MOVEMENT AT BUKOVYNA AND PODILLYA	129

УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Ключук Ю. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО НА ПРИКЛАДІ МІЖДЕРЖАВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РАМКАХ ПРОГРАМИ ПЗМ	135
Klyuchuk Y. POLISH-UKRAINIAN STRATEGIC PARTNERSHIP: FOR EXAMPLE INTERSTATE CO-OPERATION ON THE PROGRAME «PARTNERSHIP FOR PEACE»	135

Стрільчук Л. РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИНАХ	141
Strilchuk L. THE ROLE OF MASS MEDIA IN MODERN UKRAINIAN-POLISH INTERSTATE RELATIONS	141

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Громакова Н. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	147
Gromakova N. THE POLISH NATIONAL MOVEMENT AS A FACTOR OF SOCIAL CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION	147

Левчук І. ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	152
Levchuk I. JEWISH WOMEN ORGANIZATION IN PUBLIC LIFE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC	153

Фісанов В. БІЛОРУСЬ У ВИРІ ДРАМАТИЧНИХ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ 1918 – 1919: ПІДХОДИ ДО ТЕМИ	159
Fisanow V. BELARUS IN DRAMATIC INTERNATIONAL EVENTS IN 1918 – 1919: SOME APPROACHES	159

УДК 94(2–75)(=411.16)(477. 4)«18»

© Олена Прищепа
(Рівне)

ТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНА ОСВІТА У КУЛЬТУРНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИКАХ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІХ ст.)

Проведений аналітичний зріз стану традиційної релігійної освіти євреїв передбачає з'ясування специфіки формування освітньо-культурного середовища у міських поселеннях Правобережної України першої. Вона вбачається у вибудовуванні кожною етнічною громадою (поляки, євреї, українці) власного культурного простору. Зазначається, що найбільш ізольовано від решти етнічних спільнот виглядало освітньо-культурне життя єврейських громад, організоване за релігійними приписами юдаїзму. Підкреслюється, що в культурних комунікативних практиках єврейського населення головну роль відігравало здобуття релігійних знань. Відсутність у навчальних програмах єврейських шкіл світських предметів слугувала перешкодою для подолання відособленості єврейського міського загалу Правобережної України від оточуючого світу. Стверджується, що інтегрувати єврейську освіту в загальноосвітню державну систему у першій третині ХІХ ст. імператорській владі не вдалося.

Ключові слова: євреї, містяни, міські поселення, Правобережна Україна, Російська імперія, релігійна освіта, світська освіта.

О. Прищепа
(Ровно)

ТРАДИЦИОННОЕ РЕЛИГИОЗНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КУЛЬТУРНЫХ КОМУНИКАТИВНЫХ ПРАКТИКАХ ЄВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УЕЗДНЫХ ГОРОДОВ И МЕСТЕЧЕК ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ ХІХ в.)

Проведенный аналитический срез состояния традиционного религиозного образования евреев предполагает выяснение специфики формирования образовательно-культурной среды в городских поселениях Правобережной Украины первой четверти ХІХ века. Она видится в выстраивании каждой этнической общностью (поляки, евреи, украинцы) собственного культурного пространства. Отмечается, что наиболее изолированно от других этнических групп выглядела образовательно-культу-

рная жизнь еврейских общин, организованная по религиозным предписаниям иудаизма. Подчеркивается, что в культурных коммуникативных практиках еврейского населения главную роль играло получение религиозных знаний. Отсутствие в учебных программах еврейских школ светских предметов служило преградой для преодоления обособленности еврейской городской общины Правобережной Украины от окружающего мира. Утверждается, что интегрировать еврейское образование в общеобразовательную государственную систему в первой трети ХІХ в. не удалось.

Ключевые слова: евреи, горожане, городские поселения, Правобережная Украина, Российская империя, религиозное образование, светское образование.

О. Pryshchepa
(Rivne)

TRADITIONAL RELIGIOUS EDUCATION IN THE CULTURAL COMMUNICATIVE PRACTICES OF THE JEWS IN THE DISTRICT TOWNS AND SETTLEMENTS IN RIGHT-BANK OF UKRAINE (THE FIRST QUARTER OF THE 19TH CENTURY)

The article suggests the analysis of traditional religious education of the Jews in the towns of Right-Bank Ukraine in the first quarter of the 19th century and is aimed at finding out one of the perspectives of educational and cultural environment formation. According to the author's definition town's educational and cultural environment is considered to be the space of spiritual communication the key points of which were educational establishments, educational and cultural institutions, and public organizations.

The specific feature of the educational and cultural life of the towns' population in Volyn, Podillia and Kyiv provinces was that each ethnic community (Poles, Jews, Ukrainians) created its own cultural space. The article points out that educational and cultural life of the Jewish community was organized according to the rules of Judaism and was the most isolated from other ethnic communities. This process was also influenced by the fact that the Jewish community was more numerous than other communities because Right-Bank Ukraine was within the Jewish pale of settlement.

The research emphasizes that getting religious education took the main part in the communicative practices of the Jewish population. It pays attention to the great powers of qahals in organizing educational process. These institutions were aimed at preserving Jewish identity and thoroughly controlled the activities of all educational establishments both public and

private. Main attention was paid to the studying in *heders* (schools for boys), Jewish teachers, and in senior schools. Poor Jewish children and orphans could also get elementary religious education in Talmud-Torah schools sponsored by Jewish communities. The most potential school-leavers and also those who finished *heders* continued education in the «Houses of Study». They functioned first of all as prayer houses and were open for all members of Jewish community as reading facilities of a kind. One could listen to the discussing of religious literature there and everybody could take part in the discussions.

Basing on the published topographic descriptions of Right-Bank provinces the article gives early mentions of Jewish schools functioning at the turn of the 18th – 19th centuries in some towns and settlements of Podillia province (Balta, Mezhyriv, Mohyliv-Podilskyi, Pyliava, Stara Syniava), Volyn province (Zaslav), Kyiv province (Korsun).

The article postulates that the imperial powers failed to integrate the Jewish education into the general state system of education in the first third of the 19th century. Though, according to the «Status of Jews» (1804), they were allowed to attend general town schools, but they did not use that possibility. They refused to send children to secular schools because they were afraid to lose their religious identity and consequently the support of the Jewish communities and social stability. It particularly concerned primary town schools which functioned within churches, monasteries and were connected with Christianity. The absence of the secular subjects in the Jewish schools' curricula was the obstacle for overcoming isolation of the Jewish town communities in the Right-Bank Ukraine from the surrounding world.

The article mentions that Isaac Ber Levinson, who was born in Kremenets, was the apologist of secular education for Jews and the adherent of enlightenment movement called *Haskala*. The research shows that *Haskala* was not well-developed in Right-Bank Ukraine and that is why only one secular school for Jews was opened in the early 20-s of the 19th century in Uman. It did not function for a long time but this educational project demonstrated that introduction of the general subjects into the traditional forms of Jewish education could give this ethnic community more chances for cultural interaction with other towns' communities.

Keywords: Jews, townsmen, settlements, Right-Bank Ukraine, Russian empire, religious education, secular education.

Russian empire, religious education, secular education.

Наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. специфіку міських осередків Правобережної України визначав поліетнічний склад їх населення. Окрім польського його компонента та майже непомітного українського, в міському багатоголоссі виразно звучала і єврейська говірка (переважно розмовна мова – їдиш). Не-

зважаючи на те, що найпоширеніші поміж євреїв заняття – ремісництво і торгівля, дрібна фінансова сфера тощо спонукали їх до активних ринкових контактів із багатьма містянами, інші сторони їхнього життя були ізольовані від решти мешканців міст і витворювали окремих світ, про який у межах досліджуваного історичного відтинка маємо обмаль історичних джерел. Як слушно зауважував Андреас Каппелер, «євреї творили замкнені групи, на культуру, побут і співжиття яких суттєво впливала їх релігія»¹.

Не з власної волі чисельна єврейська людина, яка ще за часів Речі Посполитої заселила міські поселення Правобережної України, опинилась у підданстві імперії Романових, і змушена була пристосовуватися до низки обмежень і спеціальних приписів щодо умов проживання. Як відомо, одна із найсуттєвіших заборон обмежувала пересування євреїв, формуючи «смугу їхньої осілості», до якої входили також Волинська, Київська і Подільська губернії². Специфіка розселення євреїв, яка диктувалася зарахуванням їх до стану міщан та купців, призвела до відчутної переваги цієї людинності у міських поселеннях, що наклало відбиток і на формуванні міського культурного середовища досліджуваного регіону³. Особливо це стосувалося містечок Правобережної України (на їдиш – *штетлів*), які не були наділені адміністративними функціями, відтак більше надавалися до автономії і консервації повсякденного життя єврейського соціуму.

Запропонований у цій публікації аналітичний зріз стану традиційної релігійної освіти євреїв у міських поселеннях Правобережної України першої чверті XIX ст. передбачає з'ясування одного з ракурсів формування освітньо-культурного середовища. Міське освітньо-культурне середовище пропонуємо трактувати як простір духовної комунікації, точками перетину якої виступають навчальні заклади, освітньо-культурні установи, громадські організації. Зауважимо, що в сучасній вітчизняній історіографії указана вище проблема ще не набула належного висвітлення, хоча в окремих публікаціях автора порушувались як теоретичні аспекти цієї проблеми, так і окремі практичні шляхи її вирішення⁴.

Головним осередком єврейського життя виступала релігійна громада – кагал, який у першій чверті XIX ст. продовжував зберігати широкі повноваження, у тому числі й щодо організації навчання своїх одновірців. Так, без

його дозволів не можна було відкрити ні молитовних будинків, ні нових шкіл – насамперед тих, які мали б функціонувати за громадські кошти. Під їх контролем перебували учні та учителі. У віданні кагалів зосереджувався і нагляд за кваліфікацією учителів, оплата за навчання бідняків тощо⁵. Відзначимо, що кагальну форму організації громадського життя євреїв ще довго змушена була підтримувати російська влада, оскільки не мала чітких планів щодо регулювання традиційного укладу життя своїх нових підданих.

Велике значення у збереженні єврейської самобутності та відокремленості від решти міського світу відіграла традиційна освіта юдеїв, яка передбачала опанування різним рівнем знань релігійних текстів – у першу чергу молитов, потому – Тори (П'ятикнижжя), й насамкінець – Талмуду. Якщо врахувати, що розмовною мовою євреїв була говірка їдиш, а ознайомлення із релігійною літературою вимагало знання давньоєврейської мови – івриту, то навчання єврейським дітям давалося нелегко й нерідко зводилося до бездумного зубріння прочитаного.

Отримати релігійні знання можна було як у приватний спосіб, так і відвідуючи навчальні заклади, створені на громадських засадах. Традиційно єврейські діти набували початкову освіту приватним чином у хедерах – школах, відкрити які міг будь-який член юдейської громади, що володів достатнім мінімумом релігійних знань. Хедерне навчання – обов'язкове для усіх єврейських хлопчиків – могло тривати переважно від шести до тринадцяти років. Як і повсюди, в смuzі осілости євреїв, у міських поселеннях Правобережної України існували хедери трьох рівнів знань, які визначалися в основному рівнем релігійних текстів, які там вивчалися⁶. Оскільки оволодіння навичками читання було головним завданням хедерної освіти, наймолодші діти у хедерах першого рівня засвоювали техніку читання на івриті – насамперед молитовника. Згодом приступали до вивчення Тори, що в практичній площині націлювало на розуміння конкретних релігійних текстів, які найближчої суботи мали зачитуватися у синагозі.

Хедери існували практично у всіх містах та містечках Правобережжя, їх більша чи менша кількість залежала від загальної чисельності єврейського населення. Зазвичай групове навчання за кошти батьків організовувалося вдома у вчителя-меламеда, й щодня по його заве-

ршенні діти повертались додому. Рівень викладання у хедерах залежав від освіченості та педагогічних здібностей самого учителя-меламеда, однак на якість засвоєння знань впливала ще й наповнюваність учнів у класі: якщо дітей було забагато – меламедові приділити усім належну увагу було не під силу. Відповідно навчання у хорошого меламеда і з меншою чисельністю учнів коштувало дорожче й було по кишені лише заможнішим євреям, які у разі бажання могли домовитись із приватним учителем навіть про одноосібне навчання сина (чи декількох власних дітей) у себе вдома.

Поглиблене вивчення Талмуда можна було продовжити у ієшивах (єшиви або ієшиботи) – школах вищого типу. За відсутності у міських поселеннях Правобережної України так званих «литовських» ієшив, які засновували талановиті талмудисти (як приклад – Воложинська і Мирська на білоруських землях) і в яких дотримувалися принципу безкоштовного навчання за рахунок фінансування єврейських общин та приватних осіб, тут майже в кожному місті чи містечку функціонували міські ієшиви. Фактично це були хедери з поглибленим навчанням, які існували переважно на кошти батьків. Аналогічні вищому рівню хедерної освіти, ієшиви виділялися більш високим рівнем викладання⁷.

Загалом навчальний і виховний процес хедерної освіти східноєвропейської єврейської громади достатньо детально висвітлений у сучасній історіографії як вітчизняними⁸, так і зарубіжними⁹ дослідниками. Прикметно, що усі вони звертають увагу на доволі низький соціальний статус меламедів, які не отримували спеціальної професійної підготовки і переважно жили у бідності. Однак релігійна освіта і вченість в очах пересічного єврея традиційно зберігала високу цінність, що стимулювало до отримання хоча б початкового рівня знань.

Окрім приватних, існували й громадські початкові школи – талмуд-тори, які за рахунок релігійної громади та на пожертви заможних євреїв безкоштовно відвідували найбільш вразливі єврейські діти й сироти. Тут, як і в хедерах, не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню.

Залежно від успіхів чи невдач в освоєнні Талмуда, випускники хедерів і талмуд-тор або продовжували навчання на більш високому рівні, або ж переключалися на професійні за-

няття. Найбільш здібні учні продовжували навчання у громадських бейт-мідрашах (клойзах). Останні поєднували функції молитовних будинків і своєрідних читальних залів, які були відкриті для усіх членів єврейської громади й функціонували у будь-якому міському поселенні Правобережної України переважно за рахунок коробкового збору – особливого виду податку на предмети першої необхідності¹⁰.

Зазвичай у їхніх стінах поруч із молитвою можна було почути обговорення релігійної літератури, в якому міг взяти участь кожен присутній. Бейт-мідраші були ідеальним місцем для дієвого осмислення релігійних текстів та вироблення навичок вести дискусію – чого так не вистачало учням у хедерах, тим більше, що для потреб відвідувачів тут функціонували й бібліотеки єврейських релігійних та інших книг. Нерідко такі молитовні будинки в маленьких містечках, зокрема на Волині, могли виконувати й функції синагог¹¹. Відсутність офіційних занять та уроків, плати за навчання й усебічна фінансова підтримка учнів бейт-мідрашів робила ці заклади привабливими для тих, хто шляхом набуття глибоких знань і відповідного рівня релігійної освіти мав намір забезпечити собі вищий соціальний статус у єврейському середовищі. Суттєвою підтримкою для таких учнів слугувала система так званих «щоденних кормлінь» («днів»), коли кожна єврейська сім'я принаймні один раз на тиждень вважала обов'язком запросити до себе на обід одного учня-талмудиста, а то й організувати нічліг у себе вдома немісцевим учням.

Оскільки офіційної статистики, яка б обліковувала усі типи єврейських міських шкіл у першій чверті XIX ст. ще не велося, маємо лише фрагментарні дані про функціонування окремих єврейських навчальних закладів – без зазначення їх конкретного типу. Так, у камеральному і топографічному описі Проскурівського повіту Подільської губернії 1797 р. наводилася інформація про існування маленької єврейської школи з пришколком у повітовому Проскуріві. Вона ж позначена на геометричному плані цього міста, складеному у 1800 р.¹². Є конкретні згадки про функціонування наприкінці XVIII – на початку XIX ст. єврейських шкіл у таких містах та містечках Подільської губернії, як Балта, Межирів, Могилів-Подільський, Пилява, Ст. Синява¹³. За Генеральним описанням Волинської губернії 1797 р. відомо, що у повітовому місті Заславі

Волинської губернії функціонувало п'ять єврейських шкіл – три із яких розмішувались у кам'яних будівлях, а дві – у дерев'яних¹⁴. На початку XIX ст. при в'їзді до замку у містечку Корсунь стояла одна дерев'яна будівля, з часом подарована єврейській громаді під школу¹⁵.

Відзначимо, що на традиційній освіті євреїв, що проживали у міських поселеннях Правобережної України, мало позначився розкол у юдейському соціумі і виокремлення ще в другій половині XVIII ст. нового напрямку релігійного руху – хасидизму, прихильниками якого, як відомо, ставали переважно прості євреї – дрібні торговці, шинкарі, ремісники. Оскільки увесь свій час вони витрачали на те, щоб прогодувати сім'ю, їм не випадало довго навчатися, щоб опанувати тлумаченням Тори і Талмуда. Тому охоче сприймали настанови хасидських духовних вождів – цадиків про переваги молитви над вивченням священних текстів. Постійне спілкування із Богом через молитву, служіння йому тілом і душею, праведними думками та вчинками, наполегливою працею, мали б наповнювати хасидів відчуттями радості життя і його сенсу¹⁶. Однак знання молитовника вимагало також відвідувати школи.

Для заявленої теми дослідження важливим є те, що міська єврейська громада Правобережної України спромоглася у першій чверті XIX ст. зберегти релігійну систему освіти, забезпечену відповідною шкільною мережею. Остання ж – нарівні із синагогами постала одним із підґрунть формування культурного світу міських і містечкових євреїв, закритого від решти містян релігійними догмами юдаїзму.

Збереження євреями релігійної освіти трактується дослідниками як своєрідний супротив проти асиміляторського впливу імператорської влади, спрямованої на їх обрусіння (русифікацію)¹⁷. Відтак зрозуміло, що намагання єврейської громади обмежити освіту межами національно-релігійної самотності не задовольняли російську владу. Однак інтегрувати традиційну єврейську освіту в загальноосвітню державну систему було ще не під силу. Саме тому в «Положенні про євреїв» 1804 року були враховані побажання кагалів не засновувати юдейських загальноосвітніх шкіл¹⁸, натомість фіксувалося запрошення присилати своїх дітей до загальноміських шкіл – від народних училищ аж до університету. При цьому зберігався дозвіл утримувати власним коштом свої школи, у яких зобов'язували ви-

кладати одну із трьох мов – російську, польську чи то німецьку¹⁹. Сучасний російський дослідник О. Міллер схильний вважати, що останній припис свідчив про відсутність у влади русифікаторських (асиміляційних) планів стосовно до євреїв, і що тут «важливо було навчання будь-якій мові, яка могла служити медіумом для спілкування влади з євреями та їх акультурації в дусі Просвітництва»²⁰.

Однак зобов'язати євреїв вивчати чужі для них мови в законодавчий спосіб не вдалося, як, врешті, й долучити їх до загальноосвітніх міських шкіл. Можна назвати лише окремі випадки, коли євреї в означений період віддавали своїх дітей до світських шкіл. Так, у Д. Бовуа знаходимо інформацію про навчання у Кременецькій гімназії у 1813 р. трьох євреїв²¹. Про учня-єврея на прізвище Еттінгер, який у 1823 р. навчався на третьому курсі цього ж таки навчального закладу, згадував у своїх спогадах Ф. Ковальський. Еттінгер був сином багатого місцевого купця і добре навчався. Перебування у цій елітній школі посприяло набуттю ним шляхетних манер. Таким чином, своєю поведінкою він нічим не вирізнявся поміж інших. Коли під час публічного акту йому вручали золоту медаль, яким же було здивування усіх присутніх, коли до зали увірвалася багато вбрана єврейка, – як виявилось, його мати, і стала висловлювати радість за успіхи сина у спосіб, неприйнятний у світському товаристві: замість того, щоб обійняти і привітати, вона зірвала з його грудей медаль і сконцентрувала свої бурхливі почуття на її розгляді. «Що то творилося в душі шляхетного хлопця – тяжко відгадати», – зауважив Ф. Ковальський²².

Із наведеного фрагмента спогадів можна зробити висновок, що дух віротерпимості і рівних прав у сфері освіти для дітей-євреїв, як в ідеалі до того прагнули (а скоріше, декларували) в добу просвітницького абсолютизму Олександра I, був не на часі. Навчання під одним дахом (у даному випадку поляків з євреєм) не сприймалося адекватно поляками. Але й нехіль самих євреїв посилати до світських шкіл своїх дітей була надзвичайно високою і диктувалася побоюванням втратити свою релігійну ідентичність, відтак, підтримку єврейської громади, і відповідно соціальну стабільність. Особливо це стосувалося початкових міських шкіл, які переважно існували при монастирях і храмах, тому й навчання у них було просякнуте християнським духом.

Переконливо сприймається твердження дослідниці білоруських містечок доби Російської імперії Інни Соркіної про те, що діяльність єврейських навчальних установ неможливо оцінити однозначно. З одного боку, вони вносили у єврейське середовище грамотність, прищеплювали повагу до релігійних і національних традицій, а з другого – формували односторонність цієї освіти через відсутність у програмі навчання світських предметів і невисокий освітній рівень самих наставників²³. Незважаючи на всезагальний характер початкової релігійної освіти євреїв Правобережної України, усе ж таки значна його частина залишалася малоосвіченою.

Важливим було те, аби в самому єврейському середовищі визріла думка про недопустимість кричущої власної відособленості від оточуючого світу і про потребу залучення до надбань світової культури, не відмовляючись при цьому від основних принципів юдаїзму. Подібні ідеї, як відомо, лунали у Західній Європі ще наприкінці XVIII ст. із вуст маскільм – прихильників просвітницького руху євреїв – Гаскалі, засновником якого вважають берлінського філософа М. Мендельсона (1729–1786).

У Правобережній Україні апологетом світської освіти для євреїв виступав Іцхак Бер Левінзон (1786 (1788?)–1860) – уродженець Кременця, родом із заможної родини. Ще в дитячі роки він оволодів російською мовою, що було на той час великою рідкістю поміж євреїв. З ідеями Гаскалі йому вдалося познайомитися у Галичині, де проживав і працював у єврейських школах (Броди). Після повернення на Волинь влаштувався приватним учителем в родині багатого єврейського бердичівського купця. Перебуваючи наприкінці 20-х рр. у Бердичеві, Левінзон створив гурток «любителів освіти» як майданчик для обґрунтування власних ідей про необхідність вивчення євреями світських наук, що, на його думку, не заперечувалося законами єврейської релігії. Детальніше свої ідеї він виклав у опублікованій 1828 р. книзі «Теуда бе-Ізраель» – «Призначення Ізраїлю», над якою працював уже в Кременці, куди назавжди повернувся після тяжкої недуги. Проживши в нужді на його околиці в маленькому будиночку близько сорока років, він не втомлювався друкованим словом переконувати в тому, що світські знання жодним чином не зашкодять вірі юдеїв і повазі до їх вікових традицій²⁴.

Хоча віяння Гаскали слабо зачепили міських євреїв Правобережжя, однак відома спроба реалізувати ідеї просвітників в Умані на Київщині. Саме тут на початку 20-х рр. короткий час функціонувала перша у Правобережній Україні світська єврейська школа, випередивши за часом заснування Одеську та Кишинівську. Ініціював її відкриття уродженець Умані Бернард Герман Гурвич (Горовиц) – визначний єврейський педагог і письменник (1785–1860 (1857?)). Як і Левінзон, Гурвич чудово володів російською мовою і за сприяння батька – багатого комерсанта, отримав ґрунтовну європейську освіту. У 1822 р., як власник банківського дому «Н. В. Ногоwitz», він офіційно клопотав перед російським урядом дозволити йому відкрити в Умані єврейську школу за системою Мендельсона, на що отримав згоду. Фактично до цього вона короткий час уже існувала нелегально. Окрім єврейської мови, у школі вивчали німецьку і французьку, арифметику, історію, географію. Невдовзі закрити під тиском ортодоксальних кіл, у 30-х рр. її спробував відновити лікар і громадський діяч Бернард Абрагамсон, однак безуспішно²⁵.

Наведені приклади промовисто свідчать, як у гострій боротьбі між прихильниками єврейського просвітництва, з одного боку, та традиційними рабиністами чи хасидами, з другого (роль останніх у містах Правобережжя у першій чверті XVII ст. ставала усе відчутнішою), формувалася система єврейської освіти. Упровадження загальноосвітніх предметів до традиційних форм єврейської освіти надавало євреям більше шансів до культурної взаємодії з іншими групами містян. При цьому державне регулювання приватних та громадських ініціатив у сфері освіти єврейської спільноти лише починало робити перші кроки.

¹ Kapeller A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynykennia. Istorii. Rozpad / A. Kapeller; perekl. z nimetskoï Kh. Nazarkevych, nauk. red. M. Krykun. – Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho Katolytskoho Universytetu, 2005. – S. 115.

² Zapadnye okrainy Rossyiskoi ymperyy. – M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2006. – S. 306.

³ Napryklad, v Umani na Kyivshchyni u 1802 r. yevrei skladaly 38 % vid usoho naselennia. Dyv.: Kurylenko O. V. Etnichna struktura mist Pravoberezhnoi Ukrainy ta yii vplyv na pozemelni vidnosyny / O. V. Kurylenko // Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st. – Vyp. KhVI. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – S. 186.

⁴ Pryshchepa O. Osvitno-kulturne seredovyshche povitovykh mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia KhVIII – pochatku KhKh st.: teoretychnyi zriz problemy / O. Pryshchepa

// Rehionalna istoriia Ukrainy: Zb. nauk. statei; holov. red. V. Smolii; vidpovid. red. Ya. Vermenych. – Vyp. 8. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. – S. 143–154; Pryshchepa O. P. Navchalni zaklady u formuvanni osvito-kulturnoho seredovyshcha povitovykh mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets KhVIII – pochatok KhKh st.) / O. P. Pryshchepa // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 2011. – Vyp. 583–584. – S. 233–237.

⁵ Liubchenko V. Yevrei u skladi Rosiiskoi imperii / V. Liubchenko // Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. Vydannia tretie. – K.: Dukh i litera, 2009. – S. 77–78.

⁶ Shtampfer Sh. Khedernoe obrazovanye, znanye Tory y podderzhanye sotsyalnoho rassloenya v tradytsyonnom evreiskom obshchestve vostochno-evropeiskoi dyaspori / Sh. Shtampfer // Evreiskaia shkola. – S.Pb.: Ynstytut prepodavanyia yudayky. – 1993. – Yanvar – mart. – S. 57.

⁷ Tam samo. – S. 59.

⁸ Rudnytska N. V. Osvita yevreiv Volynskoi hubernii u KhIKh – na pochatku KhKh stolittia / N. V. Rudnytska. – Zhytomyr, 2007. – S. 33 (216 s.); Skus O. V. Relihiina palitra Umanshchyny 1783–1917 rokov: monohrafiia / O. V. Skus. – Uman, 2009. – S. 176; Ivashchenko O. M. Yevrei Volyni: Kinets KhVIII – pochatok KhKh stolittia / O. M. Ivashchenko, Yu. M. Polishchuk. – Zhytomyr: Volyn, 1998. – S. 119–120.

⁹ Shtampfer Sh. Khedernoe obrazovanye, znanye Tory y podderzhanye sotsyalnoho rassloenya v tradytsyonnom evreiskom obshchestve vostochno-evropeiskoi dyaspori. – S. 53–64; Kandel F. Ocherky vremen y sobyti: yz ystorry rossyiskykh evreev: V 3 ch. – Ch. 2: 1772–1882 hody / Kandel F. – Yerusalym, 1990; Sorkina I. Miastychki Belarusi u kantsy KhVIII – pershai palove KhIKh st. / I. Sorkina. – Vilnia: EHU, 2010. – S. 271–279; Sobolevskaia O. A. Povsednevnaia zhyn evreev Belarusy v kontse KhVIII – pervoi polovynе KhIKh veka: monohrafiia / O. A. Sobolevskaia – Hrodno: HrHU, 2012. – S. 237–240.

¹⁰ Rudnytska N. V. Osvita yevreiv Volynskoi hubernii u KhIKh – na pochatku KhKh stolittia. – S. 33; Skus O. V. Relihiina palitra Umanshchyny 1783–1917 rokov: Monohrafiia / O. V. Skus. – Uman, 2009. – S. 21–22.

¹¹ Zauvazhymo, shcho v istorichnii chastyni suchasnoho Rivnoho odna iz vulyts u kolyshnomu kvartali sutsilnoho zaselennia yevreiv zberehla davniu nazvu «Shkilna» yak oznaku poiednannia yevreiskykh shkil iz molytovnymy budynkamy i synahohamy, yakykh tut rozmishchuvahosia chy ne naibilshe. Dyv.: Pryshchepa O. Vulytsiamy Rivnoho: pohliad u mynule / O. Pryshchepa. – Rivne, 2006. – S. 69–73.

¹² Boholiubova I. M. Uchbovi zaklady Proskurova v KhIKh – na pochatku KhKh stolittia / I. M. Boholiubova // Kultura Podillia: istoriia i suchasnist. Materialy Druhoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 500-richchiu m. Khmelnytskoho. 27–29 serpnia 1993 roku. – Khmelnytskyi, 1993. – S. 40.

¹³ Filiniuk A. H. Rozvytok osvity ta osvitykh zakladiv na Podilli naprykintsia KhVIII – v pershii polovyni KhIKh st. / A. H. Filiniuk, A. M. Bondar // Osvita, nauka i kultura na Podilli: Zb. nauk. prats. – Kamianets-Podilskyi: Oium, 2010. – T. 16 : Materialy kruhloho stolu «Osvita, kultura i prosvitnytskyi rukh na Podilli». 22 zhovtnia 2010 roku. – S. 40.

¹⁴ Vykhovanets T. «Heneralnoe opysanye Volynskoi hubernyy» yak dzherelo z istorii Zaslava ta Zaslavskoho povitu kin. KhVIII – poch. KhIKh st. / T. Vykhovanets // Metafora spilnoho domu: Zaslavshchyna bahatokh kultur. Materialy nauk. konf. 21–22 hrudnia 2006 roku. – Iziaslav-Ostroh, 2006. – S. 54–56.

¹⁵ Kurinna T. M. Z vytokiv blahodiinosti ta osvity yevreiskyykh hromad v Ukraini u KhIKh – na pochatku KhKh st. / T. M. Kurinna // Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st. – Vyp. KhI: holov. red. O. P. Reient. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. – S. 261.

¹⁶ Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi / Norman Deivis; per. z anhl. P. Tarashchuk. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovu», 2008. – S. 189.

¹⁷ Myller A. Ymperyia Romanovykh y natsyonalizm: esse po metodolohyy ystorycheskoho yssledovaniya / A. Myller. – M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2006. – S. 64.

¹⁸ Tykhonov A. K. Katolyky, musulmane y udey Rossyiskoi ymperyy v poslednei chetverty KhVIII – nachale KhKh v. – 2-e yzd., yspr. y dop. – S.Pb.: Yzd-vo S.-Peterburhskoho un-ta, 2008. – S. 134.

¹⁹ Polnoe Sobranie Zakonov Rossyiskoi Ymperyy. Sobranie pervoe. – T.KhKhVIII. – 1804– 1805. 21547. Dekabria 9. Vysochaishe utverzhdennoe Polozheniye. – Ob ustroistve evreev. Ymennyi, dannyi Senatu. – S.Pb.: Typohrafiya II otdeleniia Sobstvennoi Eho Ymperatorskoho Velychestva Kantseliaryy, 1830. – S. 731.

²⁰ Myller A. Ymperyia Romanovykh y natsyonalizm: ese po metodolohyy ystorycheskoho yssledovaniya. – S. 108.

²¹ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich. 1803–1832 / D. Beauvois. – T. II. Szkoły podstawowe i średni. – Lublin, 1991. – S. 264.

²² Kowalski F. Krzemieniec i kremieńczyce w latach 1819–1823 / F. Kowalski // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod redakcją S. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 519–520.

²³ Sorkina I. Miastýchki Belarusi u kantsy KhVIII – pershai palove KhIKh st. – S. 279.

²⁴ Tsynberh Y. Ysaak Ber Levynzon y eho vremena / Y. Tsynberh // Evrey v Rossyiskoi ymperyy KhVIII – KhIKh vekov: Sb. trudov yevreiskyykh ystorykov: uchebn. posobyie dlia uchyt. evr. shkol y studentov evr. un-tov. – M., Yerusalyim. – S. 449.

²⁵ Boichenko V. Yevrei v istorii Umanshchyny (polikulturnyi aspekt) / V. Boichenko // Kraieznavstvo Cherkashchyny. – 2004. – № 7: Spetsvyypusk; red. kol.: V. M. Melnychenko ta inshi. – K.: Nauk. svit, 2004. – S. 45–52.

УДК 394.6 (477) «19/21»

© Анна Кудінова
(Київ)

**«ПЕРЕКУПКИ» І «СИДУХИ»
В УКРАЇНСЬКІЙ ЯРМАРКОВІЙ КУЛЬТУРІ:
ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ
ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Авторка проаналізувала причини та особливості професійних занять «перекупок» і «сидух», асортимент їх продукції на українських ярмарках, стрій, взуття і прикраси, які вони носили, побутові умови, їх поведінку, ставлення одне до одного та у суспільстві, їх стосунки з іншими ярмаркувальниками. Дослідниця простежила їх вплив на українське традиційне і сучасне суспільство, а також

місце і роль в українській ярмарковій культурі ХІХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: ярмарок, ярмаркова культура, перекупка, сидуха, сидюха, горщик з вугіллям.

А. Кудінова
(Київ)

**«ПЕРЕКУПКИ» И «СИДУХИ»
В УКРАИНСКОЙ ЯРМАРОЧНОЙ
КУЛЬТУРЕ: ТРАДИЦИИ И
СОВРЕМЕННОСТЬ (ПО МАТЕРИАЛАМ
ПОЛЕВЫХ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ)**

Авторка проаналізувала причини та особливості професійних занять «перекупок» і «сидух», асортимент їх продукції на українських ярмарках, одяжку, обуть і украшення, котрі вони носили, побутові умови, їх поведінку, стосунки до інших учасникам ярмарку. Дослідниця проследила їх вплив на українське традиційне і сучасне суспільство, а також місце і роль в українській ярмарочній культурі ХІХ – початку ХХІ вв.

Ключевые слова: ярмарка, ярмарочная культура, перекупица, сидуха, сидюха, горшок с углем.

A. Kudinova
(Kyiv)

**THE «PEREKUPKY» AND «SYDUKHY»
IN UKRAINIAN FAIR TRADE CULTURE:
TRADITIONS AND MODERNITY (BASED
ON ETHNOGRAPHIC RESEARCH)**

The problem of complex scientific historical or ethnological analysis «perekupka» (plural form – perekupky) and «sydukha» (plural form – sydukhy) in the Ukrainian fair trade culture of the 19th – the early 21st centuries was not precisely reflected in the texts of historians, ethnographers, anthropologists, economists, culture researchers or statist. Thus, we can base on some individual work papers with partial mentioning of perekupka and sydukha, among which deserving attention are the scientific explorations of Illia Shulga, and Larysa Havrysh. Integrated fundamental scientific work on problems perekupka and sydukha is not created today. Large number of materials concerning perekupka and sydukha are contained in the works of classical Ukrainian literature. The scientific value of these materials is that classical authors-writers were direct participants, witnesses or interviewers at traditional Ukrainian fairs.

Perekupka is a female dealer who was engaged in wholesale or retail trade on fairs or in everyday life among the population of a particular settlement herself (or their family members, who were craftsmen) by produced or acquired from someone completely finished or semi-products or women's accessories received abroad from their relatives.

Sydukha is a female dealer who traded at the fair by prepared dishes, cooked of pork or horseflesh (bred by trader's own household or purchased from peasants for its further processing or sale in already prepared form).

In the process of field ethnographic expeditions we have found that in such ethnic region as Podillia, perekupky were daughters or wives of artisans, who engaged in manufacturing footwear or other craft products. Respondent Kateryna Dyhas explains it due the presence in their ownership start-up capital (or ready products for marketing. – A.K) required for the initial purchase of the products and its sale at the fair. There was a case of manufacturing wax wedding wreaths by perekupka-saler not only its selling at the fair in the Yaltushkiv village, Bar district, Vinnytsia region, but at home too. Despite the fact that she manufactured her product with one's own hands, she was designated by the term perekupka. This was because perekupky traded by rare, scarce, little widespread goods to which the wax wedding wreaths belonged. During Soviet period the term spikuliant («speculator») was much extended. This term designate traders who sold so-called 'scarce' goods which were not available in sufficient quantities for satisfaction the population needs.

Upon entering the fair perekupky had constant trading place in the first or in the first few rows, sat at the counter on the bench, or wore their goods among trading rows, in winter time they put under their skirts the pots of hot charcoal in order to its own heating (This fact of their professional activities has entered into Ukrainian folklore as phrase «sit and split like cabbage similar to perekupka!»). – A.K).

Among the products range offered by perekupky our respondents from Podillia called neck-clothes, women's jewelry, downy scarves. Little information about clothing, shoes, jewelry, hairstyles, makeup, that is concerning perekupka appearance. This problem in turn is explained due to the fact that the interviewed respondents by us in the course of field ethnographic research provide information about perekupka, heard from their family members (parents and grandparents) or old inhabitants, or they were directly participants or witnessed of fairs in childhood. For example, a special scientific weight to our investigation has testimonies of respondents Kateryna Dovha from Cheremoshne village, Pohrebyshche district, Vinnytsia region and Elisa Lukaniova from Yaltushkiv village, Bar district, Vinnytsia region.

The respondent Kateryna Dovha who in childhood with her mother witnessed the Spychynetsky Fair, had argued that perekupky were dressed in long wide skirt, tied a kerchief on their head.

A rough cloth kerchief 'otynka' is put on the shoulders and tied on the back, while girdling perekupka's chests under her arms and somehow served as the «waistcoat». «There were exits, and then, by some way, was dressed on like nowadays plaids, but at that time

they said «otynka» [is a sort of rough cloth great kerchief]'. The present-day perekupky at the revival Fair in the village Great Sorochyntsi, Poltava region had elements of traditional Ukrainian order dressed on, namely wreaths with ribbons or without ones, a shirt-vyshyvanka, ornamented with embroidered belt on skirts and jeans trousers, women's jewelry (red koral earrings, necklaces, koral bracelets).

Not all perekupky were dressed in Ukrainian national order or some of its elements, or used stylized costume in imitation to traditional folk clothes or were dressed according to modern Ukrainian village fashion.

Every perekupky tried in every way to attract customers to the counters with products in order to quickly and successfully selling. To do this, they used the following methods: praise their range of goods, press an invitation on potential customers, sometimes, in some cases used the price of a particular product, and they often argued among themselves, «quarrel» for that actions (they even could to «pochubytys/fought using pull for hair» – A.K).

The Perekupky as a kind of everyday traders under the name «peculators» or «spikuliants» functioned on the territory of Bilopolsky district, Sumy region and in Zaporizhia during Soviet period. Still nowadays in Dryzhyna Hreblia village, Kobelyatsky district, Poltava region interrogated respondents use the following terms: «speculator», «spikulyant» «perekupka», «sit and split like cabbage similar to perekupka!

Special material requirements on who could be «sydukha» or «sydushyty» during our respondents interrogation have not found. Regarding gender belonging this craft could carry both men and women, but the majority of interviewed respondents stated that «sydushyly» mainly women of elderly» age. That is why in Podillia villages still nowadays prevails name such as «Baba-sydukha» or «Baba-sydiukha».

So far as the sydukhy traded sitting on the ground, we can conclude that this fact served to further emergence and existence of their professional titles. «They were sitting. In the case of cold weather they put hot coals in pots under their skirts».

Sydukhy like perekupky used reception asking customers «Welcome! Try to taste! Cut into slices, in order to taste by bigger customers. It was necessarily».

Respondent Elisa Lukaniova proposed own remembrance of the sudiukhy appears «Such a long wide skirt. It is clear in case of cold that it had to put hot pot under the legs, therefore it is clear the skirt should be wide and long. ...Here. These great kerchiefs were thrown on the shoulders... With tassels! Plaid! ...Abundant wide skirt! Long!» Depending on the season sydiukhy put on a skirt of gossamer or rough cloth, differed by the color spectrum and among their decorations we have managed to record during interview with respondent Elisa Lukaniova «koral» and red earrings in the crescent form.

Therefore, perekupky and sydukhy were mostly married women. The population centres under study,

give an excellent evidence of peasants and little town residents sydushyl, where fairs were held. If perekupky dealt by ready goods the purchased from other people in order to sale them at the fair, the sydukhy bought up raw materials [e.g. pigs, horses] for cooking dishes in order to sale at fairs. The main perekupky supply routes of products were distinguished such ways as the sale of craft products made by the perekupky family members (husbands, fathers, brothers); things sent from relatives who have emigrated for permanent residence abroad (so-called 'humanitarian aid'). The Sydukhy together with their families or personally bred pigs and horses in a private home farm, or bought animals from peasant households for the cooking and marketing sausage, blood sausage, rubtsi at the fair. In the mid-20th century if perekupky fully dressed in the Ukrainian national order or had a separate sample dressed its elements, but sydukhy did not follow the national order and dressed according to their opportunities, wealth, and Soviet fashion style. Both perekupky and sydukhy on Podillia constantly identified trading places in one or in several rows on the first trade fair square in the middle of the 20th century, but in early 21st century some of them also had regular trading places in the Over-Dnieper region and at the present-day Sorochynskiy Fair.

Keywords: fair, fair culture, perekupka, syduha, sydiuha, pot with

На українських ярмарках торгівлею займалися не лише селяни чи ремісники, але й торговці, які, власне, збували повсякденну й рідкісну, так звану «дефіцитну», придбану в когось готову чи куплену з метою її подальшої переробки продукцію, тобто перепродували її. Власне історико-етнологічний аналіз асортименту продукції та шляхи його придбання, а також одягу, взуття, прикрас, побутових умов та харчування, їхня професійна мова дозволять нам комплексно дослідити українську ярмаркову культуру в традиційному та сучасному зрізах осмислення упродовж ХІХ – на початку ХХІ ст.

Проблема комплексного наукового історичного чи етнологічного аналізу «перекупок» та «сидух» в українській ярмарковій культурі ХІХ – початку ХХІ ст. не знайшла відображення в працях учених істориків, етнографів, етнологів, економістів, культурологів чи статистів. Так, для прикладу, на сьогодні ми можемо спиратися лише на окремі поодинокі праці, де частково відображено проблему «перекупок» і «сидух» в системі традиційної і сучасної української ярмаркової культури, серед яких вартими наукової уваги є наступні: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій по-

ловині ХVІІІ ст.» І. Шульги¹, «Способи збуту гончарних виробів майстрами м. Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії наприкінці ХІХ століття» Л. Гавриш². Комплексна фундаментальна наукова праця, присвячена проблемам перекупок чи сидух на сьогоднішній день не створена. Досить значна кількість матеріалів про перекупок та сидух міститься у творах класичної української художньої літератури. Наукова цінність цих матеріалів полягає в тому, що класичні автори-письменники були безпосередніми учасниками традиційних українських ярмарків, свідками цих торгів чи опитували учасників-респондентів тих ярмарків, у результаті чого зафіксовану ними інформацію вони відобразили у своїх творах художньої літератури. Інколи такими письменниками були власне учені-етнографи чи їхні родичі.

Метою проведення нами нашого скромного наукового дослідження є ґрунтовний етнологічний науковий аналіз діяльності перекупок і сидух в українській традиційній і сучасній ярмарковій культурі та повсякденному житті. Поставлена мета вимагає вирішення наступних наукових завдань:

- визначити коло осіб, стать та суспільну верству населення, які могли займатися перекупництвом та сидушінням;
- з'ясувати і проаналізувати терміни «перекупка» та «сидуха»;
- дослідити місця та манеру торгівлі і спілкування ярмаркувальників цього виду, їх асортимент, шляхи потрапляння до них товару;
- виокремити та розглянути особливості одягу, взуття, прикрас.

Для здійснення вдалого ґрунтового наукового аналізу нами було вирішено з'ясувати визначення термінів «перекупка» та «сидуха» («сидюха»), отриманих у процесі проведення польових етнографічних експедицій.

Так, під поняттям «перекупка» опитані нами в процесі проведення польових етнографічних експедицій на Поділлі, Наддніпрянщині та Слобожанщині респонденти розуміють особу чи осіб жіночої статі, які займалися оптовою торгівлею на ярмарках або серед населення окремого населеного пункту власноруч (або родини їх членами, що були ремісниками) виробленою або придбаною у когось повністю готовою чи

напівготовою продукцією або товаром, отриманим із-за кордону від своїх родичів, чи продукцією.

Під терміном «сидуха» або «сидюха» опитані нами респонденти розуміють власне торговця жіночої статі, який торгував на ярмарку готовими стравами, приготованими зі свинини (власноруч вирощеної самим торговцем в домашніх умовах у власному господарстві чи закупленої у селян з метою її подальшої переробки чи продажу уже приготованої продукції).

У процесі проведення польових етнографічних експедицій нами було встановлено, що на Поділлі, в Подільській губернії, перекупками були дочки або дружини ремісників, які займалися виготовленням взуття чи іншої ремісничої продукції. Респондентка К. М. Дигас пояснює це наявністю в цих жінок стартового капіталу, необхідного для початкової закупівлі товару і його подальшого продажу на ярмарку³. Був випадок виготовлення продавчиною-перекупкою весільних віночків з воску та їх продаж нею не лише на ярмарку в с. Ялтушків Барського району Вінницької області те, що вона виготовляла свій товар власноруч, її все одно називали терміном «перекупкою». Це пояснювалося тим, що перекупки торгували рідкісним, дефіцитним, малопоширеним товаром, до якого належали і весільні віночки з воску. За радянських же часів широкого вжитку набув термін «спікулянт» («спекулянт»). Ним називали торговців, які продавали так звані «дефіцитні» товари, яких не було у продажу в достатній кількості для задоволення потреб населення.

Перекупки, як і решта ярмаркувальників, мали на ярмарковій площі постійне, чітко встановлене місце, яке розташовувалося на вході в ярмарок у першому чи в перших кількох рядах⁴.

Так, для прикладу, перекупки за наявності постійного торговельного місця на ярмарковій площі або сиділи за прилавком на лавці, або носили свій товар по ярмарковій площі поміж торговельними рядами. Узимку перекупки сиділи на ярмарку так само на лавці за прилавком, але під ноги під спідницю ставили горщик із гарячим чи теплим вугіллям для свого власного обігріву. Цей факт із професійної діяльності перекупок увійшов в український фольклор у вигляді фразеологізму «Сів, розкапустився, як перекупка!»⁵.

Серед асортименту пропонованої перекупками продукції наші респонденти з Поділля називають хустки та жіночі прикраси⁶, пухові хустки⁷.

Досить скупими є відомості про одяг, взуття, прикраси, зачіски, макіяж, тобто про зовнішній вигляд перекупок. Ця проблема, у свою чергу, пояснюється тим, що респонденти, яких ми опитали у процесі проведення польових етнографічних досліджень, надавали нам інформацію про перекупок, почуту ними від членів їхніх родин (батьків, дідусів, бабусь) чи старожилів. І лише незначна частина опитаних нами людей надала потрібну нам інформацію, будучи безпосередніми учасниками або свідками ярмарків у дитячі роки. Так, наприклад, особливу наукову вагу мають для нашого наукового дослідження свідчення респондентки К. Довгої із с. Черемошне Погребищенського району Вінницької області та Е. Луканьової із с. Ялтушків Барського району Вінницької області, які разом зі своїми батьками чи іншими членами їхніх родин або ж самостійно були безпосередніми учасниками чи спостерігачами-відвідувачами на ярмарках у дитячі роки.

У результаті проведення польових етнографічних експедицій нами було встановлено, що у с. Спичинці Погребищенського району Вінницької області перекупки не мали спеціального костюма, призначеного саме для торгівлі на ярмарку. Так, опитана нами респондентка К. Довга, яка разом зі своєю мамою в дитинстві була очевидцем Спичинецького ярмарку, стверджує, що перекупки були вдягнуті в довгу широку рясну спідницю, зав'язані хусткою на голові. «Вони вдягнуті були от завжди, як мали накинута на плечі шерстяну хустку, як ті, що от продавали пиріжки чи цукерки, чи тіки чогось воно тоді ж спідниці були чогось тіки довгі, ну, рясні, а в них такі ті, широка, добра, рясна спідниця і вона довго. Ця спідниця і за вони були запнуті в хустці не так, як усі, а наперіть. Завжди отак, як кажуть бабки назад оця хустка така була за-запнута. І чогось в дуже багатьох була, пам'ятаю, що шерстяна хустка велика була на плечах»⁸.

Наодягнута на плечах груба сукняна хустка «отинка» зав'язувалася на спині, обперіючи при цьому груди перекупки попід руками і певним чином виконувала роль «жилетки». «Були виходи оці хустки, а потім тако, як було одіте зараз пледи, а туді каза-

ли «отинка» – отака груба сукняна велика хустка»⁹. Сучасні перекупки, які торгували бубликами на відродженому Сорочинському ярмарку в с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області, мали елементи традиційного українського строю, а саме віночки зі стрічками або без стрічок, сорочки-вишиванки, орнаментовані вишивкою пояси на спідницях та джинсових брюках, жіночі прикраси (червоні коралові сережки, намисто-коралі, браслети з коралів).

А ось перекупка, яка продавала цукерки-льодяники, розносячи їх поміж торговельних рядів у лозових кошиках, була вдягнута в звичайну сучасну сукню та гумові черевички без жодних елементів українського національного строю.

Отже, ми бачимо, що не всі перекупки були вдягнуті в національній українській стрій чи окремі його елементи, або використовували

стилізований під традиційний народний одяг костюм, або були вдягнуті відповідно до сучасної української сільської моди.

З метою швидкого та успішного продажу свого товару кожна перекупка усіляко намагалася привабити покупців саме до свого товару і прилавку з продукцією. Для цього вони використовували наступні методи: похвалу свого асортименту товару, зазивання потенційних покупців, інколи в окремих випадках вдавалися до зниження ціни на той чи інший товар, за що дуже часто сперечалися між собою, «лаялися» (і навіть могли «почубитися»). «А хусток же було тоді, де купив, це дуже велика розкіш. Перекупки винесли чи хтось. Ці хустки ж так гарно. Вони їх розвішували, щоб тіки заходиш в цей базар, такі в очі всі падають вони, бо ж кожна дівчина мріяла про ту хустку. Зараз їх не треба, лежать. Тоді дуже було хотілося

Сучасні перекупки, що продають бублики на Сорочинському ярмарку в с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області. Розташовані при вході на ярмаркову площу за межами ярмарку. Фото автора Кудінової А. Г. від 19 серпня 2015 року.

дівчатам. Австрійські, австрійські стрічки, казали, продавалися стрічки...»¹⁰.

Перекупки як вид повсякденних торгівців під назвою «спікулянти» чи «спекулянти» функціонували у період входження сучасної України до складу СРСР на території Білопільського району Сумської області та в м. Запоріжжі¹¹. До нашого часу у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області серед опитаних нами респондентів вживаються наступні терміни: «спекулянт», «спікулянт», «перекупка», «сів, розкапустився, як перекупка». На сучасному, відродженому радянською владою, Сорочинському ярмарку нами було зроблено цілий ряд фотографій сучасних «перекупок», які торгували в'язками бубликів на постійних торговельних місцях по всій території Жабокрицького майдану, де проводиться цей торг у с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області.

Також вони розносили цукерки-льодяники поміж ярмарковими рядами.

У процесі проведення нами польових етнографічних досліджень на Поділлі, серед опитаних нами респондентів було зафіксовано терміни «сиду́ха» та «сидю́ха». Так, у с. Ялтушків Барського району Вінницької області, згідно з наданими інформаторами свідчень, цією назвою позначали переважно

Сучасна перекупка, що розносить та продає у лозовому кошику цукерки-льодяники по всій території ярмаркової площі на Сорочинському ярмарку в с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області. Постійного торговельного місця в торговельному ряду не має. Фото автора Кудінової А. Г. від 19 серпня 2015 року.

жінок-торговок, які займалися скуповуванням у селян і власноруч вирощеної свинини, та її переробкою на готові страви (домашня ковбаса, кров'янка, рубці та ін.), які потім продавали на ярмарках. Власне, саме це ремесло у досліджуваних нами селах називалося «сиду́шити» чи «сиду́шіння»¹². У с. Дашів Іллінецького району Вінницької області цією справою займалися батьки нашої респондентки Люткіної Ю. І., але таких термінів щодо цих ярмаркових торгівців ані сама респондентка, ані місцеві жителі не вживали¹³.

У с. Вищеольчедаїв Мурованокуріловецького району Вінницької області терміном «сиду́ха» місцеві жителі, згідно зі свідченнями нашої респондентки Романевич О. Й., позначали сидячих на землі торгівців жіночої статі, які торгували розкладеними просто неба на землі різними видами товарів¹⁴. Переважна більшість опитаних нами респондентів під час проведених польових етнографічних експедицій на Поділлі стверджувала, що сидухами у них називали саме ярмаркових торгівців жіночої статі зрілого чи літнього віку, які вирощували власноруч у своїх домашніх приватних селянських господарствах свиней або скуповували їх у односельців чи жителів довколишніх населених пунктів для приготування готових страв і їхнього збуту на ярмарках. Так, у с. Ялтушків Барського району Вінницької області респондентка Луканьова Е. Т. згадувала, що сидухи купляли не лише свиней, але і коней для приготування та продажу страв на ярмарку¹⁵.

Особливих матеріальних вимог щодо того, хто міг бути «сиду́хою» чи «сиду́шити», нами під час опитування респондентів не було виявлено. Щодо гендерної приналежності, то цим ремеслом могли займатися як чоловіки, так і жінки, але більшість опитаних нами на Поділлі респондентів зауважують, що «сиду́шили» переважно жінки «зрілого» чи «літнього» віку. Саме тому у подільських селах і досі побутує така назва, як «баба-сиду́ха» чи «баба-сидю́ха».

У с. Ялтушків Барського району Вінницької області на ярмарку нам вдалося зафіксувати наступний опис одягу сидух: «Я знаю, що колись «сиду́хи». «Сиду́хи» ми їх називали. А, та це ці, що продавали м'ясні вироби, ну, варили це. Свині купляли і коні. І переробляли на продукцію. Й продавали на базарі»¹⁶.

Оскільки сидухи торгували сидячи прямо на землі, ми можемо зробити висновок про те, що це і послугувало у подальшому появі та побутуванню їхньої професійної назви. «От вони сиділи. Як було холодно, горщик з вугіллям під спідницею»¹⁷.

Як стверджує Луканьова Е. Т., у с. Ялтушків Барського району Вінницької області сидухами були місцеві жителі: «...хто біля базару живе, то це «сидушили»»¹⁸.

Сидухи для вдалого збуту своєї продукції використовували прийом «припрошування» покупців: «Ну, зайдіть! Попробуйте!». Нарізали кусочками, щоб було, що пробувати. Це обов'язково»¹⁹.

У процесі польових етнографічних досліджень нам вдалося зафіксувати опис костюма сидух того часу: «Ну, в основному спідниця і шось»²⁰. Респондентка Луканьова Е. Т., будучи свідком і учасником ярмарку середини ХХ ст., подала такий власний спогад про зовнішній вигляд «сидух» на ярмарку того часу в с. Ялтушків Барського району Вінницької області: «Така спідниця довга широка. Це ясно, що, якщо було холодно, то треба було той горщик поставити собі під ноги чи де, то ясно, що вона повинна бути широка й довга. ...От. Такі хустки були великі, на плечі накидали... З китичками! В кліточку! ...Рясна широка спідниця! Довга!»²¹. Залежно від пори року, сидухи вдягались у спідницю з тонкої чи грубої тканини. Також спідниці сидух різнилися своєю кольоровою гамою: «Як в кого. Були в кліточку. Були ці, що «шотландки» називають їх. І однотонні були. Так! Так! Так! Такі були... Ну, більшість темного.»²². Як головний убір сидухи переважно вдягали зав'язану під бороду хустку. Серед прикрас, які вони носили на ярмарку, що нам вдалося зафіксувати під час інтерв'ювання респондентки Луканьової Е. Т. наступні: коралі, сережки у вигляді півмісяця червоного кольору (досить часто сережки були срібними, рідше золотими, що визначалося рівнем матеріального достатку тієї чи іншої сидухи)²³.

Відомості про транспорт, побутові умови у повсякденному та ярмарковому, тобто професійному, житті серед опитаних нами респондентів відсутні, що, у свою чергу, пояснюється постійним місцем проживання сидух із родинами поблизу ярмаркової площі в їхньому населеному пункті.

Таким чином, перекупками і сидухами були переважно одружені жінки зрілого чи літнього віку. У досліджуваних нами населених пунктах сидушили селянки та жителі містечок, де проводилися ярмарки. Якщо перекупки торгували готовими товарами, купленими в інших людей для збуту на ярмарку, то сидухи скупляли сировину – свиней та коней – для приготування страв і їхнього продажу на ярмарках. Серед основних шляхів постачання товару у перекупок було виокремлено продаж ремісничої продукції, виготовленої членами родини перекупки (чоловіки, батьки, брати); надіслані речі від родичів, які емігрували на постійне місце проживання за кордон (так звана «гуманітарна допомога»). Сидухи ж разом зі своїми родинами або власноручно вирощували свиней та коней у приватному домашньому селянському господарстві, або закуповували цих тварин у селян для приготування та збуту на ярмарку домашньої ковбаси, кров'янки, рубців. У середині ХХ ст. якщо перекупки повністю вдягалися в національний український стрій чи мали на собі вдягнуті окремі вибірккові його елементи, то сидухи національного строю не дотримувалися і вдягалися відповідно до своїх матеріальних можливостей, статків, та стилю одягу радянської моди. І перекупки, і сидухи на Поділлі мали постійно визначені торгові місця в одному чи в кількох перших торговельних рядах на ярмарковій площі у середині ХХ ст., а на початку ХХІ ст. окремі з них на Наддніпрянщині мають свої константні торгові місця і на сучасному Сорочинському ярмарку.

¹ Shulha I. H. Sotsialno-ekonomichne stanovyshe Zakarpattia v druii polovyni XVIII st. / I. H. Shulha. – Uzhhorod: Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, 1962. – 182 s. – S. 160; 161.

² Havrysh L. Sposoby zbutu honcharynykh vyrobiv maistramy m. Hlynsk Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii naprykintsi KhIKh stolittia / L. Havrysh // Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. – Vypusk 34. – K.: UNISERV, 2011. – 142 s. – S. 80-83.

³ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lystopada 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebshchenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.

⁴ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lystopada 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebshchenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.; Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lystopada 2015 roku vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

⁵ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 29 lystopada 2014 roku vid Skoriak Nadii Vasylivny v s. Dryzhyna Hreblia Kobeliatskoho raionu Poltavskoi oblasti 12 liutoho 1958 roku narodzhennia.

⁶ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lypnia 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebyschenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.

⁷ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

⁸ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lypnia 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebyschenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.

⁹ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lypnia 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebyschenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.

¹⁰ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 3 lypnia 2015 roku v s. Cheremoshne Pohrebyschenskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Dovhoi Kateryny Maksymivny 3 lystopada 1954 roku narodzhennia.

¹¹ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 27 chervnia 2015 roku v s. Bobryk Bilopil'skoho raionu Sum'skoi oblasti vid Pohoriloi Kateryny Mykhailivny 19 lystopada 1949 roku narodzhennia.

¹² Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

¹³ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 2 zhovtnia 2015 roku v s. Dashiv Illinetskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lotkinoi Yulii Ivanivny 12 travnia 1924 roku narodzhennia.

¹⁴ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 1 chervnia 2007 roku v s. Vysheolchedaiv Murovanokurylovets'koho raionu Vinnytskoi oblasti vid Romanevych Oleny Yosypivny 26 veresnia 1951 roku narodzhennia.

¹⁵ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia.

¹⁶ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 1.

¹⁷ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 1.

¹⁸ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 1.

¹⁹ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 1.

²⁰ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

²¹ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

²² Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

²³ Zapysala Kudinova (Skoriak) A. H. 30 lypnia 2015 roku v s. Yaltushkiv Barskoho raionu Vinnytskoi oblasti vid Lukanovoi Elisy Tymofiiivny 19 chervnia 1947 roku narodzhennia. Zapys 2.

УДК: 94(477):502.8

© Олена Гайдукевич
(Івано-Франківськ)

© Наталія Концур-Карабінович
(Івано-Франківськ)

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА ОХОРОНА ПРИРОДИ ГАЛИЧИНИ

Стаття висвітлює важливий аспект різнобічної діяльності митрополита Андрія Шептицького – охорону природи Галичини. Автор доводить, що природоохоронна діяльність митрополита була спрямована на посилення процесів національного відродження в краї, мала неабияке значення для утвердження власної гідності галичан, вела до неуцільного розширення їх духовного світогляду. У статті наведено ряд архівних документів, що засвідчують факти природоохоронної діяльності митрополита на теренах Галичини в 1930-1940 р.р.

Ключові слова: природоохоронна діяльність, заповідники, вікові дерева, природні багатства, українська спільнота Галичини.

Е. Гайдукевич
(Івано-Франківськ)

Н. Концур-Карабінович
(Івано-Франківськ)

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ И ОХРАНА ПРИРОДЫ ГАЛИЧИНЫ

Статья освещает важный аспект всесторонней деятельности митрополита Андрія Шептицького. Автор доводит, что природоохранная деятельность митрополита была направлена на усиление процессов национального возрождения в крае, имела важное значение для утверждения собственного достоинства галичан, вела к расширению их духовного мировоззрения. В статье приведены архивные материалы, которые свидетельствуют о природоохранной деятельности митрополита на территории Галичины в 1920-1940 г.г.

Ключевые слова: природоохранная деятельность, заповедники, вековые деревья, природные богатства, украинцы Галичины.

О. Haydukevych
(Ivano-Frankivsk)

N. Kontsur-Karabinovych
(Ivano-Frankivsk)

METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKYI AND NATURE PROTECTION OF HALYCHYNA

The article highlights an important aspect of many-sided activity of Metropolitan Andrey Sheptytskyi – environment protection of Galicia. The author proves that environmental protection of the metropolitan was

aimed at strengthening of national revival of the land, had considerable importance for establishing Galicians' self-esteem and led to steady expansion of their spiritual outlook. The article contains a number of archival documents certifying the facts of environmental protection of the Metropolitan in Galicia in 1930-1940.

Andrey Sheptytskyi as a spiritual personality, a patriot of his land, always paid great attention to protection of nature and environment at all times. He always supported the various segments of the Ukrainian community in Galicia. Firstly, this the Metropolitan's activity was comprehensive and gave his broad support to various research projects on the proposal of some leading Ukrainian scientists, naturalists, especially members of the Scientific Society of Taras Shevchenko (Shevchenko Scientific Society).

In particular, among such environmental projects in 1920-1930 was organizing a series of reserves, the first of which was pine reserve near the village Osmoloda in Gorgan. This reserve was opened August 12, 1934 in the upper Gorgan, near the village Osmoloda, which was given the name of Andrey Sheptytsky.

The creation of the first cedar reserve in August 1934 on the lands Ukrainian Greek Catholic Church gave a start to a series of natural objects in Gorgan, which later were reorganized into the first Ukrainian national natural park.

Thanks to the active support of the Metropolitan Andrey Sheptytskyi in Galicia were identified as natural reserves several unique areas of relict steppe vegetation, particularly the tract «Chortova Mountain» near Rohatyn town, the tract «Kasova Mountain» near the village Bovshiv in the suburbs of Galych town, and the tract «Zarvanytsya» of Pidgaitsi area in Ternopil region, etc.

An important part in the environmental activities of the Church and the Metropolitan Andrey was guarding some old trees as monuments of nature, as evidenced by numerous archival documents.

The Metropolitan also devoted considerable attention to training highly qualified Ukrainian specialists – nature conservationists and was concerned about the organization of scientific environmental work, as evidenced by numerous facts, in particular, the letter of request of the Metropolitan from 18 July 1932 to the Czechoslovak archbishop on the activities of the Ukrainian Economic Academy in Podedbrady (Czech Republic), in which Ukrainian students became specialists in agriculture and forestry. The land area of 50 mortuaries with a large garden in the village Mylovannya was a gift of Andrey Sheptytskyi to the Society «Enlightenment» («Prosvita») that became the basis of the local field crops school, where for many years peasant children from poor families were taught gardening, beekeeping, and forestry. This purchase by the Metropolia in 1938 of 4 thousand hectares of forest near the village Yaniv for the development of scientific environmental activities, on which basis the Institute «Forest Foundation of Lviv Greek Catholic Eparchy»

was created as well as Yaniv experimental forestry and forest research station, etc.

In addition to direct management and promoting environmental work in Galicia, A. Sheptytskyi organized a number of other events, which, though indirectly, however, contributed to conservation and preservation of the land. Among the archival documents are a variety of materials such as letters of appeal, requests, the Metropolitan's appeals to various authorities in the implementation of individual educational events that somehow positively affected the nature conservation, and made a significant contribution to the strengthening of national revival in the native land.

Nature and the environment protection as an important aspect of the Metropolitan's activity, had a considerable importance for establishing national dignity of Galicians, brought them closer to their nature, sowed grains of environmental ideas as a way of increasing national, religious and moral consciousness of the people through steady expansion of the spiritual world, strengthening economic situation and increasing material prosperity, based on love for native land and native wildlife.

Key words: environmental activity, conservancy areas, secular trees, natural resources, Ukrainian community in Halychyna.

Постать митрополита Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Андрея Шептицького (29 липня 1865 р. – 1 листопада 1944 р.) в історії України і Церкви займає особливе місце. Видатний церковний, культурно-освітній, громадський діяч Галичини А. Шептицький своєю багатогранною діяльністю в першій половині ХХ ст., по суті, очолив процес національного відродження України на теренах Східної Галичини. Непересічна постать А. Шептицького постійно перебуває в полі зору численних дослідників, і сьогодні існує ряд документальних збірок матеріалів та наукових розробок, що стосуються життя й діяльності митрополита¹.

Одним з аспектів різнобічної діяльності митрополита в першій половині ХХ ст. була постійна і цілеспрямована природоохоронна робота на теренах Галичини. Андрей Шептицький як духовна особистість високоосвічена і культурна людина широкого світогляду, патріот своєї землі постійно приділяв значну увагу охороні природи та повсякчасно підтримував природоохоронну діяльність різних верств української спільноти в Галичині. Насамперед, така діяльність митрополита зводилася до всебічної й широкої підтримки різноманітних наукових проєктів за поданням провідних українських науковців-природолюбів,

у першу чергу членів Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ). Як почесний член НТШ митрополит постійно цікавився справами Товариства, прислухався до думок та пропозицій науковців і повсякчасно сприяв їх практичному втіленню.

Значне місце у справі охорони природи в першій половині минулого століття займало заповідання цінних природних об'єктів – цілих лісових масивів та окремих вікових дерев. Не стояли осторонь цих процесів і українські науковці-природознавці, з подачі яких УГКЦ на своїх землях у 20-30-х роках організувала ряд заповідників, першим з яких був кедровий заповідник біля с. Осмолода в Горганах.

У травні 1931 р. у Станиславові проведено краєзнавчий з'їзд, на якому обговорювалося питання заповідання цінних природних об'єктів, зокрема і карпатського кедр. Українські ботаніки та лісівники, члени НТШ – Всеволод Левицький, Богдан Лучаковський, Олена Мриц, Володимир Бригидер, Андрій Мельник та інші, звернулися до митрополита Андрея з проханням виділити ділянку кедр на горі Яйце і закріпити за ним заповідний статус. У відповідь на пропозиції науковців, митрополит дав дозвіл на створення в Горганах кедрового заповідника, про що Центральна Адміністрація Столових Дібр у Львові офіційно повідомляє Воеводський уряд у Станиславові: «...Маємо честь повідомити, що його Ексцеленція Високопреосвященний Отець Митрополит Андрей граф Шептицький, йдучи назустріч проханням широких кругів любителів природи дав Свою згоду на утворення в маєтності «Перегінсько» кедриного заповідника...»¹⁰. З 1933 р. в урочищі «Яйце» починаються підготовчі роботи: проводяться дослідження лісових масивів, окреслюється цінний деревостан кедр, уточнюються його границі, проводяться окремі охоронні заходи на місцевості, облаштовується під'їзна дорога та утрамбовуються стежки, готуються дороговкази, таблиці тощо. Для надання наукової характеристики насадженню кедр, запрошено львівських спеціалістів – лісових інженерів Андрія П'ясецького та Всеволода Левицького¹⁰.

В неділю 12 серпня 1934 р. у верхів'ях Горган, біля с. Осмолода відбулося урочисте відкриття кедрового заповідника, на якому були присутні митрополит Андрей Шептицький, науковці, численні гості. Свято почалося із Служби Божої, після якої, згідно з програмою,

були виголошені промови митрополита Андрея Шептицького, голови НТШ доктора Всеволода Левицького, голови Польської ліги охорони природи професора Володимира Шафера та доповідь інженера Андрія П'ясецького про карпатський кедровий заповідник. Після завершення урочистої частини учасники свята виїхали в урочище «Яйце» і оглянули кедровий заповідник¹⁰. Через місяць, 20 вересня 1934 р. рішенням Станиславівського воеводського уряду ця ділянка сосни кедрової європейської у Горганах була юридично затверджена і визнана заповідником¹⁰.

Створенням в серпні 1934 р. на землях УГКЦ першого українського кедрового заповідника було започатковано виділення цілої серії цінних природних об'єктів, які згодом були організовані в перший Український національний парк природи. 20-22 квітня 1935 р. у Львові відбувся V з'їзд українських природників і лікарів НТШ, який склав глибоку подяку митрополитові Андрею «...за здвигнення підвалин наукової праці для українських лікарів і природників»¹⁰. Зі свого боку, митрополит проголосив грамоту від 15 квітня 1935 р. про науковий супровід НТШ над кедровим заповідником у Горганах: «...щоби дати основи до майбутнього Українського Національного Парку в Карпатах – ...Науковому Товариству ім. Т. Шевченка у Львові як найвищій науковій установі нашої землі передаємо отсим кедриний заповідник на верху «Яйце» під наукову опіку...»¹⁰. З'їзд виробив подальшу стратегію природоохоронної справи в краї і схвалив ідею розширення кедрового заповідника та створення на його основі в Горганах Українського національного парку природи, «...якого здвигнення вважає з'їзд постулатом чести і престижу нації та необхідним верстаком праці для української науки»¹⁰.

Науковці-природодослідники разом зі спеціалістами-лісівниками УГКЦ почали роботи над створенням Парку, а для більшої оперативності 3 липня 1935 р. при НТШ була утворена спеціальна комісія охорони природи. Необхідно відмітити, що в цей час – у 1935-1937 рр. - в лісах Столових дібр Митрополії в маєтності «Перегінсько» проходило чергове лісовпорядкування, в процесі якого було намічено ряд ділянок цінних деревостанів, які могли б скласти основу Українського національного парку природи. Для підтвердження відведення намічених ділянок у категорію заповідних і віднесення їх до складу Парку,

Центральна адміністрація столових дібр Греко-католицької митрополії у Львові в 1935 р. запросила науковця Андрія П'ясецького провести огляд та подати наукову оцінку виділених для заповідання ділянок¹¹. Як свідчить доповідна записка А. П'ясецького у секретаріат Центральної адміністрації столових дібр від 24 травня 1936 р., він виконав основні роботи у 1935 р., а завершив їх на весні 1936 р.¹¹. Результати дослідження інженера Андрія П'ясецького були включені до матеріалів лісовпорядкування та звіту інспектора Центральної адміністрації інженера Андрія Мельника¹², в якому визнавалася доцільність створення окремих заповідних об'єктів, що ввійшли б до складу Парку. В результаті було виділено шість об'єктів, що займали площу 18 км² і пропонувалися як заповідні: ялицевий, ільмово-яворовий, сосновий, буковий заповідники, урочище «Ставки», що об'єднувало 3 високогірні ставки, окремі торфовища і скельні резервати, а також урочище «Підлюте» («Живець», «Підлюте» і «Палата»¹⁰. Названі об'єкти були віднесені до категорії охоронних лісів і підпадали під заповідно-охоронний режим господарювання. Спеціалістами було намічено проведення цілого ряду заходів, якими б виділені ділянки оформилися в заповідні резервати¹². Готові лісовпорядні матеріали разом із виділеними заповідними об'єктами, що об'єднувалися у перший Український національний парк природи, в січні 1938 р. були направлені на затвердження Воеводському уряду в Станиславів. Проте, на жаль, через загальновідомі історичні події 1938-1939 рр., що привели до Другої світової війни, ці матеріали так і не були затверджені, і перший Український парк природи так і не був офіційно проголошений.

Завдяки активній підтримці митрополита Андрея Шептицького в Галичині була виділена як природний заповідник ще одна унікальна ділянка степової реліктової рослинності – урочище «Чортова Гора» біля м. Рогатина. Варто визначити, що УГКЦ мала у своєму віданні так звані ерекційні землі, що належали в селах до церковних парохій. Саме на таких землях біля м. Рогатина місцевим парохом, патріотом і любителем природи Феодосієм Кудриком була виявлена у 1935 р. ділянка степової реліктової рослинності. Згодом науковці-ботаніки, вивчаючи флору цього природного об'єкта, підтвердили її унікальність і незабаром цей об'єкт за згодою і під-

тримкою митрополита був оформлений як заповідник «Чортова гора». Організація цього заповідника цікава вже тим, що ініціатива його створення до певної міри виходила від самих служителів Церкви. Адже, як свідчать архівні документи, 4 лютого 1936 р. Греко-католицька митрополича консисторія у Львові звернулася до НТШ з проханням обстежити рослинність природної ділянки «Чортова гора» біля м. Рогатина, частина якої розташовувалась на ерекційних землях греко-католицької парохії і «...годиться на обернення частини Чортової Гори під резерват»¹³, оскільки за повідомленням від 11 січня 1936 р. місцевого пароха м. Рогатина Феодосія Кудрика на цій горі росте «... дивна рістня...», тому він (*парох Ф. Кудрик*) просить «... видати строгу заборону мешканцям Рогатина... і всім школам ходити там на прогульки й винищувати рістню...щоби по сіножатях не виганяли там ні коней, ні худобу, бо копитами чи ратицями цілковито викоринюють ту дивну рістню»¹³. 13 травня 1936 р. Президія НТШ звертається до рогатинського отця Т. Кудрика з подякою за «...готовність допомогти нашому Товариству в справі згаданого заповідника... і просить ... зладити копію катастральної мапи цілої Чортківської гори ...»¹³. Справа створення заповідника «Чортова Гора» досить активно просувається і вже 7 липня 1936 р. греко-католицький Митрополичий Ординат у Львові відправляє на адресу Воеводського Уряду в Станиславів листа з повідомленням про створення на землях греко-католицької парафії в Рогатині заповідника «Чортова Гора» і віддачу його «... під опіку НТШ у Львові для наукових дослідів»¹³.

Ще один природоохоронний проект митрополита – це заповідник в урочищі «Касова Гора» біля с. Бовшів в околицях м. Галича. Передісторія його створення наступна. 24 січня 1939 р. митрополитові було представлено звернення комісії охорони природи НТШ щодо заповідання урочища: «... До рідких останків колишнього нашого степу, що займав також і наше Галицьке Поділля, належить т.зв. «Касова Гора» в громаді Бовшів Рогатинського повіту з надзвичайно цінними залишками степової рістні і звірні, яка вже віддавна звернула на себе увагу наших і чужих дослідників спеціалістів..... На внесення нашої Комісії Охорони Природи звертаємося от цим до Всесвітлішого Митрополичого Ординаріату з ласкавим проханням утворити із згаданих

ерекційних ґрунтів на «Касовій Горі» заповідник та внести ласкаво подання до Воеводства у Станіславові про урядове затвердження згаданого майбутнього заповідника...»¹³. Як свідчать архівні матеріали, навесні 1939 р. розпочалися підготовчі роботи щодо виділення цього природного об'єкта і проголошення його заповідним, проте історичні події вересня 1939 р. завадили їх реалізації.

Необхідно зазначити, що виділення лісових площ під заповідники УГКЦ проводила на своїх землях і в інших районах Галичини, зокрема в маєтності «Зарваниця» Підгаєцького повіту на Тернопільщині. Серед архівних документів виявлено лист від 28 квітня 1939 р. Центральної адміністрації столових дібр Митрополії до Скарбового уряду в Підгайцях з проханням щодо «...звільнення ґрунтів під лісами в с. Зарваниці від ґрунтового податку, яко узнаних за охоронні.»¹⁴. І там же додається пояснення: «...Як виходить з залученого рішення Воеводського Уряду Тернопільського з дня 11 березня 1939 р. Воеводський Уряд признав за охоронні ліси Зарваниця, положені в гміні Вишнівчик в повіті Підгайці на поверхні 155 га 10 акр., становлячи власність греко-католицької Митрополії у Львові»¹⁴. 6 травня 1939 р. таке звільнення від ґрунтового податку церковних лісів у с. Зарваниця було одержано Центральною адміністрацією Столових дібр митрополії¹⁴.

Ще однією важливою складовою в природоохоронній діяльності Церкви і митрополита Андрея була охорона окремих старих, вікових дерев, як цінних пам'яток природи, про що свідчать численні архівні документи. Так, у відповідь на постанову V з'їзду українських природників і лікарів НТШ щодо охорони окремих старих, вікових дерев як цінних пам'яток природи¹⁰, митрополит видав розпорядження про охорону старих дерев при церквах: «...Оцінюючи велику вагу того діла Єпископський Ординат розпоряджує Всечесному Духовенству: 1. Охоронювати й не винищувати самовільно які-небудь пам'ятки природи на церковних ґрунтах, а особливо старі пам'яткові дерева при церквах і на приходствах без окремого на це дозволу Єпископського Ординаріату. 2. Заінвентаризувати всі старі дерева при церквах і на приходствах по зложеному Комісією Охорони Природи квестіонарі та один примірник лишити в парафіяльних актах, а другий прислати через Деканальний Уряд до Єпископської Консистоїї до кінця

1937 р.»¹³. А незабаром видає ще одне розпорядження: «Квестіонар Єпископський Ординаріат забороняє взагалі вирубувати всяку деревину при церквах, як також на приходствах на власні потреби парохів чи засідателів парохій згледно на інші потреби без окремого дозволу Єпископського Ординаріату, без огляду на те чи це дерева старі чи молодші. Всяка деревина при церквах і на приходствах має бути втягнена до відповідних інвентарів, а Всечесніші отці Декани узгляднять стан деревини в своїх річних звітах з візитації парохій.»¹³.

Цікавою є також інформація щодо охорони трьох дубів, що росли біля церкви у селі Підлісся біля м. Галича¹³. У березні 1937 р. голова комісії охорони природи НТШ Олена Мрицівна звернулася до митрополита Андрея Шептицького з наступним проханням: «Звертаємось з великим проханням до Вашої Ексцеленції зарадити ласкаво охорону трьох дубів, що ростуть на приходстві у Підліссі. ...мають вони в розмірі до двох метрів і числять около 300 літ. Головним мотивом їх охорони є те, що дуби ці оспівував у своїй поемі «Підліссе» наш поет Маркіян Шашкевич... Само собою розуміється, що «Шашкевичівські дуби» з приводу їхнього поважного віку являють собою також важливий об'єкт з наукового боку.... Було б річчю вельми бажаною коли б Ваша Ексцеленція ...зволили припоручити місцевому парохові перевести докладні їх поміри, описати й відфотографувати та приказати ласкаво переслати відпис актів в цій справі Комісії.»¹⁰. Відповідь Митрополичого Ординаріату не забарилася і шашкевичівські дуби тут же були взяті під охорону як комісії НТШ, так і, в першу чергу, місцевого пароха, біля церкви якого вони росли. І таких листів-звернень до митрополита з проханням посприяти охороні та збереженню багатьох рідкісних та зникаючих рослин, тварин, а також окремих цінних природних об'єктів серед архівних матеріалів виявлено досить багато.

Крім безпосереднього керівництва та сприяння природоохоронній роботі в Галичині, А. Шептицький проводив і ряд інших різноманітних заходів, що хоч і опосередковано, проте сприяли охороні природи краю. Серед архівних документів знаходимо численні матеріали, листи – звернення, прохання, заклики митрополита до різноманітних інстанцій щодо втілення в життя окремих освітніх заходів, що так чи інакше впливали на збереження при-

роди краю. Зокрема, це намагання митрополита, його рішучі дії та переконливі докази щодо необхідності відкриття українського університету у Львові, про що свідчить його яскрава промова 28 червня 1910 р. в австрійському парламенті: «...питання університету є передовсім постулатом культури й науки, а віддавна в людстві панує переконання, що фонди, віддані на піднесення культурного життя й науки є, точно говорячи, не видатками, а радше інвестиціями, які приносять велику користь... уважаю створення руського університету у Львові не тільки потрібним, але також емінентно важливим»⁶.

Митрополит Андрей Шептицький у своїй багатогранній діяльності приділяв значну увагу та дбав про організацію наукової природоохоронної роботи і підготовку висококваліфікованих спеціалістів – природоохоронців. Так, у 30-х роках ХХ століття вищий навчальний заклад Галичини «Львівська політехніка» був державним (тобто, польським) науковим інститутом, що включав рільничо-лісовий факультет, який готував вищих лісових і сільськогосподарських спеціалістів. Та з огляду на суспільно-політичні обставини тогочасної Польщі прийом студентів-українців був суворо лімітований: українських юнаків майже не приймали на навчання у вищі навчальні заклади. З метою надання більших можливостей для навчання української молоді у Львівській політехніці і здобуття ними рільничо-лісівничого фаху, покращення рівня навчання та розширення матеріально-технічної бази інституту доцент кафедри ботаніки Андрій П'ясецький організував професорсько-викладацький склад факультету, і вони звернулися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. У відповідь в 1938 р. Митрополія купила 4 тис. га лісу біля с. Янова, на базі якого було створено Інститут «Лісовий фонд Львівської греко-католицької єпархії», який включав дослідне Янівське лісництво та лісову наукову станцію¹⁵. У червні 1939 р. тут було споруджено пам'ятний хрест.ю і янівський ліс освятили.

З приходом фашистських військ над цінними янівськими лісами нависла загроза знищення: дослідне лісництво було перетворене на звичайне і план рубок на друге півріччя 1941 року було доведено до 24 тис. кубометрів деревини⁹. І знову Андрій П'ясецький звертається по допомогу до митрополита. Разом із 17 науковцями-лісівниками він пише 12 серпня

1941 р. митрополитові листа з проханням заступитися перед німецьким командуванням щодо янівських лісових насаджень та зберегти дослідне лісництво: «Українські лісовики осмілюються звернутися до їх Ексцеленції з горячим проханням:..... піддержати ласкаво наші заходи перед Владою Генерал-Губернаторства (Відділ лісовий і освітній), щоби вони дали згоду на вдержання Українського науково-дослідного інституту у Львові, опертого на Дослідне лісництво Янів, як фундації, започаткованої їх Ексцеленцією»¹⁶. У відповідь зразу ж на другий день 13 серпня 1941 р. митрополит звертається до німецького командування: «Бажанням моїм було би і пропоную, щоби ця корисна праця українських лісовиків, розпочата з Божим Благословенням, була дальше проваджена, тому прошу забезпечити дальше існування українського науково-дослідного інституту у Львові та дослідного лісництва у Янові з метою ведення дослідних праць і вишколу фахових сил, як це ... з 1938 р. було подумано»¹⁵. Янівський ліс разом із Інститутом було врятовано, але ціною життя А. П'ясецького, якого гестапо розстріляло у 1942 р.⁹.

Ще один побічний доказ сприяння природоохоронній справі на теренах Галичини – це лист А. Шептицького до Національного музею у Львові, в якому наголошувалося: «Наукова фундація «Національний Музей у Львові» має по всі часи зображати на зібраних пам'ятках стан культурно-національного життя України.... для піднесення і розвитку української національної культури.... я призначаю на розбудову приміщень квоту 25000 долярів. На продовження начатого Управою Музею в 1919 р. наукового видавництва призначаю особний фонд у висоті 5000 долярів, з якого відсотки мають іти виключно на науковий дослід збірок Національного Музею»⁶.

Як підтвердження освітньої природоохоронної діяльності Андрея Шептицького знаходимо у фондах ЦДІА України у м. Львові лист-прохання митрополита від 18 липня 1932 р. до чехословацького архієпископа щодо діяльності Української Господарчої Академії в Подебрадах (Чехія), у якій українські студенти набували фаху спеціалістів сільського та лісового господарства: «в Подебрадах існує вже 10 літ Українська господарська академія. Велика поміч чеського народу і чехословацької держави фінансуванням цієї високої школи дала можливість поважної нормальної праці

нашим ученим, що опинилися на еміграції і дала високошкільну освіту багатьом молодим українцям. Академія має величезне культурне і наукове значіння не лише для української еміграції, але й для цілого народу: бо це ж одинока на цілій землі на правду українська висока технічна школа».⁶

Ще один доказ сприяння примноженню та розвитку природних багатств Галичини – дарунок Андрея Шептицького земельної ділянки площею 50 моргів (28,5 га) з великим городом і садом у с. Миловання товариству «Прогрес», що стала основою місцевої рільничої школи. В цій школі довгі роки навчалися селянські діти з бідних, незаможних родин справи ведення городництва, садівництва, бджільництва, лісівництва; тут вони навчалися любити рідну землю, охороняти її від всяких негараздів⁸.

Таким чином, одним з аспектів різнобічної діяльності митрополита Андрея Шептицького була постійна і цілеспрямована робота в напрямі охорони природи Галичини. Митрополит Андрей як духовна, високоосвічена і культурна особистість, людина широкого світогляду, як патріот своєї землі постійно приділяв значну увагу охороні природи та всебічно підтримував природоохоронну діяльність різних верств української спільноти Галичини. Охорона природи, довкілля, як важливий аспект діяльності митрополита була спрямована на посилення процесів національного відродження в краї, мала неабияке значення для утвердження національної гідності галичан, наближала їх до природи, сіяла зерна природоохоронних ідей, оскільки шлях до зростання національної, релігійної та моральної свідомості народу лежить через неухильне розширення його духовного світогляду, закріплення економічного становища та підвищення матеріального добробуту, в основі яких і закладено любов до рідної землі та рідної природи.

¹ Bandrivskiy M.S. Pamiatkoohoronna diialnist Tserkvy v konteksti natsionalno-kulturnoho rukhu v Halychyni (kinets KhKh-KhKh st.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets.07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / M.S.Bandrivskiy. – Lviv, 2001. – 18 s.

² Haidukevych O.O. Pryrodookhoronna diialnilnist HKTs v Halychyni v 20-30-kh rr. KhKh st.: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / O.O.Haidukevych. – Ivano-Frankivsk, 2007. – 20 s.

³ Haiova O. Khrystyianski zasady suspilnoi diialnosti mytropolyta Andreia Sheptytskoho / O.Haiova // Kyivska Tserkva. – 1999. – № 4. – S. 47–52.

⁴ Hnot S.I. Dobrochynna diialnist hreko-katolytskoi tserkvy

u 1921-1939 rokakh: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 09.00.11 «Relihiieznavstvo» / S.I.Hnot. – Lviv, 2003. – 23 s.

⁵ Marchuk V.V. Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy KhKh st.: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt.ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / V.V.Marchuk. – Chernivtsi, 2004. – 34 s.

⁶ Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy. 1899-1944. Tserkva i suspilne pytannia. Lystuvannia. – T.II, kn. 2. – Lviv: Misioner, 1999. – 1090 s.

⁷ Perevezii V.O. Prosvitnytska diialnist Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v 20-30-kh rokakh KhKh stolittia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / V.O.Perevezii. – K., 1998. – 18 s.

⁸ Roste nova khliborobska heneratsiia. Yak pratsiuie silskohospodarska shkola v Mylovanni? // Nedilia. – 1938. – Ch. 31 (501). – 14 serpnia 1938 r. – S. 5-11.

⁹ Furdychko O.I. Pershopostati ukrainskoho lisivnytstva. Narysy do lisovoi istorii / O.I.Furdychko, V.D.Bondarenko – Lviv: BIBLOS, 2000. – 369 s.

¹⁰ Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 409, op. 1, Spr. 1392, 200 ark.

¹¹ TsDIAL Ukrainy, f. 409, op. 1, Spr. 1414, 237 ark.

¹² Tam samo, Spr. 1432, 31 ark.

¹³ Tam samo, f. 309 (NTSh), op. 1, Spr. 88-89 ark.

¹⁴ Tam samo, Spr. 795, 11 ark.

¹⁵ Tam samo, f. 201, op.1, Spr. 6129, ark.33.

¹⁶ Tam samo, Spr. 212, ark. 4-5.

УДК[94(477/85):]378.4.016:7/9]

© Зінаїда Зайцева
(Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ДИСКУРС У ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ФРАНЦА ЙОСИФА

У статті досліджено мотиви й обставини застосування Чернівецького університету. Особлива увага звернена на процедуру підбору кандидатів на заміщення професорських посад по кафедрі української мови і літератури та кафедрі історії Східної Європи. З'ясовано роль професури Віденського університету у підготовці і кар'єрному зростанні істориків і філологів українознавчого сегмента навчального процесу. Проаналізовано реакцію етнічних груп краю на розширений набір можливостей щодо задоволення запитів їх національного розвитку на паритетній основі. Специфічно національний український дискурс вийшов за межі змісту навчальних предметів і оформився як студентський рух за впровадження української мови у навчальний процес і виокремлення з курсу історії Східної Європи історії України як самостійної дисципліни з метою створення відповідної кафедри.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Чернівецький університет, Сміль-Стоцький, Мількович, український студентський рух.

З. Зайцева
(Київ)

**УКРАИНСКИЙ ГУМАНИТАРНЫЙ
ДИСКУРС В ЧЕРНОВИЦКОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ
ФРАНЦА ИОСИФА**

В статье исследованы мотивы и обстоятельства основания Черновицкого университета. Особое внимание обращено на процедуру подбора кандидатов на замещение профессорских должностей по кафедре украинского языка и литературы и кафедре истории Восточной Европы. Подчеркнута роль профессуры Венского университета в подготовке и карьерном росте историков и филологов украиноведческого сегмента учебного процесса. Проанализирована реакция этнических групп края на расширенный набор возможностей по удовлетворению запросов национального развития на паритетной основе. Установлено, что специфически национальный украинский дискурс вышел за пределы содержания учебных предметов и оформился в студенческое движение за внедрение украинского языка в учебный процесс и выделение из истории Восточной Европы истории Украины в качестве самостоятельной дисциплины с целью основания соответствующей кафедры.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, Черновицкий университет, Смаль-Стоцкий, Милькович, украинское студенческое движение.

Z. Zaitseva
(Kyiv)

**UKRAINIAN HUMANITARIAN
DISCOURSE IN FRANZ JOSEPH
CHERNIVTSI UNIVERSITY**

The paper researches the motives and circumstances of the founding of Chernivtsi University. Particular attention is paid to the procedure of selecting the candidates for professorship in the Department of Ukrainian language and literature and the Department of History of Eastern Europe. The role of Vienna University professors in training and career development of the historians and philologists of Ukrainian educational process segment are defined. The reaction of region ethnic groups to the extended possibility of meeting the needs for the national development on a parity basis is analysed. It is established that the specific national Ukrainian discourse has expanded beyond the educational subject content and turned into the student movement for the introduction of Ukrainian language into the educational process and the separation of the History of Ukraine as an independent discipline from the History of Eastern Europe in order to establish the respective Department.

It was found that the Chernivtsi University has significantly expanded the range of options to meet the requests of the national and cultural development on a parity basis. Ukrainians edge through higher education,

were drawn into the circle of Western academic, cultural and political values. It is proved that in the Austrian period of Chernivtsi University stimulated the structuring of socio-political relations, spoke of social stratification factor, a resource of social progress in its national-cultural segment Institute reproduction of the political and cultural elite of the region.

Key words: Austria-Hungary, Chernivtsi University, Smal-Stotsky, Milkovich, Ukrainian student movement.

Дослідження історії Чернівецького університету має давню і різноманітну в мовному та жанровому планах історіографічну традицію. Бібліографічні покажчики фіксують назви більше трьох тисяч публікацій. Вагомий внесок у дослідження історії університету зробили E. Prokopowitsch (1955), F. Lang (1961), E. Turczynski (1961), F.H. Riedl (1970), R. Wagner (1979), G. Stourzh (1983), W. Leitsch, M. Stoy (1983), T. Maurer (2000), S. Pacholkiv (2002), Є. Приходько, С. Осачук, О. Масан, В. Ботушанський та ін. Деякі українські дослідники є авторами німецькомовних публікацій із зазначеної теми (О. Масан (1998), V. Botušans'kuj, H. Šajka (1998). Разом з тим у працях істориків, які намагаються синтетично представити університетську проблематику в загальноукраїнському національно-освітньому і науковому русі, Чернівецькому університету доби його німецькомовного статусу відводиться пропорційно невідповідна значенню цієї науково-педагогічної інституції увага. Інколи українські автори наукових, методичних і популярних публікацій, присвячених університетам, що діяли на українських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст., взагалі не згадують про Чернівецький університет.

Враховуючи історіографічні напрацювання і високо оцінюючи досягнуте, усе ж можна констатувати певну «застиглість» сюжетів і повторюваність штамів у нашій офіційній історіографії університету. Метою пропонованої розвідки є розширення контексту висвітлення ролі університетського чинника у культурній інтерференції поліетнічного краю з акцентуванням аспектів українського культурного розвитку.

Потреба створення університету в австрійській Буковині вперше артикулювалася на політичному рівні у час революції 1848 р. Згодом це питання не раз порушувалося перед Віднем місцевими адміністративними структурами, зокрема, проте лише у рік відзначення 100-літнього ювілею приєднання Буковини до

Австрії воно набуло позитивного розв'язку. 14 і 20 березня 1875 р. рішення про створення університету в Чернівцях по чергово ухвалили дві палати Віденського парламенту, а 31 березня імператор Франц-Йосиф окремих рескриптом санкціонував його відкриття.

Звісно, без старань буковинських політиків і, найперше, енергійного депутата крайового сейму і Віденського парламенту, члена австрійської ліберальної партії Костянтина Томащука ця подія могла й не відбутися. У той час на відкриття університетів претендувало кілька міст і національних громад імперії. Чехи домагалися заснування поряд з існуючим у Празі німецьким свого національного університету, італійці свого – у Трієсті, словенці – у Гориці або Люблянці, німці – у Зальцбурзі і Лінці. З бюджетних міркувань уряд на той час мав намір відкрити лише один університет. Головним конкурентом Чернівців виступав Зальцбург, оскільки там збереглася низка дослідних установ від діючого в місті впродовж 1623 – 1810 рр. університету.

Окрім ювілейного, політичного по суті чинника, уряд не міг ігнорувати факт браку висококваліфікованих кадрів для місцевої адміністрації, потреб освіти, фармації, банківської справи, промисловості. Неабияке значення мало те, що майже 400 потенційних студентів – випускників гімназій у Чернівцях, Сучаві та двох німецьких гімназій у Львові й Бродях – мали труднощі зі вступом до німецькомовних вищих навчальних закладів. Територіально найближчим із тодішніх німецькомовних університетів (після початку колонізації з 1871 р. Львівського) розташовувався у Відні, де утримувати студентів з периферії не всі сім'ї були спроможні.

Ініціатор і головний промотор університетської справи К. Томащук – австрофіл з українськими та румунськими родинними коренями, депутат Буковинського ландтагу та Державної ради у Відні, ліберал – під час численних дебатів на вищому рівні вміло поєднував місцеві і загальнодержавні інтереси. Про його політичну ерудицію і блискучий ораторський талант, зокрема, свідчить промова 26 березня 1874 р. у Віденському парламенті, у якій він висловив провідні аргументи щодо потреби заснування німецькомовного університету у Чернівцях наступним чином: «... основою єдності Австрії є спільний освітній шлях усіх тих, хто своєю освітою піднімається над рівнем народних мас. Цей спільний

освітній шлях, спорідненість ідейного розвитку поступово створили та виростили власну політичну націю, політичну націю австрійства. Не можна не визнати великої заслуги австрійських університетів у тому, що вони більше, ніж усі інші інституції, доклалися до австрійської державної консолідації, чи навіть заклали її основу. (...) І лише тому, що німецька освіта має універсальне значення, німецькі сини Буковини також прагнули німецького університету. (...) Горе нації, яка мусять боятися впливу іншої культури. Вона сама підписала б собі смертний вирок. Отже, через те, що я знову й знову виступав за заснування німецькомовного університету в Чернівцях, мої симпатії до моїх одноплемінників не зникли»¹.

Оминаючи нюанси дискусії навколо різних форматів проєктованого університету у Чернівцях (дебатовалися питання про «національні кафедри», мови викладання), перебіг якої детально досліджений Т. Маурер², зазначимо, що ініціатори відстоювали німецьку модель університету не лише з прагматично-тактичних міркувань (аргументація вибудовувалася у дусі імперського централізму), але й розуміння значення так би мовити «наднаціонального» університету в Буковині, де співіснували різні етнолінгвістичні групи, жодна з яких не могла цілком домінувати над іншою.

Наголошування на заснуванні саме німецького університету відповідало ширшим планам Відня. У той час найбільший осередок німецької культури на сході імперії, яким був Львівський університет, внаслідок скасування урядом обов'язкового вживання німецької мови на правничому та філософському факультетах і запровадження у навчальний процес місцевих мов – польської та української з липня 1871 р. почав втрачати німецькомовний статус. До викладання допускалися лише компетентні особи в одній з цих мов. Встановлений перехідний період закінчувався 1874 р. Німецькомовна професура впродовж трьох років масово покидала Львів, що послаблювало культурні позиції німців у краї. Львівський університет був виключений з числа німецьких тому нести «світло німецької культури на Схід» мав новостворюваний університет у Чернівцях. На культурних та академічних функціях німецькомовного університету наголошували також інші депутати парламенту від Буковини, яких було всього 8, і яким доводилося шукати підтримки свого проєкту з боку

німецької парламентської більшості³. Аргументи на користь культурної місії університету в Буковині, зважаючи на стан краю, були цілком доречними. Вони звучали на урочистостях, присвячених відкриттю університету та в німецькомовній пресі Європи загалом.

За заслуги в заснуванні університету К. Томащук був призначений професором цивільного права й обраний першим ректором⁴. На цій посаді він проводив урочистості з нагоди відкриття університету, на які прибули міністр освіти і культів, представники різних університетів, у т.ч. з Німеччини, а також посли студентських корпорацій. Цікаві враження від святкування офіційного відкриття університету 4 жовтня 1875 р. передав у своїх спогадах львів'янин О. Барвінський. З групою галицьких народовців він був запрошений на урочистості й гостював у Исидора Воробкевича. Після урядових заходів та архієрейського богослужіння в православному соборі для численних гостей у другій половині дня відбулися народні гуляння («Volkfest»), що справляли на мемуариста враження етнографічної вистави за участю святково одягнених українців, волохів, мадярів, німців, вірмен, гуцулів, липован та інших народностей краю.⁵

В університеті було створено три факультети – юридичний, теологічний і філософський. Останній мав «універсальний» характер, оскільки об'єднував 12 природничих і 16 гуманітарних кафедр, у т.ч. кафедри української мови та літератури, славістики, історії Австрії, загальної історії і згодом історії Східної Європи. На базі предметного поля останньої утворено дві кафедри – історії Південно-Східної Європи (І. Ністор) і Північно-Східної (В. Мількович)⁶.

Склад викладачів, як і студентів, був багатонаціональним. У 1913/14 навчальному році 36% його студентів становили євреї, 26% – румуни, 25% – українці, 7% – поляки, 2% – німці, 4% – представники інших національностей⁷. Викладачів слов'янського походження було вкрай мало, переважали німці та румуни. На теологічному факультеті було лише два викладачі українського походження, решта румуни⁸. У 1897 р. Д. Єремійчук зайняв кафедру практичної теології, гомілетики і літургії. На початку 1905 р. він був затверджений ординарним професором практичної теології з правом викладати українською мовою⁹. Кафедра церковнослов'янської мови, як зазначав М. Грушевський, «ніби руська, але професор

Є.Козак викладає по-німецьки, як видно з останньої програм¹⁰. Викладачі теологічного факультету публікували свої праці німецькою, а в у журналі «Kandela» українською і румунською мовами¹¹.

Позиції українців у Чернівецькому університеті були значно слабшими, ніж у Львівському, однак тут із самого початку його заснування, на відміну від Львівського, практикувалося вивчення української мови. Справу започаткував секретар університету К. Ганкевич, якого призначили суплентом (помічником) з цього предмета. Його вступна лекція до університетського курсу й розвідка про систему наголосів у санскритській, грецькій та українській мовах була видана 1875 р. Наприкінці 1876 р. за пропозицією професора славістики Віденського університету Ф. Міклошича (1813–1891) професором цієї кафедри став Гнат Онишкевич. Після його раптової смерті в 1883 р. кафедра залишалася два роки вакантною. Кандидатури Є. Желіховського та І. Верхратського, які викладали в галицьких гімназіях, не влаштовували Ф. Міклошича. Як про можливого претендента говорили і про О.Барвінського, однак прямих свідчень про його конкретні кроки у цьому напрямі не залишилося. Ф. Міклошич після кількох візитів до Відня С. Смаль-Стоцького, випускника Чернівецького університету, зупинився на його кандидатурі. За допомогою віденського професора та завдяки власній працьовитості С. Смаль-Стоцький швидко пройшов процедуру габілітації (складний, кілька ступеневий процес, що завершувався присвоєнням звання приват-доцента) у Віденському університеті. Розробивши під керівництвом Ф. Міклошича лекційний курс, він у жовтні 1885 р. повернувся у Чернівці екстраординарним (позаштатним) професором кафедри української мови та літератури. Отримавши посаду ординарного (штатного) професора, яка давала право на ведення наукового семінару, Смаль-Стоцький розпочав зі студентами практичні наукові студії з української мови та історії української літератури. На заняття відводилося по 2-3 години на тиждень¹².

Статутом наукового семінару, затвердженим міністерством, передбачалися усні доповіді та письмові розвідки студентів, встановлювалися премії у розмірі 50 гульденів за кращі праці. У розкладі занять зазначалося, що семінар вільний для відвідування і функціонує без сплати внесків студентами¹³. Хоча кошти

на поповнення підручної бібліотеки не виділялися централізовано, станом на 1900 р. вона налічувала 127 томів¹⁴. Книгозбірня поповнювалася творами Т. Шевченка, П. Мирного, О. Кониського, І. Котляревського, С. Воробкевича, І. Франка та інших письменників.

С. Смаль-Стоцький мав незаперечний педагогічний і науковий авторитет. Він сприяв габілітації історика В. Мільковича та філолога О. Колесси, просуванню І. Франка на шляху до отримання наукового ступеня. Останній плекав надію читати у Чернівецькому університеті курс історії української літератури, згуртувати, – як він ділився планами з одеським бібліофілом М. Комаровим, від якого чекав організації фінансової підтримки від східноукраїнських меценатів, оскільки приват-доцентська посада не гарантувала достатнього забезпечення, – українське студентство навколо наукової праці, зробити університет центром українського життя¹⁵, однак ці наміри не здійснилися. За відсутності Смаль-Стоцького в університеті, що було пов'язано з його депутатською діяльністю, до викладання допускався т.зв. спеціальний лектор. Посада не оплачувалася. На ній з 1907 р. перебував письменник Осип Маковей, а з 1909 р. ще й український етнолог Зенон Кузеля, котрий працював в університетській бібліотеці.

Смаль-Стоцький був членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, що було зафіксовано навіть у штатному розписі університету, з листопада 1910 р. очолював Українське історичне товариство у Чернівцях, 14 листопада 1918 р. був іменований академіком-фундатором Української академії наук у Києві¹⁶. Отже, своєю участю в українському академічному житті чернівецький професор еднав його різні регіональні сегменти. Впродовж свого життя він презентував національну тяглість українського наукового руху. Значний пласт інформації про політичну діяльність ученого, його керівництво фінансово-господарськими і культурними товариствами, про ознайомлення буковинців з творчістю Т. Шевченка, впровадження фонетичного українського письма в закладах освіти краю узагальнено визначним краснезнавцем, професором Чернівецького університету В. Ботушанським¹⁷.

Кафедри історичного профілю в Чернівецькому університеті утворено за традиційною схемою австрійських університетів. Спочатку на філософському факультеті діяли кафедри

історії Австрії та загальної (всесвітньої) історії. У лютому 1895 р. приват-доцентом кафедри загальної історії епохи Середньовіччя став В. Мількович (1857–1920), який 1893 р. брав участь у конкурсі на кафедру загальної історії зі спеціалізацією на історії Східної Європи у Львівському університеті, яку зайняв М. Грушевський.

Невдовзі серед професорів-істориків Чернівецького університету виникла думка відкрити кафедру історії Східної Європи з призначенням на неї професором В. Мільковича, кандидатуру якого, зважаючи на знання ним слов'янських мов та тематику його наукових публікацій, вважали цілком відповідною. Потреба у новій кафедрі обґрунтовувалася, поперше, територіально-географічним розташуванням університету й необхідністю задовольняти інтерес студентів православного віросповідання до історичного минулого краю. По-друге, методичною некоректністю вивчення слов'янської та візантійської історії й культури в межах однієї кафедри.

Шукаючи корпоративної підтримки цього проекту, факультет і особисто професор кафедри всесвітньої історії Зігмунд Герцберг-Френкель (1857–1913) та й сам В. Мількович розпочали листування з професором Віденського університету, майбутнім керівником семінару зі східноєвропейської історії К. Їречеком, який підтримав ідею відкриття кафедри історії Східної Європи в Чернівецькому університеті та кандидатуру В. Мільковича, з яким був особисто знайомий. Учений дав позитивну оцінку публікаціям чернівецького колеги. Свій відгук він завершив констатацією, що В. Мількович є здібним істориком.¹⁸

У 1898 р. В. Мількович без затримки отримав посаду екстраординарного професора кафедри історії Східної Європи. Проте міністерство освіти з невідомих причин затвердило несприятливі для нього умови нарахування платні. В. Мількович політизував ситуацію, вважаючи її наслідком інтриг професорів-німців та євреїв з наміром зашкодити кар'єрному просуванню кадрів слов'янського походження. Колеги історика відзначали, що він був «людиною з серйозними намірами», якій прикрі випадки й, можливо, деяка неясність власної волі» ставали на перешкоді кар'єрному зростанню.¹⁹ З огляду на сьогоdnішній академічний інтерес до проблеми викладання в західних університетах історії Східної Європи цікавою є пропозиція Мільковича, адресо-

вана К. Їречеку, видавати німецькою мовою журнал під назвою «Історія Східної Європи». Зразком, на його думку, міг бути міжнародний славістичний часопис «Archiv für slavische Philologie». К. Їречек висловив сумніви щодо реалістичності цього задуму і, посилаючись на зайнятість, відмовився від пропозиції. Таке видання було б цінним для інституціоналізації національних історіографічних шкіл слов'янських народів Австро-Угорщини та сприяло б зростанню ваги відповідних кафедр. Проект журналу східноєвропейської історії усе ж був реалізований. Восени 1910 р. зусиллями професорів кафедр історії Східної Європи університетів Німеччини, яким вдалося отримати субсидію від пруського міністерства культури, вийшов перший номер «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte». У часописі друкувалися праці українських істориків М. Кордуби, М. Слабченка та деяких російських істориків²⁰.

З 1900 р. почалося просування В. Мільковича на посаду ординарного професора кафедри історії Східної Європи. З. Герцберг-Френкель знову просив К. Їречека конфіденційно висловитися про рівень нових публікацій В. Мільковича, щоб можна було порушити справу створення для нього ординаріату. Своє прохання З. Герцберг-Френкель мотивував тим, що йому бракує знання української мови, якою В. Мількович публікував частину праць, а професорові-славісту Ом. Калужняцькому – фахових знань, щоб оцінити професійні досягнення В. Мільковича. «Ми не хочемо ані надавати йому ординаріат, якщо він його не заслужує, ані змушувати його чекати на пропозицію бодай годину довше, якщо він його заслужує. Ми беззастережно керуємося об'єктивністю й справедливістю», – писав від імені факультету З. Герцберг-Френкель²¹. Однак через те, що після одержання екстраординаріату В. Мількович опублікував лише кілька статей у газетах, справа загальмувалася на кілька років.

У травні 1904 р. на підставі позитивного відгуку К. Їречека на коректурний відбиток праці В. Мільковича «Osteuropa», що вийшла у світ 1905 р. у збірнику «Weltgeschichte» професорська колегія філософського факультету одноголосно прийняла рішення про призначення В. Мільковича ординарним професором. У жовтні того ж року він був затверджений на цій посаді міністерством освіти. Посада ординарного професора давала формальні

підстави для відкриття наукового семінару. В. Мількович кілька разів звертався до міністерства з пропозицією відкрити семінар історії Східної Європи, проте воно не визнавало потреби в ньому, мотивуючи відмову браком коштів і тим, що на факультеті вже діяв загальний історичний семінар, керівник якого мав забезпечувати методологічну підготовку всіх студентів-істориків²².

Лекційний курс В. Мільковича складався з окремих розділів історії Галицько-Волинського князівства, Чехії, Польщі, Росії, південних слов'ян, історії Молдови та Румунії. Структуруючи програму предмета, він керувався звичним державним або територіальним, а не етнічним принципом. Як науковець В. Мількович не був прихильником концепції історичної самобутності України. «Автор стоїть на общерусском становищі, – зазначав С. Томашівський у рецензії на одну з найбільших праць В. Мільковича, – у нього одна Russland, одні Russen на світі, чи це князь Святослав, чи Николай II»²³. Мількович дотримувався москвофільських поглядів, так само як професори О. Калужняцький та Є. Козак, і з початком Першої світової війни перебрався до Росії.

Погляди В. Мільковича на українську історію, а можливо, ще і побоювання ймовірного зменшення обсягу предмета, який він викладав, не дозволили йому рішуче обстоювати ідею відкриття кафедри історії України, яку почали висувати українські студенти. Його позиція з цього питання була не те що неоднозначною, а не зовсім широю. У студентській аудиторії він підтримував ідею утворення окремої української кафедри і семінару, а під час прийняття рішень на факультетському рівні та в адміністрації краю висловлював сумніви щодо «дидактичного і наукового поділу предмету історії Східної Європи».

Коли філософський факультет прийняв рішення про відкриття орієнтовно з жовтня 1910 р. кафедри історії Південно-Східної Європи з особливою увагою до румунської історії, а кафедрі В. Мільковича визначив як кафедру історії Північно-Східної Європи, це викликало не лише незадоволення українських студентів, а й українських речників в адміністрації краю. Щоб заспокоїти студентів, адміністрація запропонувала переформулювати назву кафедри В. Мільковича, додавши: «з особливою увагою до української історії.» За згодою звернулися до В. Мільковича, однак він відмовився від внесення такого уточнення²⁴.

Отже, розгалуження вивчення історії Східної Європи пішло за рахунок впровадження окремого викладання румунської історії. Вивчення ж української історії формально залишалося у компетенції В. Мільковича, який відмовлявся від акцентування у назві його кафедри історії України. З кінця 1908 р., коли почалися пошуки кандидатури на виділене міністерством освіти місце екстраординарного професора, який мав читати румунську історію, В. Мількович протегував І. Гергелю, однак останній не мав підтримки К. Їречека, який вважав його недостатньо продуктивним науковцем, «який кожних 20 років пише одну наукову працю»²⁵. Зрештою ця посада дісталася І. Ністору.

Одночасно з організаційними заходами щодо відкриття кафедри румунської історії активізувався рух студентів-українців за створення кафедри історії України. 28 червня 1908 р. в університеті за участю майже ста студентів, а також професорів С.Смаль-Стоцького і В.Мільковича відбулося українське віче. З промовою виступив студент М.Павлусевич. Він відзначив, що існуюча кафедра історії Східної Європи, на відміну від однойменної кафедри у Львівському університеті, не задовольняє українських студентів, оскільки вона не подає систематичного викладу української історії. Віче адресувало колегиї філософського факультету петицію з вимогою заснування кафедри і окремого семінару з української історії з українською мовою викладання. Студенти наполягали, що в разі створення в університеті кафедри румунської історії, повинна бути утворена й кафедра історії України²⁶. З аналогічними вимогами у жовтні 1908 р. група студентів адресувала міністерству освіти меморандум. Особливо наголошувалася потреба запровадження навчання рідною мовою і створення семінару з історії України, «оскільки крім самої історії потрібно знати також методи її викладання»²⁷. Однак професорська колегиї філософського факультету була рішуче проти домагань студентів-українців, румунів та поляків щодо викладання історії цих народів національними мовами, вбачаючи обов'язок факультету «захистити в першу чергу інтереси німецьких студентів, аж на другому місці може він займатися побажаннями окремих осіб»²⁸. Вимоги студентів ненімецького походження сприймалися як наступ на університет «зовнішніх» сил. Сенат університету, професорська корпорація і крайовий пре-

зидент Буковини цілковито відкидали можливість відступу від німецької мови викладання. Діловодна документація викладачів укладалася німецькою мовою. Що ж стосується перспектив викладання української історії як окремої навчальної дисципліни (в офіційній лексичі міністерства освіти використовувався термін *ukrainische Geschichte*), то тут були різні думки в університеті та адміністрації краю. Принаймні, Крайове правління двічі – у травні 1909 та квітні 1910 р. пропонувало міністерству освіти розширену назву кафедри В. Мільковича, додавши вказівку на «особливу увагу до української історії». Однак сам професор продовжував твердити, що історію України, яка не мала власної держави, не можна виокремлювати з історії Росії й Польщі.

Беручи до уваги існуючий в австрійських університетах принцип єдності викладання і наукового дослідження, зрозумілим є плюралізм щодо акцентування того чи іншого регіону, народу, країни при викладанні професурою історії Східної Європи, що можна трактувати як свідчення існування академічних свобод у вищій школі. З іншого боку, політичний характер історії Східної Європи актуалізував постать професора названої кафедри як суспільно значиму фігуру. У позиції, яку невідступно зайняв В. Мількович, збігалися власні наукові і дидактичні міркування з московськими настроями.

Остаточне вирішення справи ректор передав на розгляд крайової управи. У відповідному документі йшлося про меморандуми українських та румунських студентів, наводився відсоток серед новоприйнятих студентів (румунських майже 20 %, українських – 14,5%), подавалася їх загальна кількість з означенням факультету й національності, які відвідували лекції В.Мільковича за два останні семестри (українців – 21, поляків і румунів по 7 осіб, німців – 78), і зрештою, робився висновок, що академічний сенат не в змозі прийняти остаточне рішення з такого складного питання²⁹. Міністерство освіти, одержавши від адміністрації краю таку інформацію, просило університет конкретніше визначитися зі своїм баченням як облаштування кафедр філософського факультету загалом, так і румунської історії зокрема. Водночас зауважувалося, що питання про утворення кафедри української історії «не має конкретики»³⁰, тобто є необґрунтованим.

Офіційне листування керівництва Чернівецького університету з місцевою адміністра-

цією та міністерством освіти з приводу заснування нових кафедр на базі предмета історії Східної Європи зайняло кілька років. Колишній студент Мільковича І. Ністор протягом цього часу пройшов шлях від викладача Чернівецького реального ліцею до приват-доцента Віденського університету (1911 р.) та екстраординарного професора Чернівецького університету (осінь 1912 р.). Побажання українських студентів не були задоволені. Окремої кафедри української історії, яка начебто існувала поряд з румунською, як це стверджує Т. Маурер³¹, не було створено. Очевидно, заважала не лише позиція Мільковича, а й брак кадрів відповідної наукової кваліфікації – про підготовку приват-доцента навіть не йшлося.

У Відні з обережністю поставилися до формулювання назви екстраординаріату І. Ністора й прибрали з неї вказівку на румунську історію, обмежившись номінацією нововведеного курсу як *історії Південно-Східної Європи*. Географічна термінологія маскувала добре відомий факт, що на Ністора покладалося викладання румунської історії загалом. Цей випадок та ігнорування міністерством ініціатив щодо «українського» наголосу в назві кафедри М. Грушевського прояснює як мотиви відмови В. Мільковича від аналогічних нововведень, так і обережну кафедральну політику Відня у сегменті історичного знання щодо Центрально-Східноєвропейського регіону загалом. Тому історія Східної Європи в австрійських університетах як навчальна дисципліна була фрагментована. Низка кафедр (Віденський університет – К. Їречек, Г. Уберсбергер), Празький – Я. Бідло), Львівський – М. Грушевський, Чернівецький – В. Мількович, І. Ністор) діяла під різними офіційними назвами, а викладання організовувалося шляхом вибору з низки предметних субполів дисципліни. Професура брала до уваги власні методологічні уподобання, земельно-етнічні, національні міркування, що надавало викладанню предмета східноєвропейської історії мозаїчності з випаданням певних «модулів» у цій мозаїці. У випадку Чернівецького університету цим модулем була історія України.

Стосовно ригористичного збереження суто німецькомовного статусу Чернівецького університету в умовах існуючого українсько-румунського суперництва та відносин конкурентного характеру у власне українському політичному та інтелектуальному середовищі краю – між галичанами і буковинцями – було

якщо не єдино правильною позицією, то паліативним запобіжником. Уряду йшлося про те, щоб не допустити загострення ситуації на національній основі, як це було у Львові. До речі, цим пояснюється відмова сенату Чернівецького університету задовольнити прохання львівських студентів-сецесійників зарахувати їх до Чернівецького університету на час сецесії. Своє рішення сенат не змінив і після гострої дискусії з цього питання у Буковинському ландтазі та виступів на користь сецесійників у Віденському парламенті авторитетного буковинського посла М. Василька. Очевидно, керівництво університету брало до уваги, що українські студенти у Львівському університеті деякі лекції слухали українською мовою, чого не було в Чернівецькому. З цих же міркувань чернівецька прокуратура конфіскувала брошуру «Хай живе український університет», видану в Львові. Німецькомовний статус університету надавав йому своєрідної «наднаціональності», яка формувала толерантну атмосферу міжнаціональних відносин³².

Осягнення цінності саме німецькомовного статусу Чернівецького університету з його багатонаціональним студентським контингентом змусило 1907 р. український галицький і буковинський політикум відмовитися від плану перетворення Чернівецького університету в український з одночасним поповненням його викладацького складу львівською професурою українського походження. Натомість, об'єднавши свої сили у Віденському парламенті навколо питання створення окремого українського університету у Львові, вони отримали цісарський рескрипт про його потенційне відкриття у 1916 р.

Чернівецький університет виявився останнім заснованим університетом у монархії. За відносно нетривалий час його існування як німецькомовного *він для багатьох видатних учених став своєрідним стартом у науковій кар'єрі, у його стінах навчалися студенти різного національного походження, на новому рівні формувався український гуманітарний дискурс. Німецька мова слугувала важливим засобом соціального і культурного зростання й водночас сприяла національному самоусвідомленню етнічних груп Буковини, що у 10-тих рр. ХХ ст. виявлялося, зокрема, критикою в українській пресі жорсткої позиції щодо виключно німецькомовного статусу навчального закладу, недоречної на тлі демократичної мовної і національної політики держави. Чи*

могли національні стремління етнічних груп краю в перспективі «зсунути» Чернівецький університет, задуманий як «наднаціональний», на шлях, пройдений Празьким університетом, поділеним на два національних? З відомих причин це питання залишається відкритим.

Підсумовуючи основні тези й сюжетні лінії дослідження, можна констатувати, що університет у Чернівцях постав – рівною мірою – завдяки надзвичайній наполегливості місцевої еліти й особливо талановитого політика К.Томашука, з одного боку, й другого, – як результат дій уряду, спрямованих на досягнення уявних і очікуваних цілей щодо зміцнення своїх позицій у краї. Побічним продуктом урядової політики виявилися вимоги українських (і румунських) студентів щодо задоволення їх національних інтересів. Базуючись на власних національних ідентичностях, ненімецькомовні етнічні групи краю домагалися ліквідації мовної нерівності, що спостерігалася в освіті.

Особливо варто наголосити на поважній ролі професури Віденського університету в підготовці кадрів для «українознавчого комплексу» навчальних дисциплін у Чернівецькому університеті, присвоєнні їм наукових ступенів, сприянні у працевлаштуванні і кар'єрному зростанні. Результативною була творча співпраця австро-німецької і української професури на ґрунті краєзнавчих, етнологічних, мовознавчих досліджень. Завдяки цим контактам український дискурс у краї набував академічних стандартів. При відчутній тенденції до взаємного відособлення національно-культурних сил на студентському рівні, професорська корпорація, за усієї її різноманітності за національним походженням, усе ще демонструвалася в одностайності, яка не в останню чергу базувалася на дотриманні норм академічної культури. На відміну від Львівського університету, у Чернівецькому не виявлено жодного кадрового конфлікту.

Специфічно національний український дискурс вийшов за межі змісту навчальних предметів і оформився як студентський рух за впровадження української мови у навчальний процес і виокремлення з курсу історії Східної Європи історії України як самостійної дисципліни.

Чернівецький університет суттєво розширив набір можливостей щодо задоволення запитів національно-культурного розвитку на

паритетній основі. Українці краю шляхом вищої освіти втягувалися в коло західних академічних, культурних і політичних цінностей. За австрійської доби Чернівецький університет стимулював структурування суспільно-політичних відносин, виступав чинником соціальної стратифікації, ресурсом суспільного поступу у його національно-культурному сегменті, інституцією відтворення політичної і культурної еліти краю.

¹ Tsyt. za: Pakholkiv S. Ukrainiska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva u emansypatsiia natsii / Z nim. perekhala Khr. Nykolyn. – Lviv: LA «Piramida», 2014. – С. 302.

² Maurer T. «Barometry» uly «maiaky» obshchestva? Yzbrannyye staty po sotsyalnoi ystoriy russkykh u nemetskykh unyversytetov. – М.: Polytycheskaia entsyklopediya, 2015. – С. 270-276.

³ Chernivetskyi universytet. 1875–1995: Storinky istorii / Vidp. red. V.M.Botushanskyi. – Chernivtsi: Ruta, 1995. – С. 10.

⁴ Shtilfrid B. Bukovyntsi u avstriiskomu reikhsrati. – Chernivtsi: Ruta, 2005. – С.19; Botushanskyi V. Kostiantyn Tomashchuk – pershyi rektor Chernivetskoho universytetu// Na perekhrestiax svitovoi nauky. Materialy III Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Vikno v yevropeisku nauku», prysviachenoї 140-richchiu vid dnia narodzhennia Raimunda Fridrikha Kaindlia. Chernivtsi, 20–21 travnia 2006 r. – Chernivtsi: Prut, 2006. – С. 13.

⁵ Barvinskyi O. Spomyny z moho zhyttia. Chast persha ta druha. – К.: Smoloskyp, 2004. – С. 248.

⁶ Zmist termina kafedra potrebuie kontekstualnoho utochnennia. Za nimetskoiu tradytsiieiu KhIKh–persh. pol. KhKh st. pid kafedroi rozumietsia ne kolehialna struktura, a vykliuchno personalna posada ordynarnoho (shtatnoho) profesora, yakyi provodyv naukovy doslidzhennia u pevnii haluzi nauky y viv osnovnyi lektsiinyi kurs z tiiei chy inshoi dystsypliny. Faktychno kafedra ototozhniuvalasia z osoboiu ordynarnoho profesora. Ekstraordynarni (pozashtatni) profesory vely, yak pravlylo, kursy, yaki detalizovali osnovnu navchalnu dystsyplinu. Do katehoriї pozashtatnykh vykladachiv fakultetu nalezhaly pryvat-dotsenty, status yakykh buv perekhidnym, ta lektory.

⁷ Botushanskyi V. Chernivetskomu universytetu – 130: Pohliad kriz viky // Bukovyna. – 2005. – 28 veresnia.

⁸ Filozofsko-teolohichni fakultet: istoriia ta suchasnist (1875–1940, 1993–2013 rr.): Kol. monohrafiia / hol. red. Balukh V.O. – Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2013. – С. 8.

⁹ Bukovyna. – 1905. – 6 (19) liutoho.

¹⁰ Hrushevskyi M. Lysty z-nad Poltvy // Tvory: U 50 t. – T.1: Seriia «Suspilno-politychni tvory (1894–1907)». – L.: Svit, 2002. – С.187.

¹¹ Filozofsko-teolohichni fakultet... С. 9.

¹² Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoї oblasti (dali – DACHO). – F. 3.– Op. 2.– Spr. 15071.– Ark. 141, 142– zv.

¹³ Deutschsprachige Quellen zur Geschichte des Bildungswesens der Bukowina um 1900// Retrospektiven in Sachen Bildung.R.5.(Historico-paedagogica Europaea).– 1994.– N3– Klagenfurt. – С. 12.

¹⁴ Die K.-K. Franz-Josephs Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes Festschrift / Hrg.

vom Akademischen Senat. – Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei, 1900. – S. 106.

¹⁵ Franko I. Zibr. tvoriv u 50 t. – T. 50. – K.: Naukova dumka, 1986. – S. 149-151.

¹⁶ Det. dyv.: Zaitseva Z. Orhanizatsiino-instytutsionalni aspekty naukovo-pedahohichnoi diialnosti S.Smal-Stotskoho u 1883 – 1918 rr. // Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2009. – T.12. – S. 150-157.

¹⁷ Botushanskyi V.M. Stepan Smal-Stotskyi – vydatnyi diiach Bukovyny (Shtrykhy do portreta). – Chernivtsi: Ruta, 2010. – S. 12-58.

¹⁸ Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien. 1907–1948.– Wien; Köln; Graz: Böhlau, 1983.– S. 56.

¹⁹ Idem.

²⁰ Barvinska P.I. Mizh naukoiu i politykoiu. Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyschi nimetskomovnoho prostoru u kintsi KhIKh – pochatku KhKhI stolittia: monohrafiia. – Odesa: ONU, 2012. – S. 34.

²¹ Leitsch W., Stoy M. – Op. cit. – S. 55.

²² DАChO. – F. 3.– Op. 2.– Spr. 21466.– Ark. 97, 97-zv.

²³ Tomashivskyi S. Prof. Dr. Wladimir Milkowicz. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F.Helmolt.– Leipzig und Wien, 1905.– 596 S. // Zapysky NTSh. – Lviv, 1907.– T. 80. – S. 201.

²⁴ Chernivetskyi universytet: 1875–1995.... – S. 57.

²⁵ Leitsch W, Stoy M. Op. cit. – S. 58.

²⁶ Bukovyna. – 1908. – 1 (14)lypnia.

²⁷ Filozofsko-teolohichni fakultet: istoriia ta suchasnist ... – S. 13

²⁸ Tam samo. – S. 14.

²⁹ DАChO. – F. 3.– Op. 2.– Spr. 21466.– Ark. 31.

³⁰ DАChO. – F. 3.– Op. 2.– Spr. 21466.– Ark. 33, 33-zv.

³¹ Maurer T. «Barometry» yly «maiaky» obshchestva? S. 313.

³² Det. dyv.: Botushanskyi V.M. Chernivetskyi universytet yak oseredok formuvannia yevropeiskoi kultury mizhnatsionalnykh vidnosyn // Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk nauk. statei. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2007. – T. 10.– S. 184-190.

УДК 94(477.83/86):327(470+571)

© Сергій Олійник
(Кам'янець-Подільський)

ФОРМУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ІДЕЇ «ЗАКОНОМІРНОСТІ» ПРИЄДНАННЯ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядаються ідеологічні засади політики Російської імперії щодо Галичини напередодні і під час Першої світової війни. На основі аналізу джерел і літератури простежується процес формування та впровадження ідеї «закономірності» приєднання Російською імперією Галичини.

Ключові слова: Галичина, ідеологія, Перша світова війна, Російська імперія.

С. Олійник
(Каме́нець-Подольський)

ФОРМИРОВАНИЕ И ВНЕДРЕНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ ИДЕИ «ЗАКОНОМЕРНОСТИ» ПРИСОЕДИНЕНИЯ ГАЛИЧИНЫ НАКАНУНЕ И ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассматриваются идеологические основы политики Российской империи накануне и во время Первой мировой войны. На основании анализа источников и литературы просматривается формирование и внедрение идеи «закономерности» присоединения Российской империей Галичины.

Ключевые слова: Галичина, идеология, Первая мировая война, Российская империя.

S. Oliynyk
(Kamianets-Podilskyi)

FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE RUSSIAN EMPIRE POLICY IN TERMS OF GALICIA'S ANNEXATION UPON THE OUTBREAK AND DURING THE WORLD WAR I

The Russian emperors steadily followed the policy of invading the former Kievan Rus' lands around Moscow, and therefore they always kept in sight Galicia, and in Russian society they were setting the beliefs of legitimacy of the idea of Galicia's annexation to the Russian Empire. Besides, the Russian authorities tried to create a positive image of Russia for the Galicians, and supported the Russophiles and the Muscophiles.

«The Galician-Russian charity association», founded in 1902, became an important subject of the «correct» solution of the Galician question. It familiarized the Russian society with the situation and needs of Galicia by reading reports, distribution of leaflets, brochures, etc. Publications of Russian authors, both in separate editions, and in periodicals, had to open the Galicia to the Russians, to convince them not only in the spiritual unity. The support for the Russian authorities was provided by the Galician Muscophiles, who tried to prove the unity of Galicia and Russia in their publications.

The onset of World War I intensified an ideological activity of the Russian Empire regarding the Galicia. An important role played manifestos, appeals and statements of Nicholas II, statesmen and politicians, who appeared in the beginning of the war, and there were appeals to the unity of historical past, and hope that Galicia would raise the Russian flag.

An active participation in the Russian company of ideological propaganda belonged to the Galician Muscophiles, both those who were in Russia, and those who remained within Austria-Hungary.

«The Carpathian-Russian liberation committee», founded in the 29th of July 1914, in the Russian territory, members of which were the Galicians, in its first

appeal exhorted to welcome the «Russian liberators» from the six hundred years of slavery and the government of Austria. In the document «liberation» served as God's providence. The Galicians, who fought in the ranks of the Austro-Hungarian army, were proposed to lay down arms and move to the Russian side. The similar content had other appeals.

Due to the fact that the Russians were poorly prepared for the war in general and for the new territorial gains, at the expense of Galicia, in Russian periodicals appeared publications that had to show the historical proximity of the Galicia and Russia. At the same time, there also was a well-defined understanding of considerable problems of including the Galician lands to the Russian Empire. The Galician Muscophiles tried to keep up with the Russians.

In general, an ideological company of legitimate necessity of Galicia's annexation by the Russian Empire proved to be ineffective among the Russian society, and even disastrous. The policy towards the Galicians was also unsuccessful. There was a great divergence between the slogans and realities of the Russian occupation administration's activity (Russification, deportation, persecution).

Thus, the Russian authorities have well understood the whole importance of an ideological foundation of the Romanovs Empire's expansion at the expense of Galicia, both within the country, among its citizens, and abroad, among the Galicians. Before the beginning of the war, it was necessary to take into account the whole complexity of international relations, and when it began, an active propaganda company came to light. The Galician Muscophile orientated intelligentsia was also an active participant of the propaganda company. However, in spite of all efforts, the course of the formation and establishment of the idea of legitimate necessity of Galicia's annexation by the Russian Empire underwent a complete collapse. The realities of the Russian occupation of the land, which greatly differed from published slogans, played not the last place in this situation.

Keywords: *Galychyna, ideology, World War I, the Russian Empire.*

Російські імператори неухильно дотримувалися курсу на «збирання» земель колишньої Київської Русі навколо Москви, а тому постійно тримали в полі зору Галичину. Однак реалізація задуманого тривалий час відкладалася. І лише зі вступом російського царизму у Першу світову війну відкрилася можливість приєднати до імперії Романових галицький край.

Галицький вектор зовнішньої політики Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни знайшов своє відображення в значній кількості вітчизняних¹, російських² та зарубіжних³ видань. Однак лише окре-

мі з них тією чи іншою мірою торкаються проблеми формування та впровадження ідеї «закономірної» необхідності приєднання Російською імперією Галичини напередодні та під час Першої світової війни. Тому, з огляду на зазначене, й постала необхідність появи даної статті.

У сучасних дослідженнях поширеною є думка про те, що Галичина не була серйозним об'єктом уваги з боку Росії напередодні Першої світової війни, а серед правлячих кіл імперії Романових було слабо виражене прагнення до об'єднання «усех русских земель» з Росією чи забезпечення «торжества» «русской» ідеї в австрійській Галичині⁴. З цим до певної міри можна погодитися, якщо лише брати офіційну позицію російського царизму, який дійсно не афішував думку про майбутнє приєднання Галичини. Однак більш глибокий аналіз подій переконує в протилежному. Потрібно враховувати, що російська влада чудово розуміла необхідність рахуватися з міжнародною ситуацією. Занадто відкрите домагання могла викликати дипломатичний скандал чи навіть спровокувати конфлікт з Австро-Угорщиною, що на той час для Російської імперії було не вигідно. Більше того, протягом тривалого часу, починаючи від першого поділу Польщі, лунали висловлювання щодо бажаності приєднання регіону. Російська влада, окрім відповідної ідеологічної обробки російської громадськості, намагалася створити необхідний позитивний образ у галичан, надавала підтримку русофілам і москвофілам⁵.

Важливим суб'єктом «правильного» вирішення галицького питання стало «Галицко-русское благотворительное общество», створене у 1902 р., яке займалося ознайомленням російського суспільства і становищем та потребами Галичини через читання доповідей, розповсюдження прокламацій, брошур тощо⁶.

Загалом російський царизм покладав велику надію на друковану продукцію. Публікації російських авторів як окремими виданнями⁷, так і в періодиці⁸ мали відкрити для росіян Галичину, переконати їх не лише в духовному єднанні. Підтримку російській владі надавали і галицькі москвофіли, які час від часу видавали публікації відповідного характеру, котрі намагалися показати єдність Галичини і Росії⁹.

Початок Першої світової війни активізував ідеологічну діяльність Російської імперії щодо Галичини.

Важливе значення для усвідомлення в суспільстві ідеї «закономірної» необхідності приєднання до Російської імперії Галичини мали маніфести, звернення та заяви імператора Миколи II, державних мужів і політичних діячів, які з'явилися в перші дні війни. Так, уже в маніфесті імператора Миколи II про вступ Російської імперії у війну з Німеччиною від 20 липня 1914 р. зазначалося, що Росія, «єдина по вірі і крові з слов'янськими народами, ніколи не споглядала на їх долю байдуже», а в російського народу з повною єдністю і особливою силою пробудилися їх братні почуття до слов'ян¹⁰.

Вступ російського царизму у війну з Австро-Угорщиною відкрив можливості, не стримуючись, ще більше активізувати ідеологічну діяльність щодо галицьких земель. Так, вже у Височайшому маніфесті про війну зі своїм ще одним сусідом від 26 липня 1914 р. імператор Микола II протиставив ворогові Росію зі всім слов'янством¹¹. Останнє, безумовно, передбачало і галичан. Ця ж ідея об'єднання всього слов'янства навколо Росії була озвучена на трибуні Державної думи Росії IV скликання¹².

Претензії Російської імперії на Галичину були оприлюднені в маніфесті до поляків. У ньому говорилося, що «нехай впадуть кордони, які розділяли на частини польський народ і нехай він возз'єднається під скіпетром династії Романових»¹³.

Найбільш красномовним видалася Відозва верховного головнокомандувача російської армії до народу від 5 серпня 1914 р. У документі, як і в попередніх, у центрі уваги було гасло про звільнення під'яремної Русі. У той же час відоме звернення до спільності історичного минулого і сподівання, що Галичина, як «надбаня Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши гніт, підніме стяг єдиної, великої, неподільної Росії», а «Господь Бог допоможе Миколі II завершити справу Івана Калити». Далі вказувалося, що «промисел Божий благословив справу великих збирачів землі «руської», а звільненням «руським» братам всім знайдеться місце в лоні матері Росії, «направляйте меч свій на ворога, а серця свої до Бога з молитвою за Росію, за російського царя»¹⁴.

Активну участь у російській ідеолого-пропагандистській кампанії брали галицькі москвофіли, як ті, що перебували в Росії, так і ті, котрі залишалися в межах Австро-Угорщини.

Станом на 1914 р., в Російській імперії перебувала значна кількість галицьких москвофілів. А зі вступом російського царизму у війну з Австрією вони активізували свою діяльність. 29 липня ними було засновано «Карпато-руський освободительный комитет» (КРОК). У той же день новостворений комітет одразу звернувся до своїх земляків з відозвою «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», в якій закликав вітати «російських визволителів» з шістьсотрічної неволі, влади Австрії, яка «напосілася на твою душу, твою віру, на твоє славне ім'я Русь, русский»¹⁵. У документі «визволення» подавалося як діяння, направлене Божим провидінням: «по велінню Всевишнього славне і непереможне воїнство православного російського царя вступило в Галицьку землю, щоб принести їй нещасному народу волю і щастя, щоб прийняти його в просторий і достатній дім однієї, нероздільної руської Батьківщини». А тому галичани мали дякувати Богу за послане «щастя», з Божим словом зустрічати православне російське воїнство, яке несло «не лише широкий простір землі і хліб для усунення голоду тілесного», але й несло галичанам також його «незаплямоване ім'я Русі», несло православну віру їх предків, «несло волю і свободу руській людині на своїй рідній руській землі»¹⁶. Окрім того, тим галичанам, які воювали в рядах австро-угорського війська, пропонувалося кидати зброю і переходити на бік росіян¹⁷. Варто відзначити масштабність підходу КРОК щодо видання згаданого документа, який нараховував десятки тисяч примірників, що розповсюджувалися серед населення Галичини¹⁸.

Вслід за цим зверненням з'явилася нова відозва КРОК до «руського» населення Австро-Угорщини «Пробил долгожданный час», в якій закликалося «йти всією душею назустріч і сприяти по мірі сил і можливостей визвольному подвигу» братського руського воїнства, несущого нашому народу свободу і правду». Ця ж відозва була опублікована, щоправда наступного року, на сторінках москвофільського часопису «Прикарпатская Русь»¹⁹.

Окрім зазначених відозв у перший місяць війни, члени КРОК брали активну участь у підготовці до друку важливої інформаційно-пропагандистської брошури «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями». За

однією із версій, її автором був голова КРОК Ю. Яворський²⁰.

Як свідчать матеріали серпневих листувань тогочасних державних мужів Російської імперії, в суспільній свідомості її населення все частіше простежується усвідомлення «закономірної» неминучості включення до складу Росії Галичини²¹.

У зв'язку з тим, що російська громадськість до війни в цілому була слабо підготовлена до нових територіальних надбань за рахунок Галичини, на порядок денний постало питання «виправлення» цього недоліку та проведення повномасштабної пропаганди ідей «культурної єдності всіх гілок «русского» народу».

Паралельно з цим у російських періодичних виданнях з'являються публікації, які мали на меті показати історичну близькість галицької Русі з Росією. Красномовним прикладом такого підходу може слугувати стаття, опублікована в газеті «Подолія»²². Так, у ній зазначалося, що «блискуча перемога російських воїнів в Галичині наближає століттями жданий час возз'єднання Червоної Русі з спільною матір'ю – Росією». Після короткого екскурсу в історію Галичини відзначалося, що Львів хоч і «втратив характер «русского» міста», але «по своїй історії це місто «русское», як і вся Галицька земля», а населення «жило святою надією, що настане той радісний момент, коли над стогнучою під іноплеїнним гнітом прикарпатською Руссю яскраво загориться зірка визволення». Автор переконаний, що селяни і міщани зустрінуть з радістю та молитвою своїх визволителів і, підсумовуючи, констатував, що «так, крок за кроком, завершується справа великого князя Івана Калити»²³. Звучали і сподівання на успіх: звернення «Нехай населення тих місцевостей, в які проникнуть наші війська, відчують і побачать, що благо Росії є разом з тим і їх благом».

У той же час можемо констатувати не лише запаморочення від успіхів, але й чітке усвідомлення чималих труднощів щодо інкорпорації галицьких земель до складу Російської імперії. Так, Вернадський у своєму листі до І. Пуришкевича зазначав, що не так вже легко буде долучити до Росії Галичину, оскільки, відповідно до польського маніфесту, доведеться зважати на поляків і їх претензії на галицький край, адже лише «один Львів вже буде важким для нас і для них випробовуванням»²⁴. А у згаданій статті, вміщеній у газеті «Подолія», автор висловив стурбованість

щодо ймовірних труднощів з галицькою інтелігенцією, яка в більшості була прихильником українського сепаратизму та уніатським духовенством²⁵.

Досить потужно ідею «закономірної» необхідності приєднання Галичини до Російської імперії було представлено у різноманітних виданнях наступного року. Так, у 1915 р. побачили світ публікації Н. Ястребова «Галиція накануне Великой Войны 1914 года»²⁶, Н. Лагова «Галичина»²⁷ та ін. Огляд тогочасних російських видань вказує на те, що навіть ті публікації, які мали на меті ознайомити читача з політичним, адміністративним, судовим устроєм Галичини, несли ідеологічну навантаженість. Яскравим прикладом цього може слугувати праця Ю. Хейфіца «Галиция. Политическое, административное и судебное устройство»²⁸. Автор у передмові до видання наголосив, що з початком війни та російською окупацією галицького краю «Росія має можливість у значній мірі ліквідувати ту неясність майбутнього» Галичини, про яку зазначав професор Гернтріт²⁹. Він також наголосив, що «ми (Росія. – *Авт.*) вже напередодні того дня, коли на питання про те, звідки їй (Галичині. – *Авт.*) чекати здійснення політичних ідеалів, вона відповість голосно і відкрито»³⁰. А в завершенні передмови було зазначено про «близькість по крові» Галичини і Росії³¹.

Намагалися не відставати від росіян і галицькі москвофіли. Так, наприклад, у 1915 р. з'явилася публікація Д. Вергуна «Что такое Галиция»³², в якій автор акцентував, що попри шість століть відторгнення «русского населення» Галичини воно «не втратило російського коріння, не втратило усвідомлення своєї приналежності до русского мира»³³.

Ідея необхідності озвучувалася, хоч і меншою мірою, і в наступному році, щоправда часом у контексті вирішення польського питання³⁴.

Варто зазначити, що ідеологічна кампанія щодо «закономірної» необхідності приєднання Російською імперією Галичини виявилася малоефективною і, загалом, провалилася. Як свідчив Є. Трубецькой, у тогочасному російському суспільстві було висунуто два питання: польське і галицько-«руське». Здавалося б, останнє повинно було бути особливо близьке народному почуттю. Але між тим, на переконання сучасника, «русско-галицьке до цього часу «залишається малозрозумілим ро-

сійському суспільству, порівняно мало його захоплює, і навпаки, польське викликає більше ентузіазму та підйому російських національних почуттів»³⁵. Провалилася ця ідеологічна кампанія і стосовно галичан. Адже гасла дуже розходилися із реаліями діяльності російської окупаційної адміністрації (русифікація, депортації, репресії)³⁶.

Таким чином, російська влада добре розуміла усю важливість ідеологічного обґрунтування зростання території імперії Романових за рахунок Галичини як усередині країни серед своїх громадян, так і за кордоном, серед галичан. Якщо до початку війни їй потрібно було враховувати усю складність міжнародних відносин, то з її початком розгорнулася активна пропагандистська кампанія. Активним учасником була й галицька інтелігенція москвофільського спрямування. Однак, попри здійснені зусилля, курс на формування і утвердження ідеї «закономірної» необхідності приєднання до складу Російської імперії Галичини зазнав цілковитого краху. Не останню роль у цьому відіграли реалії російської окупації краю, які багато в чому розходилися з оприлюдненими гаслами.

¹ Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykhakh. Knyha 1. Istorychni narysy. – K., 2014. – 784 s.; Lytvyn V. M. Persha svitova viina 1914-1918 rr. i Ukraina. – K., 2014. – 453 s.; Perederko V. P. Zakhidnoukrainski zemli v zovnishnii politytsi Rosiiskoi imperii (1900-1914 rr.). – Ivano-Frankivsk, 2004. – 158 s.; Perederko V. P. Skhidna Halychyna v politytsi Rosiiskoi imperii (1900-1914 rr.). – Ivano-Frankivsk, 2009. – 300 s.

² Bakhturyana A. Yu. Polytyka Rosyiskoi ymperyy v Vostochnoi Halytsyy v hodyy Pervoi myrovoi voyny / Seryia «Pervaia monohrafyia» pod red. H. A. Bordiuhova. – M., 2000. – 264 s.; Klopova M. Ye. Vneshniaia polytyka Rossyy y problema Halytsyy nakanune Pervoi myrovoi voyny // Vestnyk Moskovskoho unyversyteta. Seryia ystoria. – 1999. – №3. – S. 36-47; Savchenko V. N. Vostochnaia Halytsyia na ystorycheskom pereputi. 1910 – nachalo 1920-kh hodov // Rehyony y hranytsy Ukrainy v ystorycheskoi retrospektyve. – M., 2005. – S. 132-189; Savchenko V. N. Vostochnaia Halytsyia: problemy natsionalno-terytorialnoho y polytycheskoho razmezhevanyia (1914-1923 hh.) // Voprosy ystoriy. – 2005. – №9. – S. 95-107.

³ Vendland A.V. Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1845-1915 / Perekl. z nim. Kh. Nazarkevych. – Lviv, 2015. – 688 s.; Hunchak T. Ukraina: persha polovyna KhKh stolittia: Narys politychnoi istorii / T. Hunchak. – K.: Lybid, 1993. – 288 s.

⁴ Airapetov O. R. Uchastye Rosyiskoi ymperyy v Pervoi myrovoi voine (1914-1917): 1914. Nachalo. – M., 2014. – 640 s.; Evropa y Rossyia v ohne Pervoi myrovoi voyny. K 100-letiyu nachala voyny / V. R. Medynskiy, vstup. slovo. – M., 2014. – 880 s.

⁵ Oliinyk S. V. Halytskyi faktor u borotbi rosiiskoho imperatora Mykoly I z Yevropeiskymy revoliutsiiamy 1848-1849 rr. // Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky. – Kamianets-Podilskiy, 2012. – T. 22: na poshanu profesora P. F. Laptina. – S. 265-273; Sukhyi O. Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskiy chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv u KhIKH st.). – Lviv, 2003. – 498 s.

⁶ Halytsko-Russkoe Blahotvorytelnoe Obshchestvo v S.-Peterburhe. – S.-Pb., 1908. – 63 s.

⁷ Shchegolev S. Ukraynskoe dvyzhenye kak sovremenniy etap yuzhnorusskoho separatyzma. – K., 1912. – 588 s.

⁸ F. Korf. Ukrayntsy y Avstryia // Ukraynskaia zhyn. – 1913. – №2. – S. 5-9.

⁹ Monchalovsky O. A. Sviataia Rus. Prylozhenye k «Halychanynu». – Lvov, 1903. – 109 s.

¹⁰ Vysochaishyi Manyfest o voine s Hermaneyi // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rosyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsyia vzglyadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 69.

¹¹ Tam samo. – S. 87.

¹² Vystupleniya deputatov Hosudarstvennoi dumy IV sozyva na vneocherednoi sessyy Dumy v svyazy s obyavleniyam voyny // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rosyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsyia vzglyadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 92.

¹³ Obrashchenye Verkhovnoho Hlavnokom na duiushcheho velykoho kniazia Nykolaia Nykolaevycha Romanova k poliakam «Vsem patryotam Rossyy» // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rosyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsyia vzglyadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 103.

¹⁴ Vidozva verkhovnoho holovnokomanduvacha rosiiskoi armii do narodu // Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina: u dvokh knykhakh. – Knyha 2: Movoiu dokumentiv i svidchen. – K., 2015. – S. 220.

¹⁵ Proklamatsyia Karpato-russkoho osvoboditelnoho komyteta k russkomu naseleniyu Halychyny // Kyevliany. – 1914. – 3 avhusta.

¹⁶ Tam samo.

¹⁷ Tam samo.

¹⁸ Petrovych I. Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii: serpen 1914 – cherven 1915. – Nakladom v-tstva «Politychna biblioteka», 1915. – S. 7.

¹⁹ Russkyi narodnyi sovet // Prykarpatskaia Rus. – 1915. – 22 maia.

²⁰ Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykhakh. Knyha 1. Istorychni narysy. – K.: TOV «Vydavnytstvo «Klio», 2014. – S. 128.

²¹ Vypyska yz pysma Vernadskoho, khutor Kovyly-Hora Podolskoi hubernyy ot 29 avhusta 1914 h., k Y.Y. Puryshkevychu v Petrohrad // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rosyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsyia vzglyadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 139; Vypyska yz pysma N. H. Vysotskoho, Moskva, ot 31 avhusta 1914 h., k eho prevoskhodytelstvu A.N. Alferaky v Petrohrad // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rosyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsyia vzglyadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 140.

²² P. D-skaia. Vziatye Lvova y Halycha / P. D-skaia. // Podoliia. – 1914. – 3 sentiabria.

²³ Tam samo.

²⁴ Vypyska yz pysma Vernadskoho, khutor Kovyl-Hora. Podolskoi hubernyy ot 29 avhusta 1914 h., k Y.Y. Puryshkevychu v Petrohrad // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rossyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsiya vzhliadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 139.

²⁵ P. D-skaia. Vziatyє Lvova y Halycha / P. D-skaia. // Podoliia. – 1914. – 3 sentiabria.

²⁶ Yastrebov N. V. Halytsya nakanune Velykoi Voyny 1914 h. – Petrohrad, 1915. – 147 s.

²⁷ Lahov N. M. Halychyna: ee ystoriya, pryroda, naselelye, bohatsva y dostoprimechatelnosty. – Petrohrad, 1915. – 123 s.

²⁸ Kheifyts Yu. A. Halytsya: polytycheskoe, admynstratyvnoє y sudebnoє ustroistvo. – Petrohrad, 1915. – 63 s.

²⁹ Tam samo. – S. 5.

³⁰ Tam samo

³¹ Tam samo. – S. 6.

³² Verhun D. Chto takoe Halytsya. – Petrohrad, 1915. – 47 s.

³³ Tam samo. – S. 13.

³⁴ Yz vystupleniy predsedatelia Soveta Mynystrov A. F. Trepova, chlenov Dumy na 6-m zasedaniy Hosudarstvennoi Dumy IV sozyva 5-1 sessyy // Pervaia myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rossyiskoe obshchestvo. 1914-1918: v 4 t. – T. 1: Evoliutsiya vzhliadov / otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 2014. – S. 384.

³⁵ Trubetskoi E. N. Smysl voyny // Russkiye vedomosty. – 1914. – 8 avhusta.

³⁶ Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina. Kn.1. – S. 122-620.

УДК 94(477.83/.86) : 37.014 «1918/1919»

© Андрій Королько
(Івано-Франківськ)

СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА КОЛОМІЙЩИНІ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918 – 1919)

У статті розглянуто форми активізації національного руху на Коломійщині напередодні розпаду Австро-Угорської імперії і початку української революції на західноукраїнських землях. Охарактеризовано формування осередків української влади у краї під час Листопадового зриву 1918 р., особливості законодавчого забезпечення процесу формування та діяльності місцевих органів влади й управління, правоохоронних органів, збройних сил, судової системи, висвітлено суспільно-політичні процеси на Коломійщині, проаналізовано кроки влади щодо вирішення земельного питання.

Ключові слова: Коломійщина, Покуття, віче, повітова рада, жандармерія, збройні сили, судова система, земельне питання, аграрна реформа.

А. КОРОЛЬКО

(Івано-Франковск)

СТАНОВЛЕНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ОРГАНОВ УКРАИНСКОЙ ВЛАСТИ НА КОЛОМЫЙЩИНЕ ПЕРИОДА ЗУНР (1918–1919)

В статье рассмотрены формы активизации национального движения на Коломыйщине накануне распада Австро-Венгерской империи и начала украинской революции на западноукраинских землях. Автор характеризует формирование очагов украинской власти в крае в ходе ноябрьского восстания 1918 г., особенности законодательного обеспечения процесса формирования и деятельности местных органов власти и управления, правоохранительных органов, вооруженных сил, судебной системы, освещено общественно-политические процессы на Коломыйщине, проанализированы шаги власти относительно решения земельного вопроса.

Ключевые слова: Коломыйщина, Покутье, вече, уездный совет, жандармерия, вооруженные силы, судебная система, земельный вопрос, аграрная реформа.

A. Korolko

(Ivano-Frankivsk)

FORMATION AND FUNCTIONING OF UKRAINIAN PARTS OF AUTHORITY ON THE TERRITORY OF KOLOMIIA IN THE PERIOD OF ZUNR (1918–1919)

The forms of revitalization of the national movement on the territory of Kolomiia are examined on the eve of the collapse of the Austro-Hungarian Empire. Having being under the influence of national state Dnieper Ukraine, Kolomiia residents actively participating in the political struggle for statehood of western Ukrainians. On the eve of the November Revolution of 1918, on the Western territories in the province were popular rallies in honor of the proclamation of independence of the UPR, the signing of the Brest Peace Treaty, the supportness of the idea of uniting with Dnieper Ukraine.

Almost without armed struggle Ukrainian authority was proclaimed in Kolomiia and other towns and villages of the region. Adhering to official standards legislation of ZUNR, on the territory of Kolomiyschina operated Ukrainian authorities. Activity was observed District National Council in Kolomiia. In her sessions addressed the catholicity of Ukraine, national economic and social and political character in the province.

In the party-political sphere province's population supported the radicals. In URP released the opposition to official guidance «Peasant-radical party» (Pokutska group) K. Trylovskiy that through restored in Kolomiia newspaper «Public Voice» and conference on February 5, 1919 declared itself a general forum, following the ideas of M. Drahomanov, M. Pavlik and I. Franko. In

the province through publication in Kolomiia newspaper manifestos and proclamations were many supporters of based Peasant and labor union – a kind of forerunner of the Communist Party of Eastern Galicia. Much weaker on the territory of Kolomiia were positions of Ukrainian People's Labour Party.

The formation and activities of local law enforcement agencies and the armed forces was provided. After the adoption in November, 1918 by central government of ZUNR two important resolutions about the establishment of the gendarmerie and the regular army in Kolomiyschina clearly fulfilled orders of mobilization nature. In the terms of Ukrainian-Polish to the front was sent the 24th Infantry Regiment named after Hetman Petro Doroshenko and 36th Infantry Regiment named after Hetman Ivan Mazepa. The set to Ukrainian troops also carried out the general officers Ukrainian Sich Union. From the first days of the war Pokuttya residents actively helped soldiers of UGA, passed all required for the front.

Discussed and translated into a number of national economic life character especially worried countryman resolve the land issue. Kolomiia residents in early 1919 contributed to the consideration of Agrarian Reform, which was considered socially directed and had to help poor farmers to survive in severe devastation, unemployment, hunger and poverty. In folk meetings, gatherings of peasants, especially worried about two issues: implementation of the spring sowing campaign and the proper distribution of land between richer and poorer citizens. For more effective company there were set Ukrainian national county councils established land departments (committees). There were food county council, who controlled the flow of food into the territory Pokuttya. Food aid also came from Dnieper Ukraine.

The support of local populations Act association Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic in one state at the beginning of 1919 was shown. In the towns and villages of Kolomiia thousands of rallies were passed. The practical steps of Kolomiia branch of Directory Information Bureau UNR, which became a vivid example of promoting collegiality of Ukrainian lands.

Key words: *Kolomiyschina, Pokuttya, council, county council, gendarmerie, armed forces, judiciary, land question, agrarian reform.*

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) – втілення державницьких устремлінь українців Галичини, Буковини й Закарпаття. Звістка про взяття українцями влади у Львові 1 листопада 1918 р. облетіла всі куточки Східної Галичини. Коломия і Коломийщина не стояли осторонь цих процесів. Тут формувався новий місцевий державний та адміністративний апарат, крок за кроком простежувалося становлення української державності.

Мета статті – комплексне дослідження становлення і функціонування української влади на території Коломийщини в період ЗУНР. Її досягнення передбачає: показати форми активізації національного руху в Коломії й Коломийщині напередодні розпаду Австро-Угорської імперії і початку української революції; простежити формування осередків української влади у краї під час Листопадового зриву 1918 р.; висвітлити суспільно-політичні процеси на Коломийщині; розкрити особливості законодавчого забезпечення процесу формування й діяльності місцевих органів влади та управління, правоохоронних органів, збройних сил; охарактеризувати кроки влади щодо вирішення земельного питання.

У статті тогочасна Коломийщина окреслена територіями Коломийського та Печеніжинського, частково Товмацького (містечко Отинія і його довколишні села) та Городенківського (містечко Гвіздець й околиці) повітів.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному історичному архіві України в Львові (далі – ЦДІАЛ України) та Державному архіві м. Перемишль Республіки Польща (Archiwum państwowe w Przemyślu). Нами опрацьовані справи фонду 3521 «Український військовий табір в Йозефові. Культурно-просвітний кружок» ЦДАВО України, зокрема записки отамана Української Галицької армії (УГА) Стефаніва про встановлення української влади в краї на початку листопада 1918 р.¹, неопублікована стаття М. Левицького про військове судівництво в УГА² та спогади В. Ілашука про бойовий шлях 24 піхотного полку ім. гетьмана Петра Дорошенка, який дислокувався в Коломії³.

Важливі архівні джерела з досліджуваної проблеми містяться у сховищах ЦДІАЛ України. Ми опрацювали справи ф. 146 «Галицьке намісництво, м. Львів» (матеріали про протести українського населення Коломийщини проти окупації Східної Галичини поляками напередодні проголошення ЗУНР⁴), ф. 591 «Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. 1914–1939 рр.» (свідчення про українське державне будівництво⁵, партійно-політичну ситуацію⁶, діяльність Окружної військової

команди⁷ на Коломийщині та списки воїнів-інвалідів краю⁸). У Державному архіві м. Перемишль зберігається справа про діяльність 36 піхотного полку ім. гетьмана Івана Мазепи в м. Коломиї⁹.

У дослідженні взято до уваги документи вищих органів влади і управління ЗУНР, зокрема ті, які стосувалися конституційних основ організації влади на місцях, передусім на Коломийщині¹⁰.

Велику кількість інформації з досліджуваної проблеми містять періодичні видання центральних інституцій і повітових органів влади ЗУНР: «Діло», «Республіка», «Нове Життя», «Народ», «Січовий Голос», «Учительський Голос», «Новини», «Товмацькі Вісти», «Станиславівський Голос» тощо. Найбільш інформативним виявився часопис «Покутський Вістник», який видавала Окружна Національна Рада м. Коломия.

Вартісні для дослідження проблеми також мемуари. Серед таких треба виокремити свідчення очевидців подій і спогади В. Бемка¹¹, В. Велигорської¹², В. Воробця¹³, І. Кузича¹⁴, Р. Ковальського¹⁵, які стосувалися передусім встановлення української влади на Коломийщині в листопаді 1918 р.

Чимало українських вчених досліджували історію ЗУНР: О. Карпенко¹⁶, В. Великочий¹⁷, О. Красівський¹⁸, М. Кугутяк¹⁹, М. Литвин²⁰, К. Науменко²¹, С. Макаруч²², І. Монолатій²³, О. Павлишин²⁴ та інші, проте не звернуто уваги на вивчення проблеми становлення і функціонування органів української влади на Коломийщині. Уперше детально розглянув цю проблему Іван Монолатій, розкриваючи історію м. Коломия в період ЗУНР²⁵.

Протягом 1918 р. західні українці перебували під впливом процесів національного державотворення на Наддніпрянщині. У березні 1918 р. у багатьох повітах Східної Галичини, зокрема й на Коломийщині, відбулися масові віча на честь проголошення самостійності УНР і підписання Берестейського мирного договору. Попри непривітну дощову погоду, величаво пройшли урочистості в Коломиї. На скликаному вічі, де присутніми були 32 тис. (?) жителів міста й околиць, виступали українські патріоти Кирило Трильовський, Микола Петрук, Кузьма Книш. Подібні заходи проведені й у сусідніх Печеніжині та Гвізді²⁶.

Нова хвиля народних віч на підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною про-

котилась у вересні 1918 р. У Коломиї й Коломийщині організацію проведення народних зборів ініціював Кирило Трильовський²⁷. На вічі, яке він організував у Коломиї 22 вересня 1918 р., розглянули такі питання: загальний стан розгортання українського національного руху у краї; значення Берестейського мирного договору для Східної Галичини; становище народногосподарського життя українців²⁸. Ухвалено постанову про рішуче неприйняття можливого союзу з Польщею й утворення окремого українського коронного краю у складі реформованої Австро-Угорської імперії²⁹.

Поблизу Коломиї, в Печеніжині, відбулися народні збори українців, де було прийнято низку політичних рішень: виконання умов Берестейського мирного договору, протест проти намірів поляків захопити Холмщину, Підляшшя і Східну Галичину; поділ Галичини на Західну і Східну, утворення українського коронного краю з окремим сеймом, намісником й українською адміністрацією; прагнення до загальної злуки всіх українських земель у самостійну державу тощо³⁰.

На початку осені внаслідок несприятливого для Габсбургів перебігу Першої світової війни виникла загроза розпаду імперії. Щоб її врятувати, 16 жовтня 1918 р. цар видав маніфест про федеративний устрій держави, в якому «кожне плем'я на території, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм».

Для вирішення долі українських земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, українські парламентарії 18 жовтня 1918 р. скликали у Львові Установчі збори, які проголосили Українську Національну Раду із повноваженнями парламенту. У першому маніфесті від 19 жовтня 1918 р. вона проголосила Українську державу на українських етнічних землях імперії, закликавши до її розбудови всі національні меншини краю³¹. Також вирішено напрацювати демократичну конституцію та обрати президента. Ним став Є. Петрушевич³².

Реальна загроза захоплення влади поляками змусила керівництво львівської делегації Ради ухвалити остаточне рішення про збройний виступ. Відповідальність лягла на Центральний військовий комітет (ЦВК) на чолі з Д. Вітовським. Центром організації повстання став Народний дім у Львові, тут перебував штаб із підготовки збройного виступу. Звідси у другій половині дня 31 жовтня 1918 р. були

відіслані телеграфні повідомлення та посланці до окружних військових комітетів краю, серед яких була й Коломия, з наказом проти ночі на 1 листопада збройними виступами взяти під контроль відповідні міста та повіти³³.

На Коломийщині українську владу було встановлено практично без збройної боротьби. Наприкінці вересня 1918 р. у Коломійі за ініціативи поручника Володимира Бемка створено Революційний комітет (у деяких спогадах – Військовий комітет), до складу якого увійшли українські старшини 24-го та 36-го піхотних полків: В. Білінкевич, С. Сверида, Т. Приймак, Д. Легкун, І. Мацієвич та ін. Комітет був зініційований В. Бемком після того, як він у вересні побував у Львові, де брав участь у засіданні ЦВК й одержав доручення утворити такий комітет із метою підготовки захоплення влади в регіоні. Цей колегіальний орган був окружним і поширив свою військово-організаційну діяльність на територію суміжних із Коломийським повітів: Городенківського, Снятинського, Печеніжинського, Надвірнянського та Делятинського. Члени комітету виїжджали в сусідні повітові центри Покуття, вели попередні розмови з довіреними особами про можливість захоплення й утримання влади. Через хитке політичне становище відповідна робота проводилася «під виглядом забав»³⁴.

Поручник Віктор Воробець згадував, що за два місяці до Листопадового зриву в Коломійі були готові до виступу. Тут справді стояли три полки: 24, 36 і 9-й, в яких старшинам були українці. Наприкінці жовтня 1918 р. розроблено план розміщення всіх військових частин міста і найважливіших опорних пунктів центрального урядування та обрано виділ революційного комітету з чотирьох старшин, повідомлено про діяльність військового комітету міській владі³⁵.

Під час підготовки Коломийський комітет виявив ініціативу щодо революційного захоплення влади в повітах, надіславши на адресу Центрального військового комітету у Львові заклик, у якому пропонував останньому, щоб «найдовше до 5 днів дав наказ про переведення перевороту, а якщо він цього не зробить, щоб у Покутті на власну руку [це] зробилося на своїй території і тим самим приневолено решту Галичини до того самого кроку»³⁶.

Увечері 31 жовтня засідав комітет за участю 50 старшин, на якому «устійнено обсаду становищ у місті, призначено старшинські

стежі, що мали асистувати при перебиранні влади». О 9 год. 30 хв. прибув зі Львова кур'єр, хорунжий В. Мурович, який передав наказ УГВК за підписом Д. Вітовського про захоплення влади. Тут же старшини і стрільці приступили до виконання раніше одержаних доручень. І вже ввечері 31 жовтня всі найважливіші об'єкти міста були захоплені. Тієї ж ночі «вислано тягаровими автами» невеликі військові відділи з куреня поручника д-ра Зволинського до Снятина, Городенки і Надвірної для допомоги під час захоплення влади, яке, зауважимо, всюди відбулося спокійно. Отже, в Коломійі проти ночі на 1 листопада залізнична станція, пошта, телеграф, провідні установи опинилися в руках українців, і, як пише учасник подій, 1 листопада «осіннє раннє сонце застало вже на державних будинках синьо-жовті прапори»³⁷. Часопис «Покутський Вістник» інформував про те, що офіційне передання влади в Коломійі відбулося вранці 1 листопада 1918 р. завдяки військовій допомозі 24 піхотного і 36 стрілецького полків. Українська депутація в особі офіцерів Т. Примака, Мацуського і радника В. Гвоздовича на виконання наказу УНРади звернулася до команданта 24 піхотного полку Вальтера з вимогою передати владу українцям. Останній прихильно поставився до української делегації й передав прапор 24 піхотного полку команданту Т. Примаку, таким чином визнавши встановлення української влади в Коломійі³⁸.

Газета «Діло» знайомила про перебіг подій у місті: «Коломия занята в п'ятницю рано 24 полком під проводом над-поручника Бемка, Корженьовського і Примака. Комісаром повітовим д-р Стрийський. Уряд почтовий давний, під наглядом українським. Лінії комунікаційні ділають добре. Військові транспорту обезоружуються. Повіт має до вивозу 10 вагонів бараболі і кільканадцять вагонів сіна, що можна би його закупити. В Коломійі взято теж парк автомобілів тягарових...»³⁹.

Марія Велигорська так згадувала про захоплення українцями влади в Коломійі: «Як ми вранці повставали, прибігли знайомі з вісткою, що науки нема, школа закрита, вночі українські вояки перебрали в місті владу. Ми вибігли з хати і побачили на міській ратуші український прапор, чим надзвичайно втішилися. В місті було замішання, дуже мало відкритих крамниць. Не поладнавши справ, верталися ми ввечері поїздом до Городенки. На

двірці в Коломиї стрінув мене учит(ель) Роман Шипайло і сказав: «Яшан, ти бачила, що тут ми зробили, перекажи в Городенці, щоб зараз перебрали владу»⁴⁰. За спогадами В. Воробця, цікавою була реакція жителів національних меншин міста: «Поляки на першу вістку про переворот зі страху та досади блідли, майже мліли, Німці були збентежені, Чехи і Югославяне раділи. Бачилося стрільців, що враз зі сукном відривали цісарські розети з шапок, кидали в болото і топтали ногами...»⁴¹.

Наступного дня в місті сформовано українську повітову раду, до рук якої Коломийський комітет передав державне й адміністративне право керування, формуючи українські військові підрозділи з австрійських військових частин. Окружним військовим командантом у місті став сотник Т. Примак, його ад'ютантом – хорунжий І. Данищук, а заступником – поручник В. Бемко. Весь Коломийський штаб української влади очолив В. Паліїв, який фактично визначив усі урядово-військові пости не лише Коломиї, але й по всьому Покуття. Командантом 24-го піхотного полку був призначений сотник Ф. Тінкль, який згодом став командантом 2-ї Коломийської бригади під Львовом; командантом гарматного полку став сотник Р. Шипайло, а командантом запасного куреня 35-го полку стрільців – поручник О. Тарновецький⁴².

Військовим начальником міста було обрано поручника С. Галібея, керівником поліції став чотар І. Василюшин, телефонічної сотні – хорунжий В. Кабарівський. Функції інтенданта виконував М. Татух, а капеланом залоги був о. М. Яросевич. Роботу старшинської школи координував поручник М. Микитюк, а вишколом керував сотник Ф. Рімаль.

Упорядковано повітову управу, комісаріат якої очолив Іван Стрийський, начальниками військового суду призначено сотника Жука і сотника П. Зволинського. Посаду начальника окружного суду обійняв радник І. Чернявський, а шкільну інспекторатуру вів В. Витвицький⁴³.

На основі рішень Загальних зборів представників Коломийського і Печеніжинського повітів, що відбулися 27 жовтня і 6 листопада 1918 р., сформована представницька гілка влади – Окружна національна рада і його вузький комітет. До складу Окружної національної ради входили: по одному представнику з кожної сільської громади обох повітів; голова і секретар (або їх заступники) з Коломиї,

Гвіздця, Печеніжина і Яблонова; члени «Тіснішого Окружного Організаційного комітету» (вузького комітету). До складу останнього входили: голова і референт з аграрних питань З. Скварко, два заступники – К. Трильовський та І. Ганкевич (відав також адміністративними справами), два секретарі – А. Кузьмич й Я. Навчук, члени – референт у справах освіти О. Чайківський, судівництва – І. Чернявський, скарбових справ – В. Гвоздович, пошти і телеграфів – М. Івасюк, торгівлі, промислу і лісових справ – В. Касян, громадських і касових справ – Ю. Колцуняк, продовольства – Б. Левицький, охорони здоров'я (санітарна комісія) – др. В. Кобринський, дорожніх робіт – В. Дзюбінський, справах залізниць – В. Кобринський, громадських робіт – Г. Тимошук, соціальної опіки – С. Микитюк, військових питань – І. Мацієвич, М. Брик, колишній посол австрійського парламенту П. Лаврук, І. Чупрей, М. Корняк, а також вісім заступників – Л. Кузьма, о. О. Русин, І. Стрийський, о. О. Вергун, І. Дорундяк, М. Романенчук, І. Михалевський. С. Деденко⁴⁴.

На сесіях Окружної національної ради розглядалися різноманітні питання. У ході роботи II сесії 2 грудня 1918 р. кооптовано нових членів і затверджено склад Окружної національної ради, заслухано доповіді К. Трильовського про політичну ситуацію в краї, І. Мацієвича про набір молоді до війська, Ю. Колцуняка про соціальний захист населення в умовах лихоліть війни та В. Гвоздовича про стан збору податків у краї, прийняті відповідні резолюції⁴⁵. Промовці і делегати III сесії 31 грудня 1918 р. головною темою своїх дискусій обрали історичну тяглість і єдність українських етнічних територій, господарські проблеми вчителів повіту⁴⁶. На IV сесії вирішували питання собороправності ЗУНР та УНР і заслухали реферат З. Скварка про стан земельного питання в Галичині, в котрому він окреслив недоліки роботи місцевої адміністрації⁴⁷. На V сесії, яка відбулася 26 лютого 1919 р. під орудою В. Гвоздовича, розглядалося питання створення селянсько-робітничих спілок у краї⁴⁸. Члени Окружної національної ради зійшлися на тому, що поява цих товариств не принесе позитивних результатів у сільському господарстві, лише роздвоїть діяльність українських сил в аграрному секторі. На засіданні інформувалося про початок роботи 6-тижневого писарського і торговельного курсів, коломийського відділу Інформаційно-

го Бюро Директорії УНР. І. Чернявський та Г. Тимошук склали звіт про діяльність Окружної національної ради, Б. Левицький реферував про санітарний стан на Покутті, а Сіщук – про стан лісового господарства і відбудову будинків, знищених війною⁴⁹. 21 березня 1919 р. працювала остання VI сесія Окружної національної ради⁵⁰. Заслухано звіт посла К. Трильовського про роботу УНРади в Станиславові. П. Шекерик проаналізував проект земельної реформи. В. Гвоздович виступив з вимогою ліквідації права патронату в церковно-релігійній сфері та ухвалення закону про віросповідні громади, його в цьому підтримали о. О. Русин і К. Трильовський⁵¹.

У Коломиї також працювала міська («прибічна») рада в складі 25 осіб, до якої ввійшли 6 українців, 11 євреїв, 7 поляків і один німець⁵². І. Монолатій стверджує, що, відчуваючи нагальну потребу в контролі органів місцевого самоврядування, їхнього реагування на запити місцевого населення, до міста спочатку прибув Д. Вітовський (15 листопада), а згодом – С. Петлюра (не пізніше грудня 1918 р.)⁵³. Зауважимо також, що 25 квітня 1919 р. в Коломиї перебував головнокомандувач УГА М. Омелянович-Павленко⁵⁴.

У містечку Отинія зорганізовано військову команду міста, в якій важливу роль відіграли чотарі І. Скоморівський, І. Самборський, М. Троць та учителька Н. Буцманюк. Упорядковано організацію влади в магістраті, суді та пошті⁵⁵.

Отож, на початку листопада 1918 р. за участю українських воїнів і місцевого населення встановлено владу Української Національної Ради на Коломийщині. Іван Кузич зауважив, «що військовий переворот в Коломиї 1-го листопада 1918 р. проведений був блискуче, може найкраще в усій Галичині»⁵⁶. Розпочинали активну діяльність повітові ради, відбувалися вибори повітових і громадських комісарів, прибічних рад, міліції.

У законодавчому органі Західноукраїнської Народної Республіки – Українській Національній Раді – Коломийщину репрезентував Гриць Тимошук (Коломийський повіт) та Іван Чернявський (м. Коломия). Серед парламентських послів і представників українських політичних партій, уродженців або тих, що довгий час жили на Коломийщині, у складі ради були представлені Лев Бачинський, Кирило Трильовський, Павло Лаврук та ін.⁵⁷.

У партійній сфері населення Коломийщини підтримувало радикалів, які виступали за негайне проведення аграрної реформи. В Українській радикальній партії виділилася опозиційна до офіційного проводу «Селянсько-радикальна партія» (Покутська група) К. Трильовського, яка звинуватила керівництво УРП в пасивності й намірах розпустити партію. В УНРаді діяла фракція «Селянсько-радикальний клуб», заснована К. Трильовським, І. Дувіраком, П. Шекериком⁵⁸. Його президія 14 лютого 1919 р. через відновлену в Коломиї газету «Громадський Голос» звернулася до членів партії з роз'ясненням своєї позиції. «Послідній головний заряд, – зазначалось у «Зверненні», – вибраний ще в 1913 р., не проявляв уже від кількох літ ніякої діяльності, не скликав навіть своїх засідань... Декотрим провідникам старого заряду залежало прямо на цілі, щоби значіння партії довести до нуля і поволи спричинити її завмирання й вичеркнення з політичних українських організацій. Се показалося особливо 18 серпня 1918 р., коли в Станиславові на з'їзді порішили ліквідацію радикальної партії... Тому ми... зорганізувалися в один «Селянсько-радикальний клуб» і на час до найближчої партійної конференції обіймаємо якою головна управа – провід УРП»⁵⁹. 16 лютого 1919 р. група К. Трильовського провела в Коломиї конференцію з участю 321 делегата, переважно селян з Покуття. Промова К. Трильовського на конференції, як і його виступ 5 лютого 1919 р. на засіданні УНРади, не містили нічого відмінного від програмових засад УРП. Суть його вимог зводилась до активізації боротьби проти більшовизму, зміцнення державної та військової організації. Конференція проголосила себе загальнопартійним форумом, яка впроваджуватиме в життя ідеї «батьків партії» М. Драгоманова, М. Павлика і І. Франка, та обрала нову управу під керівництвом «батька» січового руху К. Трильовського⁶⁰. В окремій заяві керівний осередок повідомив, що «партія відтепер називається «Селянською радикальною партією» (СРП). В ряді місцевостей члени СРП створили партійні організації, провели народні віча, засновували селянські спілки»⁶¹.

У відповідь на з'їзді УРП, який відбувся 22–23 березня 1919 р., прийнято рішення про виключення з партії К. Трильовського і заборону видавати в Коломиї часопис «Громадський Голос»⁶². На думку проводу УРП,

своєю роботою на Коломийщині «батько» січового руху розбив сили партії⁶³. Невідомий дописувач офіційного часопису УРП в періоду ЗУНР «Народ» засудив створення партій і партійних організацій повітового характеру, маючи, передусім, на увазі діяльність СРП, називаючи їх «партійками» – «на один повіт, на одне місто»⁶⁴.

Розкол партії поглиблювався, про що відзначали відомі українські громадсько-політичні діячі. Зокрема, член президії УНРади Володимир Бачинський у своїх спогадах зауважив, що друга за впливом (після Української народно-трудова партія) УРП на початку 1920-х рр. перебувала у кризовому стані: «Як партія соціалістична і вільнодумна терпить на відсутність сільської інтелігенції, то є свьященства і учительства. Як партія, що заступає інтереси селянства, не маючи на місци, на селі, відповідної скількості інтелігентних робітників, не здобула доси впливу на загал нашого населення». Автор стверджував, що керівники УРП повинні вирішити, чи в майбутньому вона буде партією представників середньої земельної власності, чи партією сільського пролетаріату. У першому випадку її президія повинна кардинально змінити політичну програму партії, викинувши з її основи «науковий соціалізм», в другому – зняти опору в селі на представників середньої земельної власності⁶⁵.

На території краю з'явилося багато прихильників заснованого наприкінці 1918 р. Селянсько-робітничого союзу (СРС) (В. Гадзінський, О. Устиянович, Д. Дем'янчук, О. Олійник, Т. Чернявський). Коломийські часописи «Січовий Голос» і «Новини» друкували рішення й відозви цієї партійної організації, яка поширювала свої ідеї «зі Станіславівського повіта на цілу Україну, як союз всіх українських селянсько-робітничих організацій цілої України»⁶⁶. За короткий час він став активною політичною організацією, навколо якої гуртувалися ліворадикальні елементи різноманітних напрямків.

За впливи в СРС вели боротьбу українські комуністи (К. Саврич, (Максимович), І. та В. Сірки, В. Гуцайлок, М. Яловий), які перебували в Станіславові у складі відділу Інформаційного бюро Директорії УНР, підпільно вели в краї комуністичну пропаганду, видавали в Коломій газету «Новини». Саме з їх участю 16 лютого 1919 р. була підготовлена програма СРС, прийнята на конференції повітових представників СРС у Станіславові.

О. Карпенко вважав, що саме ця конференція спричинилася до організації Комуністичної партії Східної Галичини⁶⁷.

Українська народно-трудова партія (колишня Українська національно-демократична партія) мала значно слабші позиції на території краю (місцеві лідери – І. Чернявський, З. Скварко, Ю. Колшуняк, І. Ткачук), про що свідчать скликані нею лише двічі збори в Коломій: 26 березня і 18 травня 1919 р. – «в цілі відновлення організації сеїж партії в політичні повіті...»⁶⁸.

Становлення ЗУНР відбувалося у складних зовнішньополітичних умовах. Із перших днів процес українського державотворення наштовхувався на збройний опір поляків, тож необхідно було не допустити в містах і селах анархії, грабунків, національної різни тощо. Порядок мали забезпечити органи охорони суспільного порядку.

На правовій основі відбувалося творення місцевих органів влади. Зокрема, 16 листопада УНРада прийняла «Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки», згідно з яким на території ЗУНР залишалося в силі все попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті й цілям Української держави. Всі державні службовці колишньої Австро-Угорської імперії, які хотіли чесно служити Українській державі, склали письмове «приречення» (присягу) і залишилися на своїх місцях. Усі адміністративні органи на території ЗУНР підпорядковувалися Державному секретаріату. У повіті представником та основним органом державної адміністрації був повітовий комісар, якого призначав і звільняв Державний секретар внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися повітовий військовий комендант і комендант жандармерії⁶⁹.

На чолі повіту стояв повітовий комісар, якого призначала Національна Рада, а в судових повітових округах – делегати Комісаріату Української Національної Ради.

У листопаді 1918 р. прийнято ще два важливі розпорядження: про створення жандармерії і регулярної армії. Відповідно до розпорядження про створення регулярної української армії вся територія держави теж була поділена на три військові області: А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станіславів. Кожна область ділилась на 4 військові округи, які склалися з повітів. Коломийський і Печеніжинський повіти увійшли до складу Коломийсь-

кої округи Станиславівської військової області⁷⁰.

Була оголошена часткова мобілізація до армії чоловіків 1883–1900 рр. народження⁷¹. Окружна військова команда м. Коломиї наказом від 25 листопада 1918 р. склала графік мобілізації мешканців краю, згідно з яким протягом 28 листопада – 7 грудня в шістнадцяти населених пунктах Коломийського і Печеніжинського повітів комісари, керівники громад і священики мали оглянути жителів щодо придатності ведення військової служби. В документі відзначалося, що «всі люди мусять мати з собою щонайменше на 2 дні харчу й приходять по можності у військовим однострою та добрім обуві»⁷².

Часопис «Покутський Вістник» із захопленням писав про загальну мобілізацію місцевого населення до війська: «Усі верстви нашого громадянства прийняли сей заклик з одушевленням. Із сіл напливають ряди селянства, що спішать на оборону своєї волі й своєї землі. Українські залізничники й ученики гімназії готові теж відбутися свій святій обов'язок. Не стало холодним і серце інтелігента ... (який) кидає все й стає в бойові ряди»⁷³.

У першій половині листопада 1918 р. у Коломиї практично заново були сформовані 24-й піхотний полк ім. гетьмана Петра Дорошенка і 36-й піхотний полк ім. гетьмана Івана Мазепи. Окремі їх курені відразу ж були відправлені на фронт проти поляків під Львів, Перемишль, Старе Село і Сокаль. Згодом із коломийських підрозділів сформовано Коломийську бригаду під командуванням підполковника Ф. Тінкеля, яка відзначилася героїчною боротьбою за свободу і незалежність⁷⁴.

У грудні 1918 р. у Коломиї окремим розпорядженням врегульовано структуру і правовий стан окружних військових команд (ОВК), що відповідали за набір та формування збройних сил ЗУНР. ОВК м. Коломиї мала низку обов'язків: забезпечення ладу і спокою в окрузі; формування українського війська з демобілізованих українців чужих армій; виявлення, облік і зберігання військового майна; дислокація війська⁷⁵. 8 грудня 1918 р. комендант Коломийської ОВК довів до відома населення повітів Покуття наказ про дотримання публічного ладу й спокою. Заборонялася торгівля спиртними напоями, було зачинено всі заклади торгівлі ними⁷⁶.

Загалом, Окружна військова команда м. Коломиї вела сувору звітність своїх наказів. У ф.

581 «Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР» ЦДІАЛ України збереглися «Денні прикази» ОВК м. Коломиї від 6 до 9 березня та від 1 квітня до 3 травня 1919 р. (Чч. 65–68, 91–123), в яких подавалася інформація та приймалися накази про діяльність місцевої інтендатури; переведення воїнів піхотних полків ім. гетьмана Петра Дорошенка і булавної сотні з однієї військової частини в іншу, надання їм відпусток, підвищення по військовій службі; формування і роботу старшинських військових курсів та школи новобранців, які дислокувалися в м. Заболотіві Снятинського повіту; формування залізничної жандармерії; передача продуктів харчування воїнам; заборона реквізиції ліків у місцевих аптеках тощо⁷⁷. Подібну звітність вело керівництво запасного куреня 36 піхотного полку ім. гетьмана Івана Мазепи в м. Коломиї. З його трьох наказів від 20 лютого (ч. 51), 21 березня (ч. 80), 29 березня (ч. 88) 1919 р. дізнаємося про роботу булавного відділу, робітничої сотні, переведення воїнів з військової частини, надання їм коштів для придбання провіанту, дотримання гігієнічного стану⁷⁸.

Набір до українського війська оголосила Генеральна старшина Українського січового союзу, керована К. Трильовським. Рекрути вдомо проходили спеціальну підготовку, після чого здійснювалася інспекційна перевірка ОВК. Справа передачі січовиків до військових частин УГА погоджувалася з командантом ОВК. У населених пунктах Коломийщини організувалися вартові чети з старших чоловіків, які проходили військову службу протягом чотирнадцяти днів. У кожному селі й містечку мала працювати січова старшина, яка б інформувала редакцію коломийського часопису «Січовий Голос» про число її членів, кількість відісланих чоловіків до українського війська, а також тих, хто залишився перед відправкою⁷⁹. Перша така сотня УСС прийняла присягу на вірність Українській державі 3 грудня 1918 р. в Коломиї і відправлена на фронт. В Печеніжині на початку грудня дислокувалася Перша Гуцульська козацька сотня імені Юрія Федьковича⁸⁰.

З перших днів українсько-польської війни жителі активно допомагали воїнам УГА. Для організації успішної роботи з потерпілими солдатами функціонувало відділення українського товариства «Червоний хрест» у Коломиї⁸¹. У кожному селі й містечку краю формувалися громадські комітети для збору їжі, одягу, білизни, взуття воїнам УГА. До їх складу

входили священник, учитель, начальник громади та керівник місцевої міліції⁸².

Моральну і матеріальну підтримку отримали воїни 24 піхотного полку ім. гетьмана Петра Дорошенка, сформованого з жителів Покуття, Гуцульщини й Буковини⁸³. Під час святкування Різдвяних свят 1919 р. до військової частини, яка дислокувалася в передмісті Львова (Персенківка й Сихів), приїхала з дарунками інтелігенція й селяни з Коломийщини. Стрілець 24 піхотного полку Василь Ілащук про цю зустріч згадував: «І так незаметно навіть надійшов святий вечір. День радості й мира. Але в нас було радості небогато. А мира ніякого. Бо то був вже п'ятий св. вечір в окопах від 1914 р. тільки що сей не у австрійських а українських окопах. Для то й було трохи радості. З Коломій приїхали були гості до курія інтелігенція й селяни із святочними дарунками та желанями... А смерком приїхали кухні та привезли борщ, кутю, вареники та сушені грушки. Почалась свята вечера а по вечері роздавано святочні дарунки, які збрала Коломийщина. Кождий стрілець дістав дарунк. Зміст дарунків був різнородний. При кождім дарунку був долучений календарик і картка з святочними посланнями: «Веселих свят». А замість адрес на картках були написи: «Борцєві за волю України», «Героєви столиці Льва й Данила», «Стрільцєви – Соколикови» ще й написи «Боріте ся поборете», «Не плачем а мечем», «Не ридай а добувай», «Ти Боже поможи а ти небоже не лежи». А під тим підписи: «Дівчата Покутя», «Коломийські дівчата». Так разом й кутю їли, копали окопи, та били вуши...»⁸⁴. Друга хвиля подарунків жителями Покуття передавалася воїнам УГА перед Великодніми святами⁸⁵.

Однак військово-політична ситуація на Коломийщині була доволі складною. Купець С. Соболевський у березні 1919 р. згадував про непросте становище в Коломийському повіті: «В Коломійі зосереджено 600–700 солдатів. Солдатське харчування тепер дуже погане, солдати виглядають як привиди, платня видається дуже нерегулярно, бракує обмундирування і взуття. Солдати здають з цивільного населення взуття і одяг. Військові власті, діставши з Росії мундири, переодягли місцевих солдатів за козаків і т. п., розголошуючи, що це допомога з російської України. Спочатку молоді хлопці, жадні на здобич, горнулися до війська, але через деякий час, боячись фронту, почали дезертирувати і повертатися

до своїх сіл. Тому-то по селах селяни мають дуже багато зброї. Останнім часом жандармерія намагається роззброїти селян, боячись грабунку і нападу»⁸⁶.

У ході українсько-польської війни сотні жителів Коломийщини не повернулися до рідних домівок. Багато воїнів отримали інвалідність. Округна військова команда м. Коломій, ведучи звітність поранених краян, у «Списі інвалідів, пенсіоністів, ранених, відзначених і т. д., мешкаючих в Коломійі» від 31 березня 1919 р. вказала про 210 містян-інвалідів⁸⁷. Загалом по Коломийському повіту нараховував 521 воїн-інвалід⁸⁸.

За основу організації судової системи взято попередню, австрійську⁸⁹. Державне секретарство судівництва на чолі з О. Бурачинським реформувало судову систему. За розпорядженням урядової установи на території ЗУНР створено судові округи (12) і судові повіти (130). Коломийський і Печеніжинський повіти входили до складу Коломийського судового округу, де проживало 79,2% українців, 8,6% поляків і 12% євреїв. Відповідно до цих даних до Коломийського окружного суду належало обрати 9 суддів (мандат від 40 тис. жителів), з яких 7 українців, по 1 поляку і єврею⁹⁰.

Окремо судова система функціонувала в лавах УГА. З огляду на воєнні дії і на невелику територію ЗУНР, військове судівництво носило польовий характер. У запіллі існували польові суди в дев'яти містах, де діяли окружні військові команди. Один з таких польових судів перебував при Коломийській ОВК, який у своїй діяльності поширювався на Коломийський, Косівський, Печеніжинський, Снятинський і Городенківський повіти⁹¹. Коли військові частини УГА відступали, польові суди розпускалися. Судді ж працювали у великих містах, контролювали документи військових старшин УГА, аби не загубились у вирі війни: «Кождий ясно видить, що відворот Армії, се нагода для всякого рода «жуліків» (а було їх в нашій Армії дуже много)». М. Левицький стверджував, що на місцях судді дисципліновано ставилися до своєї роботи, часто із загрозою своєму життю і здоров'ю: «Натомість не знаю ні одного військового судді, який би собі на судейськім фаху придбав коники або повну машину грошиків. Ми всі були бідні, як церковні миши, ... в душі не сміли облизувати губ на вид, як деякі панове з иньших бранок живуть вигідно, широко та солодко»⁹².

Українське керівництво намагалося знайти оптимальне рішення щодо розміру оподаткування населення. 28 жовтня 1918 р. член фінансової комісії Сидір Голубович на засіданні львівської делегації Української Національної Ради запропонував скликати окрему нараду у справі податків. У статуті й інструкції для повітових органів Ради, укладених 29 жовтня того ж року, зазначено: «Подбати о зібранє якнайбільше фондів на потреби У.Н.Ради. – В тій цілі виконати окрему інструкцію в справі збирання податків на основі докладно ведених книг. – Тим часом збирати добровільно датки». До надходження конкретної вказівки зі Львова українське керівництво покутських повітів намагалося діяти на власний розсуд. Окружна національна рада в Коломиї ухвалила рішення про необхідність збору податків із тимчасовим затриманням виплати причинків, за винятком грошової допомоги вдовам і сиротам. Урядове рішення з приводу оподаткування було оприлюднене 13 листопада 1918 р. у зверненні «До всіх Відділів і Урядів Податкових Західно-Української Народньої Республіки»⁹³.

Жителів Коломиї й Коломийщини на початку 1919 р. залучено до обговорення земельної реформи, яка вважалася соціально спрямованою й мала допомогти бідним селянам вижити в умовах важких руйнувань, безробіття, голоду і злиднів. В ухвалі зборів делегатів сіл Гвіздечини, які відбулися 12 січня 1919 р. в м. Гвіздець Коломийського повіту, прийнято рішення про відмову українській військовій владі викупувати в селян овес, ячмінь і пшеницю через нестачу збіжжя для весняної посівної кампанії⁹⁴. Комісаріат земельних справ Окружної національної ради приймав ефективні рішення щодо проведення посівної кампанії, в ході обговорення аграрної реформи в лютому-березні 1919 р. організував народні віча в с. Турка, Матіївці, Ценева, Коршів, Остапківці і Балинці Коломийського повіту⁹⁵.

Для ефективного ведення весняної сільськогосподарської кампанії при Окружній національній раді в Коломиї сформований «земельний уряд», який надав 20 самохідних бензинових плугів для обробітку землі. 3 12 лютого 1919 р. відкриті шеститижневі підготовчі курси механіків для роботи з цією технікою⁹⁶.

Тринадцятого квітня 1919 р. Окружною національною радою в Коломиї влаштовано велелюдне віче щодо підтримки земельного за-

кону напередодні його прийняття (14 квітня)⁹⁷. Аграрна реформа була підтримана жителями Покуття на окружному вічі в Коломиї 4 травня 1919 р. після виступу міністра внутрішніх справ ЗО УНР І. Макуха⁹⁸.

На території Покуття діяли повітові харчові управи, підпорядковані Державному секретаріату внутрішніх справ і Головному продовольчому управлінню ЗУНР. До складу кожної з них входили: по одному представнику повітової національної ради і військового гарнізону, повітовий комісар, два – від споживчої кооперації, три – від повітової філії товариства «Сільський господар». На місцях формувалися сільські й міські харчові управи. До складу міської харчової управи входили два представники споживчої кооперації, по одному – від товариства «Сільський господар», Комітету опіки над бідними, робітничих організацій, а також міський комісар. В їх компетенцію входили: замовляти і отримувати від Головного продовольчого управління ЗУНР та Харчового союзу продовольство і насіння; вести статистику населення й, відповідно, запасів продовольства; ухвалювати рішення щодо розподілу і збору продуктів харчування; контролювати діяльність українських кооперативних товариств стосовно продажу харчів⁹⁹.

Розвивався український кооперативний рух. У лютому 1919 р. в Коломиї засновано Окружний союз кооператив, до складу якого ввійшло десять організацій¹⁰⁰. У квітні 1919 р. в місті запрацював «Союз покутських українських кооператив»¹⁰¹. На території краю функціонували крайові кооперативні споживчі і кредитні організації та торговельні спілки, а по селах відновлювали діяльність осередки товариства «Сільський господар» та інших кооперативних товариств¹⁰².

Зауважимо, що у складних умовах державного будівництва й українсько-польської війни продовольча допомога надходила з Наддніпрянської України. Члени Ради, жителі Коломийщини К. Трильовський, П. Лаврук і Г. Дувірак, перебуваючи в лютому 1919 р. у Вінниці, спромоглися отримати від керівництва УНР 27 вагонів збіжжя, муки, цукру, м'ясних консервів. Із привезеного 8 вагонів припало на військо, а решта розділено на Коломийський, Косівський і Печеніжинський повіти¹⁰³.

Кульмінацією національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. було проголошення 9(22) січня 1919 р. у Києві

Акту об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину державу. 3 січня 1919 р. Національна Рада прийняла ухвалу «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою». В ухвалі відзначали: «Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення українського народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем ЗУНР з УНР в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку»¹⁰⁴. На підтримку рішень Ради з 5 січня 1919 р. у містах і селах Коломийщини пройшли багатотисячні віча. Крім цього, на велелюдних вічах обговорювали найважливіші проблеми політичного, національного і господарського життя – земельної реформи, виборчого закону, зовнішньополітичного становища.

Одним з перших кроків пропагування соборності українських земель на Покутті стало заснування в лютому 1919 р. коломийської філії Інформаційного бюро Директорії УНР, яка за рахунком у Східній Галичині була третім осередком після Станиславова і Тернополя¹⁰⁵. Цьому передувала поїздка директора коломийського товариства «Чорногора» М. Велигорського на початку 1919 р. до Києва. Він звернувся до центрального Інформаційного бюро Директорії УНР з проханням надати жителям Покуття літературу з Наддніпрянської України та встановити доброзичливий зв'язок з Коломиєю. Керівництво УНР передало велику кількість популярних книг, часописів і відозв та запевнило, що допоможе заснувати відділ інформаційного агентства в Коломиї¹⁰⁶. Пресове агентство мало на меті вести серед громадянства Покуття, Закарпаття і Буковини інформаційно-агітаційну роботу. Серед завдань були поставлені такі: подавати об'єктивну інформацію про перебіг політичних подій; пояснювати й розповсюджувати накази й закони УНР та ЗО УНР; через тлумачення законів допомагати діяльності українських організацій на місцях; інформувати про всі справи урядового, національно-державного та політично-економічного характеру. Коломийська філія створила агентурні осередки в Коломиї, Гвіздці, Печеніжині, Яблоніві, Снятині, Заболотові, Городенці, Обертині, Косові, Кутах і Жаб'ї¹⁰⁷; планувала видавати інформаційний часопис для селянства і робітництва краю; у міру потреби друкувати популярні видання на актуальні теми, організу-

вати на території покутських повітів популярні відчити, бібліотеки¹⁰⁸. Результатом перших днів діяльності коломийського відділу Інформаційного бюро Директорії УНР стало видання інформаційного щоденника «Новини».

У результаті проведеної роботи автор прийшов до висновків, які зводяться до таких положень:

– Будучи під впливом національного державотворення Наддніпрянської України, жителі Коломийщини активно долучилися до політичної боротьби за державність західних українців. Напередодні Листопадової революції 1918 р. на західноукраїнських землях у краї проходили народні віча на честь проголошення самостійності УНР, підписання Берестейського мирного договору, підтримку ідеї об'єднання з Наддніпрянською Україною.

– Практично без збройної боротьби встановлено українську владу в Коломиї та інших містечках і селах краю. Дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР, на Коломийщині функціонували українські органи влади. Активністю відзначалася Окружна національна рада в Коломиї. На її сесіях розглядалися питання соборності України, народногосподарського і суспільно-політичного характеру в краї.

– У партійно-політичній сфері населення краю підтримувало радикалів. В УРП виділилася опозиційна до офіційного проводу «Селянсько-радикальна партія» (Покутська група) К. Трильовського, яка через відновлену в Коломиї газету «Громадський Голос» і конференцію 5 лютого 1919 р. проголосила себе загальнопартійним форумом, дотримуючись ідей М. Драгоманова, М. Павлика і І. Франка. На території краю через друкування в коломийській газеті відозв та прокламацій з'явилося багато прихильників заснованого Селянсько-робітничого союзу – своєрідної предтечі Комуністичної партії Східної Галичини. Значно слабшими на території Покуття були позиції Української народно-трудової партії.

– Забезпечено процес формування й діяльності місцевих правоохоронних органів та збройних сил. Після прийняття в листопаді 1918 р. центральними органами влади ЗУНР двох важливих постанов – про створення жандармерії і регулярної армії – на Коломийщині чітко виконувалися розпорядження мобілізаційного характеру. В умовах українсько-польської війни на фронт відправлені

24-й піхотний полк ім. гетьмана Петра Дорошенка і 36-й стрілецький полк ім. гетьмана Івана Мазепи. Набір до українського війська здійснювала також Генеральна старшина Українського січового союзу. З перших днів війни жителі Покуття активно допомагали воїнам УГА, передавали все необхідне для фронту.

– Обговорювалися і втілювалися в життя питання народногосподарського характеру, особливо турбувало краян вирішення земельного питання. Жителі Покуття на початку 1919 р. долучилися до розгляду аграрної реформи, яка вважалася соціально спрямованою й мала допомогти збідованим селянам вижити в умовах важких руйнувань, безробіття, голоду й злиднів. На народних вічах, зібраннях селян, насамперед, турбувало два питання: виконання весняної посівної кампанії та правильного розподілу землі між багатшими і біднішими громадянами держави. Для більш ефективного ведення засівів при українських повітових національних радах створені земельні відділи (комітети). Діяли повітові харчові управи, які контролювали надходження продовольства на територію Покуття. Продовольча допомога надходила також з Наддніпрянської України.

На жаль, через обмежені рамки дослідницької праці і брак документальних джерел не вдалося: висвітлити взаємини українців з іншими етнічними спільнотами у суспільно-політичній і національно-культурній сфері: показати всі напрямки роботи жителів Покуття стосовно вирішення проблеми соборності і єдності українських земель. Доцільно опублікувати виявлені маловідомі документи з питань державного будівництва краю досліджуваного часу.

¹ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 3521 Ukrainy viiskovy tabir v Yozefovi. Kulturno-prosvitnyi kruzok. – Op. 2. – Spr. 168. Zapysky otamana Ukrainkoho Halyskoho viiska Stefaniva «Pershi dni lystopada 1918 r.». Mashynopys. Sichen 1923 r. – 63 ark.

² Tam samo. – Spr. 157. Stattia Levytskoho M. «Viiskove sudivnytstvo v UHA». Rukopys. 28 liutoho 1921 r. – 7 ark.

³ Tam samo. – Spr. 156. Spohady Ilashchuka V. «24-y polk pikhoty im. hetmana Doroshenka P.». Rukopys. Zhovten 1921 r. – 55 ark.

⁴ Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (dali – TsDIAL Ukrainy). – F. 146 Halysyiskoe namestnychestvo, hor. Lvov. – Op. 4. – Spr. 5193. Materyaly o protestakh Ukrainkoho naseleniya Halysyy protyv okkupyrovanyia Zapadnoi Ukrainy polskymy burzhuaznymy vlastiamy (protesty, otchety, donesenyia y dr.). 1916–1918 hh. – 173 ark.

⁵ Tam samo. – F. 581 Kolektsiia dokumentiv pro diialnist uriadiv i armii Ukrainkoi Narodnoi Respubliky ta Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky. 1914–1939 rr. – Op. 1. – Spr. 96 Zakonoproekty, rozporiadzhennia ta obizhnyky uriadu ZUNR pro derzhavnu administratsiiu, vybory do seimu ZUNR, zemelnu ta hroshovu reformy, oplatu vchyteliv ta in., 1918–1919 rr. – 65 ark.

⁶ Tam samo. – Spr. 123. Spohady chlena prezidii UNRady [Volodymyra Bachynskoho] pro diialnist uriadu ZUNR u 1918–1919 rr. ta ohliad politychnoi diialnosti ukrainskykh partii Skhidnoi Halychyny za 1920–1923 rr. 1 lystopada 1918 r. – 1923 r. – 13 ark.

⁷ Tam samo. – Spr. 146. Nakazy ta operatyvni zvity nachalnoi intendantury Halyskoi armii pry KEA [Komandi etapu armii] ta okruzhnykh komanduvan v Kolomyi, Sambori ta Chortkovi. Berezen 1919 r. – zhovten 1919 r. – 143 ark.

⁸ Tam samo. – Spr. 157. Spysky invalidiv b. avstriiskoi armii v hromadakh Kolomyiskoho povitu. Berezen 1919 r. – kviten 1919 r. – 139 ark.

⁹ Archiwum państwowe w Przemyślu. – Zesp. 577 Zbiór szczątków jednostek i instytucji wojskowych w zasobie AP w Przemyślu. – Sygn. 47. Zapasnyj kuriń 36 pp. im. Hetmana Mazepy w Kołomyji [Batalion zapasowy 36 Pułku Piechoty im. Hetmana Mazepy w Kołomyji]. [Rozkazy]. 1919 r. – 5 k.

¹⁰ Visnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav. – 1918. – Ch. 1. – 1 hrudnia; Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainkoi Narodnoi Respubliky. – 1919. – Vyp. 1–12; Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv proholoshenykh Derzhavnym Sekretariatom Zakh.-Ukr. N. R. – Stanyslaviv, 1918. – 26 s.

¹¹ Bemko V. Lystopadovi dni v Kolomyi / V. Bemko // Litopys Kolomyiskyi. – Kolomyia, 1993. – 23 s.

¹² Velyhorska M. Moi spomyny pro Serafyntsi, Horodenku ta Lystopadovi zryv / M. Velyhorska // Horodenshchyna. Istorychno-memuarnyi zbirnyk. – Niu-York ; Toronto ; Vinnipeh, 1978. – S. 172–176

¹³ Vorobets V. 1 padolysta 1918 r. u Kolomyi / V. Vorobets // Ukrainyky skytalets. – 1920. – № 1. – S. 19–23.

¹⁴ Kuzych I. Lystopadovi dni v Kolomyi / I. Kuzych // Kolomyia y Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule. – Filadelfiia : Vydannia Komitetu Kolomyian, 1988. – S. 759–763.

¹⁵ Kovalskyi R. Otyniia / R. Kovalskyi // Almanakh Stanyslavivskoi zemli. Zbirnyk materiiialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny. – Niu-York ; Toronto ; Miunkhen, 1975. – T. 1. – S. 916–920.

¹⁶ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriia / [vidp. red. O. Karpenko]. – Ivano-Frankivsk : Siversiia, 2001. – 627 s.; Karpenko O. Lystopadova 1918 roku natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh / O. Karpenko // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1993. – № 1. – S. 18–21.

¹⁷ Velykochyi V. Dzherela do vuvchennia derzhavnoho budivnytstva v ZUNR / V. Velykochyi. – Ivano-Frankivsk: Plai, 2003. – 278 s.; Yoho zh: Natsionalno-politychni protsesy na Pokutti v period ZUNR / V. Velykochyi // Kolomyia davnia i nova: miska tsyvilizatsiia v istorii ta kulturi: materialy rehionalnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoii 600-richehiu nadannia Kolomyi mahdeburzkoho prava (Kolomyia, 27 zhovtnia 2005 r.) / [za red. I. Monolatiia]. – Kolomyia : Vik, 2005. – S. 77–91.

¹⁸ Krasivskyi O. Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918–1923 rr.: problemy vzaiemovidnosyn / O. Krasivskyi. – Kyiv : V-vo UADU, 1998. – 304 s.

- ¹⁹ Kuhutiak M. Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX – 1939 r.) / M. Kuhutiak. – Ivano-Frankivsk, 1993. – 200 s.; Yoho zh: Istoriiia ukrainskoi natsional-demokratii (1918–1929) / M. Kuhutiak. – Kyiv ; Ivano-Frankivsk : Plai, 2002. – T. 1. – 536 s.
- ²⁰ Lytvyn M. Ukrainsko-polska viina 1918–1919 / M. Lytvyn. – Lviv : NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha ; In-t Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 1998. – 488 s.
- ²¹ Lytvyn M. Istoriiia ZUNR / M. Lytvyn, K. Naumenko. – Lviv : NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 1995. – 368 s.
- ²² Makarchuk S. Ukrainska Respublika halychan. Narys pro ZUNR / S. Makarchuk. – Lviv : Svit, 1997. – 192 s.
- ²³ Monolatii I. «Tiazhko vpany u kaidany, umyrat v nevoli – a shche hirshe spaty, spaty i spaty na voli» (do pochatkiv ukrainsko-yevreiskoho dialohu na Pokutti u konteksti stanovlennia Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliki) / I. Monolatii // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhia : Dyvo, 2000. – Vyp. XII. – S. 50–59; Yoho zh. Pokuttia u konteksti borotby halytskykh ukrainsiv za derzhavnu nezalezhnist (1918–1919 rr.): sotsialne ta indyvidualne yak model poshuku natsionalno-istorychnoi svidomosti / I. Monolatii // Nad Wislą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. – Toruń ; Kijów, 2003. – S. 93–107 (Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój. Nr 2.).
- ²⁴ Pavlyshyn O. Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad–hruden 1918 roku) / O. Pavlyshyn // Ukraina moderna. – Lviv, 1999. – Ch. 2–3. – S. 132–139.
- ²⁵ Monolatii I. Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki / I. Monolatii. – Kolomyia, 2000. – 80 s.
- ²⁶ Ukrainske slovo. Politychnyi, ekonomichno-suspilnyi chasopys. – 1918. – 10 bereznia; Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Dokumenty i materialy: u 5-ty t. / [vidp. red., avtor peredm. O. Karpenko] / [uklad.: O. Karpenko, K. Mytsan]. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. – T. 1: Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia. Proholoshennia ZUNR. – S. 96–97.
- ²⁷ TsDIAL Ukrainy. – F. 146. – Op. 4. – Spr. 5193. – Ark. 159.
- ²⁸ Tam samo. – Ark. 168.
- ²⁹ Tam samo. – Ark. 170, 171.
- ³⁰ Pechenizhyn, 28 veresnia 1918 r. // Dilo. – 1918. – 4 zhovtnia.
- ³¹ Ukrainska Natsionalna Rada // Tam samo. – 20 zhovtnia.
- ³² Proholoshennia Ukrainskoi Derzhavy // Tam samo. – 22 zhovtnia.
- ³³ Kuzma O. Lystopadovi dni 1918 r. / O. Kuzma. – Lviv: Chervona Kalyna, 1931. – S. 57.
- ³⁴ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 117–118.
- ³⁵ Vorobets V. 1 padolysta 1918 r. u Kolomyi ... – S. 19–20.
- ³⁶ Tam samo. – S. 19–20.
- ³⁷ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 119.
- ³⁸ Zmina pravlinia v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 10 padolysta. – Ch. 1. – S. 6.
- ³⁹ Dilo. Vydannia vydavnychoi spilky «Dilo». – 1918. – 6 lystopada.
- ⁴⁰ Velyhorska M. Moi spomyny ... – S. 175.
- ⁴¹ Vorobets V. 1 padolysta 1918 r. u Kolomyi ... – S. 22.
- ⁴² D. M. Lystopadovi dni v Kolomyi / D. M. // Kolomyia y Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule. – Filadelfiia : Vydannia Komitetu Kolomyian, 1988. – S. 751.
- ⁴³ Tam samo.
- ⁴⁴ Vid ukrainskoi «Okruzhnoi Natsionalnoi Rady» v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 17 padolysta. – Ch. 3. – S. 3.
- ⁴⁵ Iz Kolomyi. Zasadannia II-oi Sesii Okruzhnoi Natsionalnoi Rady // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 8 hrudnia. – Ch. 8. – S. 3; II. Sesiia Okruzhnoi Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Sichovyi Holos. – 1918. – 7 hrudnia. – Ch. 3. – S. 7.
- ⁴⁶ U Kolomyi. III. Sesiia Okruzhnoi natsionalnoi rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 26 hrudnia. – Ch. 13. – S. 3; III. Sesiia Okruzhnoi Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Sichovyi Holos. – 1918. – 29 hrudnia. – Ch. 6. – S. 4; III. Sesiia Okr. Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 5 sichnia. – Ch. 2. – S. 2–3.
- ⁴⁷ IV. Sesiia Okruzhnoi Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 16 sichnia. – Ch. 4. – S. 1; Zhyttia Pokuttia. Ofitsiialnyi zvit iz IV-oi Sesii Okruzhnoi Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 23 sichnia. – Ch. 6. – S. 3–4; Monolatii I. Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki ... – S. 23.
- ⁴⁸ V. sesiia Okruzhnoi natsionalnoi Rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 23 liutoho. – Ch. 15. – S. 2.
- ⁴⁹ Ofitsiialne spravozdannia z V. sesii Okruzhnoi Natsionalnoi Rady // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 2 marta. – Ch. 17. – S. 2; Z kraiu. Pokuttia. Kolomyia. (V. Sesiia Okruzhnoi Nats. Rady) // Republika. – 1919. – 15 marta. – Ch. 36. – S. 3.
- ⁵⁰ VI. sesiia Okruzhnoi Natsionalnoi Rady v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 13 marta. – Ch. 20. – S. 1.
- ⁵¹ S. G. Zvit z VI. sesii N Rady v Kolomyi z dnia 21 marta 1919 / S. G. // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 27 marta. – Ch. 24. – S. 3.
- ⁵² Pershe zasadannia «Prybichnoi Rady» mista Kolomyi / Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 15 hrudnia. – Ch. 10. – S. 2–3.
- ⁵³ Monolatii I. Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki ... – S. 23; Yoho zh: Petliura buv u Kolomyi / Ivan Monolatii // Visnyk Kolomyi. – 1996. – 1996. – 16 lypnia.
- ⁵⁴ Zhyttia Pokuttia. Nachalnyi vozhd halytskoi armii v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 27 tsvitnia. – Ch. 34. – S. 3.
- ⁵⁵ Kovalskyi R. Otyniia ... – S. 918.
- ⁵⁶ Kuzych I. Lystopadovi dni v Kolomyi ... – S. 759.
- ⁵⁷ Chubatyi M. Derzhavnyi lad na Zakhidnii Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliki / M. Chubatyi. – Lviv, 1921. – S. 21–24.
- ⁵⁸ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 233.
- ⁵⁹ Hromadskyi holos. Orhan «Selianskoi radykalnoi partii». – 1919. – 15 liutoho.
- ⁶⁰ Do novoho dila // Hromadskyi holos. – 1919. – 19 liutoho; Novynky. Partiina konferentsiia ukrainskykh radykaliv vidbulasia dnia 16. liutoho s. r. v Kolomyi ... // Nove zhyttia. – 1919. – 26 liutoho. – Ch. 45. – S. 2.
- ⁶¹ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 233; Narod i narodna vlada // Sichovyi Holos. – 1919. – 1 liutoho. – Ch. 5. – S. 2; Do selian i robotnykiv Pokuttia! // Sichovyi Holos. – 1919. – 1 liutoho. – Ch. 5. – S. 4.
- ⁶² Zizd ukrainskoi radikalnoi partii v Stanislavovi // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 26 marta. –

Ch. 12. – S. 1–2. – S. 2; Vykliuchennia dra Kyryla Trylovskoho z partii // Narod. Radykalna politychna chasopys. – 1919. – 30 marta. – Ch. 6. – S. 2; Kraieviy deliegatskyi zizd ukr. radykalnoi partii. UPB. Prodovzhennia. Stanyславiv, 23. III. // Republyka. – 1919. – 27 marta. – Ch. 46. – S. 3–4.

⁶³ Kraieviy Zizd U.R.P. // Narod. Radykalna politychna chasopys. – 1919. – 30 marta. – Ch. 6. – S. 3–4. – S. 3; Kraieviy zizd U.R.P. (Prodovzhennie). Sud nad drom Trylovskym // Narod. Radykalna politychna chasopys. – 1919. – 6 kvitnia. – Ch. 7. – S. 3–4.

⁶⁴ Partiine zhyttia // Narod. Radykalna politychna chasopys. – 1919. – 23 marta. – Ch. 5. – S. 2–3.

⁶⁵ TsDIAL Ukrainy. – F. 581. – Op. 1. – Spr. 123. – Ark. 10.

⁶⁶ Seliansko-robotnychi Soiuz // Sichovy Holos. – 1919. – 6 sichnia. – Ch. 1. – S. 7; D.[emianchuk] D. Hurtuite sia v Seliansko-robotnychi Soiuzy / Dmytro Demianchuk // Sichovy Holos. – 1919. – 19 sichnia. – Ch. 3. – S. 1; Seliansko-robotnychi zizd // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 1 kvitnia. – Ch. 17. – S. 1–2; 2 kvitnia. – Ch. 18. – S. 1–2.

⁶⁷ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 239.

⁶⁸ Oholosy. Narada pryklonnykiv natsionalno-demokratychnoi partii sudovykh povitv Kolomyia y Pechenizhyn ... // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 24 marta. – Ch. 10. – S. 2. Zhyttia Pokuttia. Organizatsiinyi zbory ukr. Narodn. trudovoi partii // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 11 maia. – Ch. 39. – S. 3.

⁶⁹ Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv ... – S. 5–7.

⁷⁰ Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv ... – S. 2; Rozporiadky Derzhavnogo Sekretariatu viiskovykh sprav z dnia 13. padolysta 1918 // Tovmatski Visty. Orhan povitovoho komisariatu Ukrainskoi Natsionalnoi Rady v Tovmachy. – 1918. – 20 padolysta. – Ch. 2.

⁷¹ Rozporiadky Derzhavnogo Sekretariatu Viiskovykh Sprav z dnia 13 padolysta 1918 // Stanyславivskiy Holos. Uriadoviy chasopys Povitovoi Ukrainskoi Natsionalnoi Rady. – 1918. – 22 padolysta.

⁷² Uriadova chastyna. (Opovistky oholosheni na sim misti maiut sylu zakona y oboviaziut usikh horozhan kolomyiskoi oblasti). Ch. 669. Do hromadskykh komisariv, hromadskykh rad, hromadskykh orhanizatsii, parokhiialnykh uriadiv // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 28 padolysta. – Ch. 6. – S. 3.

⁷³ Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 4 hrudnia; Monolatii I. Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki ... – S. 19.

⁷⁴ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia ... – S. 119–120.

⁷⁵ Monolatii I. Kolomyia v chasy Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki ... – S. 19.

⁷⁶ Uriadove zariadzhennia // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 19 hrudnia. – Ch. 11. – S. 3–4; Sichovy holos. – 1918. – 12 hrudnia; Oholoshennia. Do vidomosty naseleennia okruha: Kolomyia, Kosiv. Pechenizhyn, Sniatyn i Horodenka. Ch. 1635. Kolomyia, dnia 8-ho hrudnia 1918 // Sichovy Holos. – 1918. – 12 hrudnia. – Ch. 4. – S. 8.

⁷⁷ TsDIAL Ukrainy. – F. 581. – Op. 1. – Spr. 146. – Ark. 7–47.

⁷⁸ Archiwum państwowe w Przemyślu. – Zesp. 577. – Sygn. 47. – 5 k.

⁷⁹ Pozir Sichy! // Sichovy Holos. – 1918. – 20 padolysta. – Ch. 1. – S. 4; Poklyk povitovoi «Sichy» v Kolomyi do vsikh

Sichy Kolomyiskoho i Pechenizhynskoho povita // Sichovy Holos. – 1918. – 20 padolysta. – Ch. 1. – S. 4–5.

⁸⁰ Novynky. V Kolomyi. V Pechenizhyni // Sichovy Holos. – 1918. – 7 hrudnia. – Ch. 3. – S. 8; Novynky. Zaprysiashennia Ukrainskoho Viiska v Kolomyi // Nove zhyttia. – 1918. – 19 hrudnia. – Ch. 19. – S. 2; Novynky. Persha Hutsulska Sotnia zahostyla 1. s. m. do Pechenizhyna // Nove zhyttia. – 1918. – 19 hrudnia. – Ch. 19. – S. 2.

⁸¹ Zhyttia Pokuttia. Iz Ukrainsk. Chervonoho Khresta v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 6 liutoho. – Ch. 10. – S. 3–4.

⁸² Do Naseleennia Okruha: Kolomyia, Kosiv, Sniatyn, Pechenizhyn i Horodenka // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 19 hrudnia. – Ch. 11. – S. 1; Do Naseleennia Okruha: Kolomyia, Kosiv, Sniatyn, Pechenizhyn i Horodenka // Sichovy Holos. – 1918. – 21 hrudnia. – Ch. 5. – S. 4.

⁸³ Ukrainski spravy. Rizdviani darunky dlia ukrainskykh zhovniriv v poli // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 29 hrudnia. – Ch. 14. – S. 2; Zhyttia Pokuttia. Sviatochni dary na fronti // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 12 sichnia. – Ch. 3. – S. 3; Zhyttia Pokuttia. Podiaka za sviatochni dary // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 23 sichnia. – Ch. 6. – S. 4.

⁸⁴ TsDAVO Ukrainy. – F. 3521. – Op. 2. – Spr. 156. – Ark. 8 zv., 9, 9 zv.

⁸⁵ Poklyk do hromadian Pokuttia s spravy sviatochnykh darunkiv dlia ukr. armii // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 10 tsvitnia. – Ch. 28. – S. 1.

⁸⁶ Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO). – F. 274. – Op. 1. – Spr. 38. – Ark. 116–117.

⁸⁷ TsDIAL Ukrainy. – F. 581. – Op. 1. – Spr. 157. – Ark. 90–104.

⁸⁸ Tam samo. – Ark. 105–139.

⁸⁹ Zbirnyk zakoniv, rozporiadkiv ta obizhnykiv ... – S. 4–5.

⁹⁰ TsDIAL Ukrainy. – F. 581. – Op. 1. – Spr. 96. – Ark. 20–21.

⁹¹ Viiskova Komanda Okruzhna v Kolomyi. Opovishchennia // Pokutskyi Vistnyk. – 1918. – 15 hrudnia. – Ch. 10. – S. 3–4.

⁹² TsDAVO Ukrainy. – F. 3521. – Op. 2. – Spr. 157. – Ark. 2, 2 zv., 4.

⁹³ Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika, 1918–1923: iliustrovana istoriiia. – Lviv ; Ivano-Frankivsk : Manuskrypt–Lviv, 2008. – S. 205.

⁹⁴ Zhyttia Pokuttia. Z Hvozdechchyn // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 16 sichnia. – Ch. 4. – S. 4.

⁹⁵ Povitoviy Zemelnyi Komisariat u Kolomyi. Do vsikh Zemelnykh Komitetiv ta Hromadskykh nachalstv v poviti // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 13 tsvitnia. – Ch. 29. – S. 4; Zhyttia Pokuttia. Vichevyi rukh // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 16 marta. – Ch. 21. – S. 2–3; Zhyttia Pokuttia. Vichevyi rukh // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 13 tsvitnia. – Ch. 29. – S. 3; Visty Kolomyiskoi Filii Tsentralnogo Informatsiynoho Biura pry Dyrektorii Ukr. Narodn. Respubliki. V sud. okruzi Hvozdeti spokii // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 27 marta. – Ch. 13. – S. 2.

⁹⁶ Zhyttia Pokuttia. Pid rozvahu khliborobam ta invalidam // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 6 liutoho. – Ch. 10. – S. 3; Shkola dlia mekhanikiv // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 13 liutoho. – Ch. 12. – S. 4.

⁹⁷ Zhyttia Pokuttia. Viche v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 15 tsvitnia. – Ch. 30. – S. 3; Zemelnyi zakon dlia Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliki, ukhvaleny Ukr. Nats. Radoiu dnia 14 kvitnia 1919 // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 24 tsvitnia. – Ch. 33. – S. 2–3.

⁹⁸ Okruzhne viche v Kolomyi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 8 maia. – Ch. 38. – S. 1–3. – S. 1; Vichevyi rukh. Okruzhne viche v Kolomyi // Narod. Radykalna politychna chasopys. – 1919. – 9 maia. – Ch. 19. – S. 3; Do oborony! Mova D. S. D-ra I. Makukha na okruzhnim vichu v Kolomyi // Republika. – 1919. – 13 maia. – Ch. 83. – S. 1.

⁹⁹ Instruksiiia do otvorennia diialnosti povitovykh, selskykh, mistechkovykh i miiskykh Kharchevykh Uprav // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 20 liutoho. – Ch. 14. – S. 2–3; Spravy Kharchevi. Ch. 3603 19 Do vsikh hromadskykh Uriadiv v poviti // Tovmatski Visty. Orhan povitovoho komisariatu Ukrainkoi Natsionalnoi Rady v Tovmachy. – 1919. – 21 (8) berezillia. – Ch. 10. – S. 1; Uriadovi viddil. Rozporiadok Rady Derzhavnykh Sekretariv z d. 17. liutoho 1919 r. v kharchevykh spravakh // Republika. – 1919. – 21 liutoho. – Ch. 17. – S. 1; Uriadovi viddil. Rozporiadok Derzhavnoho Sekretaria vnutrishnikh sprav z dnia 17. liutoho 1919 r. v spravi organizatsii kharchevykh uprav // Republika. – 1919. – 21 liutoho. – Ch. 17. – S. 1–2; Uriadovi viddil. Rozporiadok Derzhavnoho Sekretariatu zemelnykh i vnutrishnikh sprav z dnia 21. liutoho 1919 v spravi prymusovoi upravly zemli na rik 1919 // Republika. – 1919. – 23 liutoho. – Ch. 19. – S. 1–2.

¹⁰⁰ Zhyttia Pokuttia. Kooperatyvnyi rukh // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 20 liutoho. – Ch. 14. – S. 4.

¹⁰¹ Zhyttia Pokuttia. Yul. K. Kooperatyvnyi rukh v Kolomyishchyni / Yul. K. // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 10 tsvitnia. – Ch. 28. – S. 3–4.

¹⁰² Zhyttia Pokuttia. Vidnovlennia chyt. «Prosvity» i osnovannia kruzhka «Silskoho Hospodaria» v Diatkiivtsiakh // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 20 liutoho. – Ch. 14. – S. 4; Osnovni zbory kooperatyvy v Slobidtsi // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 20 tsvitnia. – Ch. 31–32. – S. 7.

¹⁰³ Kharchi dlia Pokuttia // Hromadskyi holos. – 1919. – 22 bereznia.

¹⁰⁴ Nova Rada. – 1919. – 24 sichnia; Ukhvala Ukrainkoi Natsionalnoi Rady z dnia 3. sichnia 1919 r. pro zluku Zakhidno-Ukrainkoi Narodnoi Republiky z Ukrainkoi Narodnoi Respublykoi // Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainkoi Narodnoi Respubliky. – 1919. – 31 sichnia. – Vyp. 1. – S. 1.

¹⁰⁵ Zhyttia Pokuttia. Informatsiine biuro // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 23 liutoho. – Ch. 15. – S. 3.

¹⁰⁶ Zhyttia Pokuttia. Sprava zasnuvannia filii «Informatsiinoho Biura» // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 16 liutoho. – Ch. 13. – S. 4.

¹⁰⁷ Visty Filii Tsent. Infor. Biura v Kolomyi [Kuty, Hvizdets, Horodenka, Yabloniv] // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 9 marta. – Ch. 19. – S. 4; Visty Filii Tsent. informatsiinoho Biura v Kolomyi. Ahentura Zabolotiv // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 13 marta. – Ch. 20. – S. 3; Visty Kolomyiskoi Filii Tsentralnoho Informatsiinoho Biura Ukr. Nar. Republiky. Agentura Obertyn // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 17 marta. – Ch. 4. – S. 2; Horodenka // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 19 marta. – Ch. 6. – S. 2; Agentura-Yabloniv, 21 / III. s. r. // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 21 marta. – Ch. 8. – S. 2; ta in.

¹⁰⁸ Kolomyiska filia Tsentralnoho Informatsiinoho Biura pry Dyrektorii U.N.R. // Pokutskyi Vistnyk. – 1919. – 27 liutoho. – Ch. 16. – S. 4; Filia Tsentralnoho Informatsiinoho Biura pry Dyrektorii U.N.R. v Kolomyi // Novyny. Informatsiinyi shchodennyk. – 1919. – 13 marta. – Ch. 1. – S. 1.

УДК 94(477.8)[323.2:82-051] «1918/1919»

© Микола Гуйванюк
(Чернівці)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРІОД ЗУНР

У статті розкрито головні напрямки суспільно-політичної діяльності української літературної інтелігенції в період ЗУНР. Наголошується на їхній роз'яснювальній роботі серед населення з підготовки українського суспільства до можливості утворення української держави.

З проголошенням ЗУНР українські письменники взяли активну участь у розбудові українських державних структур на місцях. Письменники долучилися до організації діяльності Українських повітових національних рад, які за своїми функціями повинні були замінити повітові ради, що діяли при австрійському режимі. Письменник Осип Маковей прийняв керівництво Заліщицьким повітом, Городенківським повітом – Т.Окуневський, Долинським – С.Данилович, а в Самборі – А.Чайковський.

Окремі літератори включалися до дипломатичних делегацій ЗУНР. Зокрема, К.Левицький та О.Назарук намагалися брати участь у роботі Ризької мирної конференції (1920 – 1921 рр).

Ключові слова: ЗУНР, письменники, Галичина, В.Стефанік, Марко Черемшина, А.Чайковський.

Н. Гуйванюк
(Черновцы)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПЕРИОД ЗУНР

В статье раскрыты основные направления общественно-политической деятельности украинской литературной интеллигенции в период ЗУНР. Отмечается их разъяснительная работа среди населения по подготовке украинского общества к возможности образования украинского государства.

С провозглашением ЗУНР украинские писатели приняли активное участие в развитии украинских государственных структур на местах. Писатели приобщились к организации деятельности Украинских уездных национальных советов, которые по своим функциям должны были заменить уездные советы, которые действовали при австрийском режиме. Писатель Осип Маковей принял руководство Залещицким уездом, Городенковским уездом – Т.Окуневский, Долинским – С.Данилович, а в Самборе – А.Чайковский.

Отдельные литераторы включались в дипломатические делегации ЗУНР. В частности, К.Левицкий и О.Назарук пытались участвовать в работе Рижской мирной конференции (1920 – 1921 гг).

Ключевые слова: ЗУНР, писатели, Галичина, В.Стефанік, Марко Черемшина, А.Чайковський.

M. Guyvanyuk
(Chernivtsi)

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN LITERARY INTELLECTUALS IN WUPR PERIOD

In the article the main directions of political activity Ukrainian literary intellectuals during WUPR. It is noted in their explanatory work among the population on preparation of Ukrainian society to the possibility of the formation of the Ukrainian state.

Declaration of WUPR Ukrainian writers took part in the development of Ukrainian authorities on the ground. Writers have joined to the Organization of Ukrainian national county councils, whose functions were to replace the county council, acting under the Austrian regime. The writer Osip Macovei took leadership Zalizhchyky County, Horodenka County – T. Okunevskyu, Dolyna – S. Danylovyh, and Sambor – A. Chaykovskyu.

In addition to economic affairs Mark Cheremshyna had to act as peacemaker during capture Pokuttya Romanian army in May 1919 led the writer to negotiate with the Romanian Authority for further action. Marco Cheremshyna could not avert the seizure of a large part Pokuttya Romanian troops, but he was able to persuade the enemy didn't doing repressions against the local population, and to ensure a civilized transfer of territory officials, who characterized loyalty to Ukrainian.

In addition to activities in representative bodies WUPR and direct field activities, representatives of literary intellectuals took part in the development of all possible diplomatic service and mandated foreign policy WUPR.

Some writers included diplomatic delegations WUPR. In particular, K. Levytskyi and O. Nazaruk attended the Riga Peace Conference (1920 – 1921 years).

Keywords: WUPR, writers, Galicia, V. Stefanyk Marco Cheremshyna, A. Chaykovskyu.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови української держави важливим є включення в державотворчі процеси широкого кола інтелектуалів. Показовою в цьому плані є участь представників української літературної інтелігенції в суспільно-політичних процесах у період ЗУНР. Хоча це була невелика за чисельністю група осіб, проте надзвичайно авторитетна й впливова в середовищі української громади. Заслуга українських літераторів полягала в тому, що вони не шукали якихось привілеїв та вигоди, а в поті чола працювали над розбудовою державних інституцій, нерідко набуваючи досвіду в процесі роботи.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Означена тема частково порушувала-

ся в окремих працях О.Павлишина¹, А.Королька², М.Васильчука³, Н.Литвин⁴ та ін. Проте предметом розгляду зазначених досліджень були державотворчі процеси в ЗУНР загальною або на окремих адміністративних територіях. Тому комплексного дослідження із порушеної у статті проблематики ще й досі немає.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити суспільно-політичну діяльність української літературної інтелігенції в період ЗУНР.

Для досягнення мети автор ставить наступні **завдання**:

- показати роль представників української літературної інтелігенції в пропаганді ідеї проголошення української державності в умовах неминучого розпаду Австро-Угорщини;
- розкрити участь літераторів у створенні Української Конституанти;
- простежити діяльність представників літературної інтелігенції у представницьких органах влади ЗУНР на теренах Галичини.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На початок XIX ст. у Галичині й Буковині сформувалося середовище української літературної інтелігенції, яка активно включилася в суспільно-політичні процеси. В результаті, письменники не тільки стали впізнаванішими, але й відігравали помітнішу роль у захисті українських національних інтересів.

Показовим є те, що на початку Першої світової війни, коли утворився Легіон УСС, до нього активно долучилися талановиті письменники, поети і публіцисти А.Бабюк (Мирослав Ірчан), Б.Лепкий, Л.Лепкий, А.Лотоцький, О.Назарук, Р.Купчинський, М.Угрин-Безгрішний, Ю.Шкрумеляк, П.Карманський, О.Луцький, М.Яцків, С.Чарнецький, В.Пачовський та ін. Частина з них брала участь у бойових діях як стрільці, а решта гуртувалися навколо підрозділу «Пресова квартира», яка стала кузницею літературної і мистецької творчості стрільцтва. З-під їх пера вийшла стрілецька поезія та проза, яка започаткувала новий напрям в українській літературі. Окрім цього, Українські письменники проводили велику просвітню роботу серед українського населення. Особливо це стосується періоду перебування Січових стрільців на Наддніпрянській Україні.

Після того, як на середину осені 1918 р. все очевиднішою ставала неминучість розпаду Австро-Угорщини, український політичний

провід почав схилитися до ідеї реалізації українцями права на самостійне державне життя. Одними з перших цю ідею підтримали літератори. Завдяки їхній активній організаційній діяльності у багатьох повітах Східної Галичини пройшли масові народні віча, на яких обговорювалося майбутнє краю у випадку розпаду Австро-Угорщини. Більшість народних віч закінчувалися ухваленням резолюцій про рішуче неприйняття можливості приєднання Галичини до Польщі, на них вимагали утворення окремого українського коронного краю у складі реформованої Австро-Угорської імперії. Показовою у цьому є резолюція народного віча в Снятині за підписом В. Стефаника від 21 вересня 1918 р.: «[...] Всі Українці Снятинської Землі протестують отсим урочисто і привселюдно проти всяких змагань якогонебудь прилучення Східної Галичини до будучої Польщі, укріплюють свій протест народньою присягою, що ані ніхто із живих Українців повіту, ані ніхто із їх потомків ніколи-преніколи не узнає польської приналежності державної ні то польського суверена..., а урочистою клятбою одностайно і однодушно зобов'язуються всім таким насильним змаганням супротивити силу діла до послідної кроплі крови»⁵. Аналогічні віча проводили на Коломиїщині К. Трильовський, а на Бережанщині – А. Чайковський.

У жовтні 1918 р. стало зрозуміло, що Австро-Угорщину чекає неминучий розвал, і вже очевидними були відцентрові тенденції з боку поляків, чехів, словаків, угорців та інших народів, що населяли імперію. В цих умовах 18 жовтня 1918 р. українська парламентська репрезентація скликала у Львові Українську Конституанту, яка проголосила себе Українською Національною Радою (УНРадою) з повноваженнями парламенту. До неї увійшли 33 українські депутати австрійського парламенту, 34 депутати Галицького та 16 – Буковинського крайових сеймів і по три представники від національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної партій. Літераторів представляли: О. Барвінський, В. Будзиновський, О. Колесса, К. Левицький, Ю. Романчук, В. Стефанік, С. Смаль-Стоцький, К. Трильовський, О. Попович, К. Студинський та О. Безпалко.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада на засіданні львівської делегації Української Національної Ради, яке проходило під керівництвом правника та публіциста К. Левицького, було вирішено перебрати під свій контроль у Львові

усі запаси продовольства та важливі адміністративні органи. В результаті, на ранок 1 листопада 1918 р. українське військо без кровопролиття і жертв зайняло Львів.

Загроза захоплення влади поляками змусила керівництво львівської делегації УНРади ухвалити остаточне рішення про збройний виступ. Відповідальність лягла на Центральний військовий комітет, перейменований в Українську генеральну військову команду на чолі з Д. Вітовським, до складу якого входило сім чоловік, серед яких був й уродженець Снятина отаман Легіону УСС публіцист Семен (Сень) Горук.

Приклад Львова надихнув усі українські повіти Галичини, де представники української національності перебрати владу до своїх рук. Певною мірою до цього спричинилися й представники літературної інтелігенції. Як стверджує дослідник О. Павлишин, письменник Осип Маковей прийняв керівництво Заліщицьким повітом, Городенківським повітом – Т. Окуневський, Долинським – С. Данилович, а в Самборі – староста Грабовський передав владу А. Чайковському, проявивши через декілька днів ініціативу консультувати українського керівника з питань адміністрації⁶.

Українські письменники активно долучилися до організації діяльності Українських повітових національних рад, які за своїми функціями повинні були замінити повітові ради, що діяли при австрійському режимі. На початку листопада 1918 р. Тернопільська громада обрала письменника П. Карманського головою повітового комітету УНРади. Окрім своїх посадових обов'язків, він на власні кошти двічі на тиждень видавав газету «Голос Поділля», яка згодом була перейменована на «Український голос»⁷.

У Снятинському повіті головою повітової УНРади став адвокат І. Семанюк (письменник Марко Черемшина). Як засвідчив сучасник М. Фірманюк, коли влітку 1918 р. стало очевидним, що Австрія упаде, «... Черемшина став підготовляти громади, аби західні області приєднати до України»⁸. Тому, коли на початку листопада 1918 р. під час народного віча було обрано народний комітет, що мав перебрати владу від представників уже неіснуючої Австро-Угорської держави, головою цього комітету і бургомістром було обрано Марка Черемшину. Окрім того, його разом з Василем Стефаніком обрано до повітового комітету. Марко Черемшина невдовзі відмовився від посади

бургомістра на користь свого приятеля Семена Зінкевича, а сам зосередився на роботі в міському та повітовому комітетах. До сфери повноважень зазначених комітетів входило досить широке коло питань, а саме: забезпечення населення продуктами та паливом, організація освіти, медичного забезпечення тощо. Окрім цього, йшла підготовка до проведення земельної та податкової реформ. Варто зазначити, що тоді доводилося працювати в умовах українсько-польської війни. У цей напружений час Марку Черемшині довелося виконувати роль миротворця під час захоплення румунським військом Покуття у травні 1919 р. Оскільки Снятин був прикордонним містом з Буковиною, окупованою Румунією, відповідно повітовий та міський комітети відправили делегацію на чолі з Черемшиною для переговорів з румунською адміністрацією щодо подальших дій. Незважаючи на те, що письменник не зміг відвернути захоплення значної частини Покуття румунськими військами, йому вдалося переконати противника не чинити репресій щодо місцевого населення, а також забезпечити цивілізовану передачу влади поляку Немчевському, який відзначався лояльністю щодо українців.

Окрім включення до складу УНРади, В. Стефанику пропонували посаду секретаря земельних справ уряду ЗУНР. Як виявилось, він не прийняв пропозиції, а зосередився на розбудові українських інституцій на рідній йому Снятинщині. Його як одного з чільних діячів українського національного руху було включено до галицької делегації, яка їздила у січні 1919 р. до Києва на підписання Акта Злуки між УНР та ЗУНР. Принагідно зауважимо, що радянська історіографія та літературознавство цей факт з біографії письменника замовчували або перекручували, вийнявши із контексту речення про незадоволення письменника хаосом, який побачив у столиці внаслідок попередніх воєнних дій. У той же час збереглися свідчення його своячки Олени Плешкан про те, що зразу по приїзді з Києва літератор згадував, що під час віча на Софійському майдані він плакав від радості⁹. Його українська патріотична позиція також підтверджується і сюжетами новел цього періоду.

Активно відстоював українські національні інтереси на посаді Долинського повітового старости публіцист і редактор С. Данилович. Сучасники акцентували на його вмілому і справедливому керівництві повітом¹⁰. Окрім

налагодження інфраструктури, йому вдалося організувати на теренах повіту українське шкільництво і навіть залучити до цього чимало вчителів-поляків, які не дуже толерували українцям.

Вагомий внесок у розбудову української державності здійснив письменник Осип Назарук. Він належав до когорти літераторів, що пройшли вишкіл у січовому стрілецтві. На момент проголошення ЗУНР у нього за плечима був досвід редакторської і журналістської діяльності у часописах «Вістник Союзу Визволення України» та «Ukrainische Nachrichten». За рекомендацією С. Петлюри був призначений в уряді УНР міністром преси і пропаганди, зокрема, займався організацією телеграфно-інформаційних служб і виданням періодики. Наприкінці лютого 1919 р. вів переговори з урядом ЗУНР про об'єднання військових сил¹¹. За його активної участі у березні 1919 р. створено Галицьке інформаційне бюро – філіал Центрального інформаційного бюро УНР.

Серед українських літераторів, які активно включилися в державотворчі процеси в період ЗУНР, був і Андрій Чайковський. На момент розпаду Австро-Угорської імперії він перебував у Самборі, де долучився до розбудови українських інституцій. Зважаючи на значний досвід суспільно-політичної діяльності, громада Самбірщини обрала його повітовим комісарем. На цій посаді він здійснив організацію військової частини для захисту місцевих органів влади. Вступивши на довірену посаду, А. Чайковський одразу зіткнувся з проблемою управлінських кадрів, оскільки персонал колишньої адміністрації, що майже цілком складався з осіб польської національності, не бажав працювати для молодшої української держави. Використовуючи особисті знайомства та власний авторитет, за короткий час А. Чайковський заповнив вакансії українськими урядниками. Під його керівництвом у повіті були знешкоджені банди дезертирів, які тероризували села, організовано забезпечення селян дровами, виділено помешкання для безпритульних¹² тощо.

Також завдяки зусиллям А. Чайковського було відкрито паперову фабрику, організовано видання газети «Дністрові вісті», забезпечено роботу повітової лікарні. Оскільки Самбірщина розташовувалась у зоні бойових дій, то доводилося вирішувати дуже важкі

завдання – збереження громадського порядку в умовах війни, організація мобілізації до війська, допомога фронту продовольством та боротьба з мародерством.

Одним із тих, хто долучився до розбудови української держави, був письменник Юрій Шкрумеляк. Ще у 1914 р. вступив добровольцем до лав Легіону УСС, де у складі Другого куреня брав участь у відомій битві за гору Маківку (1915 р.), отримав звання підхорунжого. Водночас редагував сатирично-гумористичні стрілецькі газети «Самопал» та «Самохотник», публікувався в українській пресі Відня, в часописах «Стрілець», «Свобода» та ін. Перебуваючи 1918 р. удома, у ніч з 31 жовтня на 1 листопада перебрав владу в рідному селі Ланчин (Надвірнянщина)¹³. Зголосився добровольцем до УГА: призначений до «Пресової квартири» в м. Ходорові на Львівщині, публікував вірші, редагував часописи, зокрема великої популярності серед бойових побратимів набув його вірш «Питається вітер смерти», що став стрілецьким реквіємом (музика Михайла Гайворонського). Разом із М.Євшаном упорядковував архів Начальної команди УГА.

Окрім роботи у представницьких органах влади ЗУНР та безпосередньої діяльності на місцях, представники літературної інтелігенції брали посильну участь у розбудові дипломатичної служби та здійсненні зовнішньої політики ЗУНР. Окремі літератори включалися до дипломатичних делегацій ЗУНР. К.Левицький та О.Назарук намагалися взяти участь у роботі Ризької мирної конференції (1920 – 1921 рр.)¹⁴.

Навесні 1919 р. утворено дипломатичну місію УНР у Ватикані на чолі з графом М.Тишкевичем, а обов'язки секретаря при ньому мав виконувати письменник П.Карманський. Однак на реалізацію задуму забракло коштів: доїхавши до Лозанни (Швейцарія), М.Тишкевич змушений був відправити П.Карманського назад в Україну з доповідями для уряду та із завданням роздобути кошти для подальшої діяльності місії. Біля Тернополя поет під польським натиском разом з українським військом відступив за Борщів і опинився у «трикутнику смерті». Після вдалого чортківського наступу, внаслідок якого Тернопіль знову опинився в руках УГА, він виїхав до Рима, де під час аудієнції у Папи Бенедикта XV, яку мав 30 березня 1920 р.¹⁵ проінформував представників Ватикану про ситуацію у

Східній Галичині та про польські зловживання щодо українців-галичан.

Отже, представники української літературної інтелігенції одними із перших усвідомили необхідність підготовки українського суспільства до можливості утворення української держави при неминучому розпаді Австро-Угорщини. Найактивнішими у цьому виявилися В.Стефаник, К.Трильовський, а також А.Чайковський, які проводили роз'яснювальну роботу серед української спільноти на численних народних вічах.

Після того, коли восени 1918 р стали очевидним відцентрові тенденції з боку народів, що населяли Австро-Угорську імперію, українські літератори взяли безпосередню участь у створенні Української Національної Ради – найвишого репрезентаційного органу галицьких, буковинських та закарпатських українців.

З проголошенням ЗУНР українські письменники активно долучилися до розбудови українських державних структур на місцях. Найдієвішими вони були у повітових радах та на посадах повітових старост. Це стосується насамперед В.Стефаніка, Марка Черемшини, Т.Окуневського, С.Даниловича та А.Чайковського.

Літератори К.Левицький, О.Назарук та П.Карманський проявили себе на дипломатичній службі ЗУНР.

¹ Pavlyshyn O. Orhanizatsiia tsvyilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad – hruden 1918 roku) http://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyshyn_Oleh/Orhanizatsiia_tsvyilnoi_vlady_ZUNR_u_povitakh_Halychyny_lystopad-hruden_1918_roku/ (data perehliadu 05.11.2016 r.).

² Korolko A. Stanovlennia u funktsionuvannia orhaniv ukrainskoi vlady na Pokutti v period Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1918 – 1919 rr.) / A.Korolko // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. – Ivano-Frankivsk : Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka, Vyp. 20. – S. 57 – 70.

³ Vasylichuk M. Literaturne kraieznavstvo (Kolomyia i Kolomyishchyna. KhKh stolittia): Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Ukrainska mova ta literatura» / M.Vasylichuk. – Kolomyia, 2007. – 112 s.

⁴ Lytvyn N. Diialnist dyplomatii Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky u krainakh Zakhidnoi Yevropy (1920 – 1923) / N.Lytvyn // Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury. – Dnipropetrovsk, 2012. – Vyp 4 (1). S. 117.

⁵ Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 146, op. 4, spr. 5193. ark.140. Tsyt za. Korolko A. Stanovlennia u funktsionuvannia orhaniv ukrainskoi vlady na Pokutti v period Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1918 – 1919 rr.) / A.Korolko // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. – Ivano-Frankivsk : Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka, Vyp. 20. – S. 58.

⁶ Pavlyshyn O. Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad – hruden 1918 roku) http://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyshyn_Oleh/Orhanizatsiia_tsyvilnoi_vlady_ZUNR_u_povitakh_Halychyny_lystopad-hruden_1918_roku/ (data perehliadu 05.11.2016 r.).

⁷ Stasiuk O. Zhyttievyi shliakh Petra Karmanskoho (hromadsko-politychnyi aspekt) / O.Stasiuk // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svdomist, derzhavnist. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva imeni I.Krypiakevycha, 2009. – Вур. 18. – S. 538.

⁸ Firmaniuk M. Spohady pro Ivana Semaniuka / M. Firmaniuk // Marko Cheremshyna u spohadakh, dokumentakh i materialakh. – Chernivtsi, 2014. – S 49.

⁹ Horak R. Krov na chornii rilli... / R.Horak. – K. : Akademiia, 2010. – S. 393.

¹⁰ Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T.H. Shevchenka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 8 Stefanyk Vasyi, spr. 968. Danylovych Ivanna Severynivna. Spohady pro batka Severyna Teofilovycha Danylovycha. 1971 r., ark. 16.

¹¹ Syrota L. Osyp Nazaruk i diialnist presovykh biuro UNR i ZUNR u Stanyslavovi 1919 roku / L.Syrota // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svdomist, derzhavnist. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I.Krypiakevycha, 2009. – Вур. 18. – S. 545.

¹² Antoniuk I., Myktyyn A. Andrii Chaikovskiy – povitoviy komisar ZUNR na Sambirshchyni / I.Antoniuk, A.Myktyyn // Halychyna. – Ivano-Frankivsk, 2014. – S. 149.

¹³ Vasylichuk M. Literaturne kraieznavstvo (Kolomyia i Kolomyishchyna. KhKh stolittia): navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Ukrainska mova ta literatura» / M. Vasylichuk. – Kolomyia, 2007. – S. 28.

¹⁴ Lytvyn N. Lytvyn N. Diialnist diplomatii Zakhidno-ukrainskoi Narodnoi Respubliki u krainakh Zakhidnoi Yevropy (1920 – 1923)... S. 117.

¹⁵ Stasiuk O. Zhyttievyi shliakh Petra Karmanskoho (hromadsko-politychnyi aspekt) / O.Stasiuk // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svdomist, derzhavnist. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva imeni I.Krypiakevycha, 2009. – Вур. 18. – S. 539.

Е. Готра
(Ирпінь)

АКАДЕМИК НИКОЛАЙ КАЩЕНКО КАК ОРГАНИЗАТОР РАБОТЫ АККЛИМАТИЗАЦИОННОГО САДА

В статье автор исследует деятельность академика Н.Ф. Кащенко в области акклиматизации. Дополнено биографию ученого за личным архивным фондом. Раскрыты организационные навыки деятельности, определены место и роль ученого в отрасли биологической науки и культуры в первой трети XX века. Исследовано историю создания Акклиматизационного сада. Отмечено популяризацию научных знаний и широкие разносторонние интересы ученого.

Ключевые слова: Н. Кащенко, академик, профессор, акклиматизация, Акклиматизационный сад.

Е. Gotra
(Irpin')

ACADEMICIAN MYKOLOI KASHCHENKO AS A FOUNDER OF THE ACCLIMATIZATION GARDEN WORK

The article explores a distinguished scientist and academician M. Kashchenko's succeeding in acclimatization work. The biography of the scientist is updated by his personal archival fund. The scientist's organizational skills activities, his place and role in the field of biological science and culture are revealed in the first third of the twentieth century.

M. Kashchenko (1855-1935) – an outstanding scientist, biologist, embryologist, zoologist, founder of the Siberian gardening, actively participated in the Ukrainian Academy of Sciences establishment. He headed the department of Physics and Mathematics in UAS, used to be a founder and director of lots of scientific institutions and organizations in the university centers of Ukraine and Russia. He is the author of over 200 scientific papers. M. Kashchenko is well-known as a high school teacher, as a lecturer, as a promoter of scientific knowledge, as a writer, and a public figure.

The body of the article goes on to discuss the problem of the history of the acclimatization garden. In early 20th century acclimatization was put on a scientific basis. One of the first institutions in the Academy of Sciences, which started work on the introduction and acclimatization of plants, was acclimatization garden, founded by M. Kashchenko in 1914. The acclimatization garden is mentioned to be originally created on private land, where M. Kashchenko and his family lived in a house, belonging to the Kiev Polytechnic Institute (1912). Then the scientist received the right to temporarily use the former institute of pomology garden. In 1918 acclimatization garden became the part of the UAS scientific institutions. Working staff of the Acclimatsad conducted intensive educational activities, participating in launching of agricultural exhibition (1927). In 1928 acclimatization garden was allocated in a separate institution that later established UAS

УДК 94 (477):324

© Олена Гтра
(Ирпінь)

АКАДЕМІК МИКОЛА КАЩЕНКО ЯК ОРГАНІЗАТОР РАБОТИ АККЛИМАТИЗАЦІЙНОГО САДУ

У статті автор досліджує діяльність академіка М.Ф. Кащенко в галузі акліматизації. Довопнено біографію вченого за особовим архівним фондом. Розкрито організаційні навички діяльності, визначено місце і роль вченого у галузі біологічної науки та культури в першій третині XX ст. Досліджено історію створення Акліматизаційного саду. Відзначено популяризацію наукових знань та широкі різнобічні інтереси вченого.

Ключові слова: М. Кащенко, академік, вчений, професор, акліматизація, Акліматизаційний сад.

acclimatization office. In 1929 the museum of acclimatization was opened with intermediate guidance of Kashchenko.

M. Kashchenko's outstanding achievements in the development of acclimatization were new varieties of peaches, apricots, grapes and other fruit plants, selection work with medicinal and industrial plants. Varieties of fruits were named in honor of the scientist (peaches and apricots – 'In Memory of Kashchenko').

It is worth mentioning that the scientist generated the theoretical, methodological and scientific basis of acclimatization that became classic and contributed to further development of this scientific trend in Ukraine.

In terms of the multifaceted activities in acclimatization garden Ukraine AN clearly demonstrated the high level of organizational skills and dedication to M. Kashchenko – the founder of the institution.

The author indicates that acclimatization garden, founded by Academician M. Kashchenko was unique at the time when acclimatization as a separate scientific discipline emerged. Moreover, the creation and establishment of acclimatization garden occurred in the most complicated period for our country.

Noteworthy, popularization of scientific knowledge and fostering broad interests in scientist M. Kashchenko's versatile activities made him one of the biologists' galaxy, not limited by study of scientific problems and academic activity. His tireless scholar exceptional activities contributed to the development of national science and culture, historical development of the Ukrainian society.

Thus, the development of biology in Ukraine in the first third of the 20th century compiles an interesting page in the history of Ukrainian science. One of the important national economic and general biological problems of the industry is the development and introduction of acclimatization. Researches of Kashchenko are of great value the Ukrainian science. This topic is particularly relevant in sense of the nature debate and the role of science and scientists in social development.

Keywords: *M. Kashchenko, academician, scholar, professor, acclimatization, acclimatization garden.*

Розвиток біології в Україні в першій третині ХХ ст. є цікавою сторінкою історії української науки. Однією з важливих народно-господарських та загальнобіологічних проблем назв галузі є розвиток інтродукції та акліматизації. В цьому напрямі особливу роль відігравали дослідження М. Кащенко.

Микола Кащенко (1855–1935 рр.) – вчений-біолог, ембріолог, зоолог, основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук. Він очолював фізико-математичний відділ УАН, був організатором і директором ряду наукових установ і організацій в університетських

центрах України і Росії. Його перу належать понад 200 наукових праць. Відомий М. Кащенко і як педагог вищої школи, лектор, популяризатор наукових знань, літератор, громадський діяч.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного висвітлення наукової діяльності М. Кащенко у контексті основних подій національної історії в першій третині ХХ ст. Системний аналіз життя, діяльності та творчої спадщини вченого має важливе наукове і практичне значення. Ця тема є особливо актуальною у період дискусій щодо сутності та посилення ролі науки, вчених у суспільному розвитку.

Мета дослідження полягає у вивченні, науковому осмисленні та реконструкції діяльності академіка М. Кащенко. Відповідно до поставленої мети визначені завдання:

– охарактеризувати внесок академіка М. Кащенко у розвиток біологічної науки, зокрема плідівництва та акліматизації рослин;

– розглянути історію створення Акліматизаційного саду.

Акліматизаційний сад спочатку був створений на приватній території, де М. Кащенко разом із сім'єю оселився у будинку, який належав Київському політехнічному інституту (1912). Потім вчений отримав право тимчасово користуватися територією колишнього інститутського помологічного саду. У 1918 р. Акліматизаційний сад увійшов до складу наукових установ УАН.

Аналіз літератури з досліджуваної теми засвідчив відсутність комплексного дослідження діяльності М. Кащенко про створення Акліматизаційного саду. В архівах і опублікованих джерелах автором виявлено достатньо документів і матеріалів з цієї проблеми, що дає можливість більш повно представити особистість ученого, проаналізувати його творчий шлях.

Акліматизаційний сад, створений академіком М. Кащенко, був унікальним на той час закладом, адже акліматизація як окрема наукова дисципліна ще тільки почала формуватися. Причому створення та становлення Акліматизаційного саду припало на найскладніші, перші роки існування нашої країни.

Спроби культивувати південні плоди на півночі України робилися протягом кількох століть. На початку ХХ століття роботи з акліматизації були поставлені на наукову основу.

Однією з перших установ у системі Академії наук, де розпочато роботи з інтродукції та акліматизації рослин, був саме Акліматизаційний сад, заснований М.Ф. Кащенком у 1914 р.

У 1918 році М. Кащенко писав, що «акліматизація така ж стара, як і сама людина, але вона довгий час проходила дуже повільно і майже підсвідомо. Лише останнім часом, коли з'ясувалися закони могутніх допоміжних факторів – акліматизація, а в ній гібридизація та селекція, – ми одержали можливість вести цю справу абсолютно свідомо і систематично»¹.

Пізніше у 1930 році вчений доповнив: «Хоч акліматизація взагалі проводилась давно, але в дуже стислих рамках, без загального плану, без певної методики й без поставленої мети. До того вона проводилась тільки між іншим. Спеціальних установ з метою акліматизування на терені всього СРСР не було, та й за кордоном вони почали організовуватись лише останні роки, бо як окрема наукова дисципліна акліматизація ще тільки почала кристалізуватись»².

Перед Акліматизаційним садом М. Кащенко поставив такі завдання: випробувати цінні іноземні породи південного і північного походження; пристосувати до місцевих умов середовища ті з них, які виявляться тут невтривалими (головним засобом такого пристосування Кащенко вважав посів насіння з наступним відбором найбільш витривалих сіянів протягом кількох поколінь); вивести шляхом добору в кількох поколіннях культурні форми з місцевих диких форм, які не використовуються в плодівництві; створити нові культурні форми шляхом гібридизації³.

Період 1918–1920 рр. – надзвичайно складний і суперечливий в історії України. Події, що відбувалися в той час, були спричинені гострою політичною кризою, зумовленою соціальними та національними протиріччями. У країні швидко змінювалися державно-політичні режими, що вкрай негативно позначилося на становищі народу, який до того ж зазнав величезних втрат у громадянській війні.

В автобіографії вчений писав: «Під час руху після громадянської війни розбіглись всі співробітники саду, крім одного – садівника С. Лубкіна. Нічого не отримуючи і майже помираючи від голоду і холоду, він тим не менше працював скільки ставало сил. Ось цей Лубкін і я з моїми двома молодшими дітьми-підлітками і складали всю робочу силу Акліматизаційного саду»⁴. Недосконала охорона

саду, яку М. Кащенко здійснював сам, призвела до того, що з саду постійно зникали цінні рослини. Але сад існував, і в ньому проводилась дослідницька робота.

Незважаючи на величезні матеріальні труднощі, М. Кащенко дуже багато працював, оптимістично вірив у краще майбутнє. Нарешті у 1922 році акліматизаційні роботи переходять на Лук'янівку. «Перехід на Дорогожицьку, 45 відбувся в 1922 році, а вже в 1925 році сад буквально задихався від нестачі місця. Кожний вершок простору було використано. А нові гості все прибували та прибували, причому їм все важче було знаходити місця. Під той час у Саду вже виховували більш як 300 плодкових та лікарських порід», – писав М. Кащенко⁵.

У публікації «На допомогу Київському акліматизаційному саду» М. Кащенко писав: «У наших штатах на 1925 рік немає а ні посад садових робітників, ані грошей на поденних. У кошторис ми це внесли, але місцевий Фінвідділ зменшив, а десь у Харкові вони зникли остаточно. Ми витрачаємо на це суми з наукової роботи, з вакантних штатних посад. Але зараз це заборонили. Немає у нас і будівель. Принаймні на трьох відділах з 4-х ні захисту від дощу, ні місця для інструментів»⁶. Ось таких складних умовах доводилося працювати вченому.

У 1926 р. сад розширився, зайнявши чотири ділянки в різних місцях. До роботи М. Кащенко залучав вихованців дитячого будинку, студентів.

Пізніше Акліматизаційний сад М. Кащенка став державним академічним садом, де проводилися роботи вченими Академії наук. У 1929 році М. Кащенко так оцінив роботу Акліматизаційного саду: «Київський акліматизаційний сад давно набув всеукраїнську репутацію й все більше набуває міжсоюзну, бо наших матеріалів вимагають звідусіль – від АН СРСР до Владивостока й від Ленінграда до Батумі. Треба сприймати Київський акліматизаційний сад як поважний всеукраїнський інститут і наділити його всіма відповідними посадами й засобами, бо вже давно задихається у своїх сучасних формальних рамках»⁷.

1929-й рік був важким для республіки. М. Кащенко творчо працював над виведенням нових сортів рослин, які несли б народу практичну користь. «Протягом довгого часу я проводив спроби з листям багатої кількості рослин для з'ясування того, які з них можна використовувати, щоб пити, як чай. Наслідком

цих спроб з'явилася моя стаття в журналі «Садоводство и огородничество» (1929, № 4) «О домашнем приготовлении чайных суррогатов», – писав М. Кащенко⁸.

Нові умови життя, суспільні потреби вимагали розширення робіт в Акліматизаційному саду. «Я тепер не задоволений Акліматизаційним садом лише в тому сенсі, що він занадто малий, більш ніж скромно обладнаний і в ньому не вистачає робочих рук для виконання важких фізичних робіт, бо більш тонкі роботи я, зазвичай, проводжу сам», – писав М. Кащенко у 1930 році⁹.

З 1914 року М. Кащенко вів роботи з акліматизації персиків. До М. Кащенка систематична робота з акліматизації персиків на науковій основі не проводилась.

Таким чином, завдяки діяльності вченого з'явилася можливість пересунути межу культури персика на 500 км далі на північ. Науковий співробітник БС АН УРСР Г. Рудківський писав: «Радянський вчений вивів новий, вітчизняний сорт цієї теплолюбивої культури – так званий київський персик, який тепер є найпівнічнішим сортом у світі»¹⁰.

Про результати своїх дослідів над персиками і подальші завдання М. Кащенко писав: «Ми мріяли про те, щоб зробити персикові плоди доступними для всього народу»¹¹. Персики були предметом розкоші забезпеченого класу, а М. Кащенко мріяв, щоб кожен громадянин зміг посадити біля своєї хати персики, як садять вишні та яблуні.

Акліматизаційний сад підтримував тісні зв'язки з іншими установами. Учений у 1925 році писав: «Акліматизується колекція кримських та туркестанських персиків, а штат Вашингтон надіслав нам кісточку своїх вісьмох, що рано досягають, порід для засіву»¹².

Певних успіхів досяг учений і в питанні вирощування абрикоса, дрібноплідні форми якого були тоді в садах любителів. Характерно, що він надавав перевагу місцевим сортам і сіянцям цієї культури. Особливо цінні і перспективні сорти М. Кащенко завозив у вигляді насіння з інших районів.

У середині 80-х років вчені Центрального республіканського ботанічного саду Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки шляхом інтродукції і селекції вивели новий сорт абрикоса «Пам'ять Кащенка».

Досягнення вченого в галузі акліматизації мало велике практичне значення. «Виведені М. Кащенком нові сорти абрикоса мають не

тільки виробниче значення, а використовуються як вихідні батьківські форми в селекційній роботі при виведенні нових сортів», – писав завідувач відділу акліматизації ЦР БС АН УРСР І. Шайтан¹³.

Понад тисячу років на півночі України, і зокрема в Києві, відома така культура, як виноград. Але виноградарство в північній та центральній Україні не набуло великого поширення. Причиною цього було культивування у північних областях південних сортів, які нерідко підмерзали, а інші зовсім не досягали. Для М. Кащенка було зрозуміло, що успішний розвиток виноградарства на півночі України можливий при наявності місцевих сортів винограду, пристосованих до ґрунтово-кліматичних умов цієї зони.

Виведенням саме таких сортів винограду займався Аклімсад М. Кащенка. Вчений ще в 1914 р. взяв за вихідний матеріал такі відносно стійкі сорти, як Лідія, Вільдер, Ноа, Ельсінбург, Шасла, та найбільш зимостійкий дикий амурський виноград, який він запланував використати для гібридизації з культурними сортами¹⁴.

М. Кащенко постійно приваблювала робота з акліматизації малопоширених плодово-ягідних рослин, до числа яких належить айва, горобина, фундук, їстівний каштан, хурма й інші.

Варто зазначити, що єдиний досвід просування пекана на північ України напрацьований саме Акліматсадом М. Кащенка. У 1930 році вчений отримав із Нью-Йорка плоди трьох сортів пекана. Тоді ж вони були висіяні, а в квітні 1932 р. пересажені в кількості 92 екземплярів. Спостереження над цими сіянцями протягом 10 років дозволили констатувати їх порівняно високий ступінь зимостійкості¹⁵.

Достатньо високу зимостійкість показала в умовах півночі (Київ) хурма. У Київському акліматсиді М. Кащенко продовжив роботу зі смородиною, різними видами вишні, мушмули, глоду та іншими видами рослин.

Значна робота проводилась академіком М. Кащенком з акліматизації декоративних рослин. Шляхом обміну насінням з провідними науковими закладами СРСР – Ботанічним садом АН СРСР та Інститутом прикладної ботаніки і нових культур (пізніше – Всесоюзний інститут рослинництва, Ленінград), Нікітським, Тифліським і Батумським ботанічними садами, дослідними станціями, Томським і Донським університетами, фірмами ряду зару-

біжних країн у 1925–1930 рр. у саду було зібрано близько 250 видів декоративних рослин¹⁶.

Заслуговує на увагу діяльність вченого з поширення знань про лікарські рослини. Цю роботу М. Кащенко розпочав ще у 1915 році, у зв'язку з війною і припиненням ввезення лікарських рослин у Росію. Відповідаючи на виклик часу, при Акліматизаційному саду у серпні 1916 р. вперше було організовано курси з вивчення лікарських рослин.

Відбудова народного господарства, вщент зруйнованого в роки війни, викликала значну увагу до питання вирощування лікарських рослин. У 1915 році М. Кащенко зібрав понад 100 видів різних дефіцитних і цінних лікарських рослин. Протягом діяльності Акліматсаду він зібрав і вивчив понад 200 видів.

Ученим був виписаний навіть женьшень з Владивостока, але через три роки рослини відмерли, на думку М. Кащенко, внаслідок недостатньої радіоактивності ґрунту. Гібридний дигіталіс, рідкісний і цінний за якістю, був отриманий у 1925 році, на три роки раніше, ніж в Америці¹⁷.

Намагаючись поліпшити стан вітчизняного бджільництва, Акліматсад організував невелику пасіку, де проводились дослідження медоносних дерев та кущів, зокрема таких, що цвітуть після липи, як, наприклад, японська софора.

Протягом своєї діяльності Акліматсад проводив, як зазначалося, велику просвітницьку діяльність. Досягнення саду висвітлювались у «Виданні КАС при ВУАН». Акліматсад брав участь у проведенні сільськогосподарської виставки (1927 р.). Музей демонстрував досягнення у галузі покращення якості і виведенні нових форм рослин.

Діяльність М. Кащенко і його Акліматизаційного саду високо цінувалася академічною громадськістю. В 1922 р. в акті обтеження академіком Є. Вотчалом діяльності в Київському акліматсаду зазначалося: «Роботи академіка Кащенко вважаю серйозними, і без сумніву, цікавими і корисними. Важко назвати ще когось, хто б так глибоко поринув у свою спеціальність, так у ній зосередився. Я давно спостерігаю, як зоолог Кащенко шляхом наполегливої праці, штурмування природи і книг став ботаніком, знавцем своїх лікарських рослин. Роботи його заслуговують підтримки і продовження. Ніхто ще не дав стільки доказів своєї продуктивності, скільки дав академік Кащенко. Працездатність його воістину диво-

вижна¹⁸. Ця оцінка була високою і об'єктивною.

Академік М. Вавілов у відгуку про роботу Акліматизаційного саду в 1932 році пропонував підтримати справу М. Кащенко, «яка має державне значення»¹⁹.

Успіх у діяльності М. Кащенко забезпечувався тим, що усі свої особисті інтереси він підпорядковував науковій меті і навіть свої мізерні кошти віддавав улюбленій справі. Він був ентузіастом і заряджав своїм ентузіазмом інших, тому у нього завжди було багато безкоштовних практикантів, багато бажаючих працювати, незважаючи на брак коштів. Працювати на посаді директора створеного ним Київського акліматизаційного саду М. Кащенко доводилося у складних соціальних, матеріальних та моральних умовах. Це були роки тоталітарного сталінського режиму, який, безсумнівно, був спрямований проти демократії, був антилюдяним, бюрократичним. Однак учений зумів організувати ефективну наукову роботу та закласти підвалини подальшого розвитку галузі акліматизації рослин в Україні.

Безумовно, велика любов до природи вченого сприяла його невтомній творчій діяльності. У 1920 році у спогадах М. Кащенко писав: «Естетична сторона саду мене теж дуже цікавила. Я досить часто довго милувався квітами, особливо плодовими деревами в повному цвітінні, коли над ними в'ється і гуде безліч бджіл»²⁰. Ці слова підтвердили глибокі естетичні погляди вченого, зокрема почуття прекрасного. Історія склалася так, що вченому доводилося дуже багато особисто працювати в саду. Ми лише можемо здогадуватися, що відчував академік у ці складні роки.

У 1933 р. М. Кащенко переніс інсульт і вже менше долучався до улюбленої справи, але дуже цікавився роботами у саду. Водночас посилювались атаки недругів на вченого. У травні 1933 року газета «За радянську Академію!» надрукувала статтю аспіранта Акліматизаційного саду О. Афанасьєва «Правда про Акліматизаційний сад» з обвинуваченнями на адресу директора М. Кащенко.

Постановою Президії ВУАН від 15 грудня 1933 р. М. Кащенко було звільнено з посади директора саду «за його хворістю», з документів дізналися, що «без заяви з його (М. Кащенко – Ред.) боку й без будь-якого попереднього повідомлення про розгляд цього питання». М. Кащенко писав: «Таке ставлення

до академіка вважаю за неприпустиме викривлення політики партії до висококваліфікованих працівників науки»²¹.

Після введення саду до складу інституту відразу було припинено діяльність Музею акліматизації. М. Кащенко втрачав життєві сили не лише від старості. На всій українській інтелігенції позначився тиск тоталітарного сталінського режиму.

Справу М. Кащенко продовжили його учні та співробітники. У 1944 році у зв'язку зі створенням у системі Академії наук УРСР Ботанічного саду у його відання передано Київський акліматизаційний сад на правах відділу, якому пізніше присвоїли ім'я академіка М. Кащенко²².

У 1980 році Л. Коханова писала: «Рослинні фонди Акліматизаційного саду послужили найбагатшим джерелом вихідних форм для подальшої роботи з акліматизації й селекції південних та інших культур. Розпочаті М. Кащенком дослідження продовжувалися у Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР, Інституті садівництва МСГ УРСР, ботанічних садах Чернігова, Ніжина, Житомира та ін. Наявність у Акліматизаційному саду кількох поколінь інтродукованих рослин дала змогу не тільки отримати нові сорти, а й встановити закономірності розвитку цих рослин при перенесенні в північні райони та гібридизації, тобто підійти до вирішення кардинальної проблеми акліматизації рослин – управління їх спадковістю»²³.

М. Кащенко був видатним, досвідченим біологом, який плідно працював над перетворенням природи. «Він вважав, – відзначив відомий вчений П. Береговий, – що гібридизацією та добром будуть зовсім переформовані не лише дикоростучі, а й сучасні культурні породи, що озброєна наукою людина за допомогою іригації та лісництва зможе перетворити пустині в квітучі сади»²⁴. Сам вчений наголошував: «Остаточним наслідком акліматизації в тому широкому розумінні... неминуче з'явиться повний переворот у складі всього живого світу... Все живе буде зароджуватися, розмножуватися і вмирати не інакше, як за людською волею»²⁵.

Таким чином, багатогранна діяльність Акліматизаційного саду АН України, ініціатором створення і першим керівником якого став М. Кащенко, переконливо засвідчила високий рівень його організаторських здібностей і цілеспрямованість фундатора цієї установи.

Видатною заслугою М. Кащенко у розвитку акліматизації було виведення нових сортів персиків, абрикосів, винограду та інших плодкових рослин; селекційна робота з лікарськими і технічними рослинами; просвітницька та видавнича діяльність; створення Музею акліматизації. Сорти плодкових культур названо на честь вченого (персики та абрикоси – «Пам'ять Кащенко»). Відомий вчений розробив теоретичні, методологічні та наукові основи діяльності кафедри акліматизації, які стали класичними і сприяли подальшому розвитку даного наукового напрямку в Україні.

Узагальнивши результати власних наукових досліджень та дослідної роботи інших вчених, Микола Кащенко видав ряд наукових праць, серед яких «Десятиріччя Київського акліматизаційного саду», «На допомогу Київському акліматизаційному саду» та інші. Зразком власного ставлення вченого до праці була копійка робота над підготовкою статей. Під час організації Акліматизаційного саду М. Кащенко виступав не тільки як науковець-теоретик організації садів, а й безпосередній втілювач цих ідей на практиці. Створений вченим Київський акліматизаційний сад, який був однією з перших наукових установ Української академії наук, пізніше продовжив свою роботу як відділ акліматизації плодкових рослин Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАНУ.

¹ Kashchenko N.F. O neobkhodymosti uchrezhdeniya pry Ukraynskoi Akademii nauk Akklymatyzatsyonnoho sada. 1918. – Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IA NBUV) – F. 11. – Op. 1. – Od. zb. 74. – ark. 1.

² Pratsia akademika M.F. Kashchenka za chas perebuvannia v skladi Vseukrainskoi Akademii nauk. 2.11.1930. – IA NBUV. – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 63. – ark.27.

³ Shaitan I.M. Akklymatyzatsiia roslin v SRSR (narys y istorii). – K.: Vydavnytstvo AN URSR, 1959. – S.150,151.

⁴ Kashchenko M.F. Avtobiohrafiiia. Chornovy avtohrاف. Rukopysna i mashynopysna kopiia. 1913–1927. – IA NBUV. – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 10. – 11. ark.80.

⁵ Kashchenko M.T. Na dopomohu Kyivskomu akklymatyzatsiionomu sadovi – K., 1925. – S. 15.

⁶ Tam samo.

⁷ Staty o N. F. Kashchenko yz hazet. 1898–1966. – IA NBUV. – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 45. – 22 dok. – ark. 7.

⁸ Pratsia akademika M.F. Kashchenka za chas perebuvannia v skladi Vseukrainskoi Akademii nauk. 2. 11. 1930. – IA NBUV – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 63. – Ark. 33.

⁹ Kashchenko M.F. Avtobiohrafiiia. Chornovy avtohrاف. Rukopysna i mashynopysna kopiia. 1913–1927. – IA NBUV – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 10. – Ark. 56.

¹⁰ Rudkivskiy H.P. Kyivskiy persyk // Kyivska pravda. – 1949. – № 164/ 7433. – S. 2.

¹¹ Kashchenko M.F. Peretvorennya zhyvoi pryrody (populiarne vykladennia osnov akklymatyzatsii). – K., 1928. – S. 42.

¹² Kashchenko M.F. Ohliad nelikarskykh kultur Aklimatyzatsiinoho sadu Ukrainsoi akademii nauk // Zapysky fizyko matematychnoho viddil VUAN. – 1925. – Т. 1. – Вур. 4. – С. 20.

¹³ Shaitan I.M. Kultura persyka. (Byolohyia, yntroduktsyia, ahrotekhnika). – К.: Urozhai, 1967. – С. 67.

¹⁴ Shaitan I.M., Klieieva R.F. Dosvid vyvedennia novykh sortiv vynohradu na pivnochi Ukrainy // Aklimatyzatsiia roslyn. – К.: Vydannia AN URSR, 1959. – С. 98.

¹⁵ Tam samo.

¹⁶ Razvytye byolohyy na Ukrainy: V 3 t. / Нl. red. Сытнык. – К.: Naukova dumka, 1984. – Т. 2. – С. 227.

¹⁷ Kashchenko M.V. Tvorcheskyy put N.F. Kashchenko // Studentski naukovy pratsi. Zbirnyk 13. К.: Kyivskyy derzhavnyi universytet, 1953. – С. 142.

¹⁸ Akt obsledovaniya akademykom E.F. Votchalom deiatelnosti N.F. Kashchenko v Kyevskom akklymatyzatsyonnom sadu. Rukopys. 1922. – IA NBUV. – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 78. – 2 ark.

¹⁹ Otzyv akademyka N. Vavylova o rabote Kyevsokho akklymatyzatsyonnoho sada. Mashynopysnaia kopyia. 1931. – IA NBUV – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 84. – 1 ark.

²⁰ Kashchenko N.F. Yz zhyzny A.F. Kashchenko. Vospomynaniya eho brata Nikolaia. 1920. – Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (IR NBUV) – F. 10. – Od. zb. 5298. – ark. 5.

²¹ Dokumenty (vypysky yz protokola zasedaniya Prezyduma AN USSR, pysma y zaiavleniya) ob osvobozhdenyy N.F. Kashchenko s posta dyrektora Kyevsokho akklymatsada. 1933–1934. – IA NBUV – F. 11. – Op. 2. – Od. zb. 86. – Ark. 13.

²² Postanova Prezidii AN URSR vid 11 hrudnia 1953 r. pro uvichnennia pamiati diisnoho chlena AN URSR Kashchenka M.F. 1953. – Op. 2. – Od. zb. 118. – Ark. 2.

²³ Kokhanova L.L. Rozvytok robot z introduktsii i aklimatyzatsii roslyn v ustanovakh Akademii nauk URSR // Narysy z istorii pryrodoznavstva i tekhniki. – К.: Naukova dumka, 1980. – Вур. 26. – С. 58.

²⁴ Kashchenko M.F. // Vydatni vitchyzniani botaniky / Berehovyy P.M., Lahutina M.A. – К.: Radianska shkola, 1969. – С. 91–96.

²⁵ Kashchenko M.F. Peretvorennia zhyvoi pryrody (populyarne vykladennia osnov aklimatyzatsii). – К., 1928. – С.24.

Розкрито процес створення та діяльність пивоварного «Товариства власників броварень на Волині», яке представляло волинських броварів на міжнародній арені.

Ключові слова: Польща, Західна Волинь, пивоварна галузь, «Товариство власників броварень на Волині», акціонерне товариство, хміль, пиво.

С. Федорчук
(Ровно)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПИВОВАРЕННОЙ ОТРАСЛИ В ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ (1921–1939 гг.)

В статье проанализировано восстановление отрасли пивоварения и ее развитие как сегмента экономики Западной Волыни в межвоенный период. Прослежена динамика производства пива, проведен сравнительный анализ производства пива в мире и Польском государстве. Исследованы количественные показатели выращивания плантаций хмеля в уездах как одного из главных компонентов в пивоваренной отрасли.

Раскрыто процесс создания и деятельности пивоваренного «Общество владельцев пивоварен на Волыни», которое представляло волинских пивоваров на международной арене.

Ключевые слова: Польша, Западная Волынь, пивоваренная отрасль, «Общество владельцев пивоварен на Волыни», акционерное общество, хмель, пиво.

S. Fedorchuk
(Rivne)

TRENDS OF THE BREWING INDUSTRY IN WESTERN VOLYN (1921–1939 years)

The article analyzes the development trends of the brewing industry as a segment of the economy in western Volyn in the interwar period. It was shown fighting negative impact on the economic life of the region during the First World War. As a result, brewing suffered from material damage and the hop plantations were destroyed. It was decreased hops plantation in Volyn: in Dubno district – 60%, Lutsk – 80%, Kremenets – about 50%, Rivne – 20%. Ostrog was affected the most, there were destroyed almost all the big plantations of hops. The only quality hops plantation remained in White Krynytsia Kremenets district, which belonged field crops school. As a result, in Volyn there was a decrease of the number of hop products to 25% of pre-war volume.

In 1921 the territory of Western Volyn integrated into the revived Second Commonwealth. The change of power has given new impetus to the industrial development of the region, a significant proportion of which took the food industry. It was shown the revival of brewing industry in Volyn: Khmilnyk laying, installation of Brewing manufacturing, search of outlet.

It was investigated the cultivation of hops in the counties as one of the main components in the brewing

УДК [94(477.82):663.4] «1921/1939»

© Сергій Федорчук
(Рівне)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПИВОВАРНОЇ ГАЛУЗІ В ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ (1921–1939 рр.)

У статті проаналізовано відновлення галузі пивоваріння та її розвиток як сегмента економіки на Західній Волині в міжвоєнну добу. Простежено динаміку виробництва пива та проведено порівняльний аналіз виробництва пива у світі й Польській державі. Досліджено кількісні показники вирощування плантацій хмелю у повітах як одного з головних компонентів у пивоварній галузі.

industry. It was illuminated that dynamic increase of hop plantations in the world has led to a surplus of hops on the world market. As a result, since 1928 there has been an active decrease in the areas of Khmilnyk, which amounted 18% of the global area. It was marked crisis in Poland the most, because hops plantations increase occurred in the country during the global surplus of the product. The economies which have not very big areas appeared in crisis situation as a whole budget spent on breeding and laying of new plantations of hops. It was indicated about area reduction of hops farms in Poland to 30% of the total.

It will be shown statistical indicators that highlight the network of breweries in the pre-war and post-war periods. It is shown that the lack of raw materials, resources and outlets, forced brewers to lower prices for manufactured products, what affected on its quality. It was noted that most plants in the early postwar years produced only 15% of the pre-war volume.

It was observed the dynamics and comparative analysis of statistical data of production and consumption of beer in the European countries and the Polish state. It was found the increase of beer consumption by one person per year in Poland – from 5 liters in the early 1920s to 8.3 liters in 1929. To match the brewing industry in Poland with a worldwide development it was given the amount of beer consumption per year: Belgium – 183 l., Switzerland – 56.9 l., England – 74,6 l., Germany – 83.3 l., Denmark – 57, 6 l., Austria – 78.8 l., Sweden – 42.3 l., France – 29, 9 l., Netherlands – 26,8 l., Norway – 20 4 l., USA – 4.3 l. per person.

It is emphasized that in 1934 in Poland 171 Brewery were operated. 4665 workers employed there and had produced 1,117 hectoliters of beer in the sum of 61 million zlotys. However, the sale of beer production of eastern Polish province occupied the lowest step.

It was cleaned the process of creation and activity of «Company owners of breweries in Volyn», which represented local brewers internationally. The founders of the company owners were nine breweries in Volyn province. It was marked the role of Chairman of the Union – the Director of Rivne brewery «Berhshlos» was Samuel Pysiuk. It was indicated the purpose of the partnership – coordination of efforts to overcome the difficult economic problems in the beer market and defend the interests of Volyn brewers in the domestic and foreign markets.

It was illuminated activity one of the largest companies – Rivne brewery «Berhshlos». Articles analyzes its manufacturing facilities in a competitive environment for markets products as well as the dynamics of the plant during the 1921-1939 years.

It was motivated active search of Volyn beer outlets in the domestic and international markets and implementation of economic brewers' slogan «Gain on world markets products» Made in Poland ».

Keywords: Poland, Western Volyn, brewing industry, «Association of owners of breweries in Volyn», Joint-Stock Company, hops, beer.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пивоварна галузь посідає чільне місце в харчовій промисловості України. Вона є прибутковою не лише для безпосередніх виробників, а й для держави, оскільки пивоварні заводи завжди були великими платниками податків. Пиво є рентабельним та популярним серед населення напоєм, тому в розвиток пивоварної галузі виробники інвестують значні кошти. Нині ж для вітчизняного пивоваріння основні компоненти – хміль та броварський ячмінь, в основному, закуповують за кордоном.

Для вирішення досліджуваної проблеми потрібно звернутися до власного історичного досвіду, який підказує, що в міжвоєнний період на території Західної Волині, яка була складовою Польщі, функціонували пивоварні підприємства, які забезпечувалися власною сировиною, а виготовлена продукція користувалася значним попитом не лише на теренах Польської держави, а й усієї Європи. Вивчення історичного досвіду розвитку пивоварної галузі та її тенденцій міжвоєнної доби допоможе екстраполювати умови й чинники її ефективного функціонування в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Становлення пивоварної галузі на території Волині знайшло вияв у працях переважно краєзнавців – М. Костриці, О. Тищенко та ін. Проте вони здебільшого акцентують увагу на закладенні та розвитку пивоваріння у волинських чеських колоніях до початку Першої світової війни. Лише дослідження О. Прищепи, частково висвітлюють функціонування Рівненського пивзаводу в міжвоєнний період. Наразі комплексних праць з історії розвитку пивоварної галузі у Волинському воєводстві не виявлено. Наше дослідження базується переважно на вивченні та аналізі статистичних довідників і документальних джерел, які допомогли визначити тенденції розвитку пивоваріння у Західній Волині.

Мета статті – проаналізувати особливості розвитку пивоварної галузі у Волинському воєводстві та виокремити діяльність пивоварних підприємств і товариств броварів

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Пивоваріння на Волині бере свої витоки з XIX ст. й пов'язане із чеськими колоністами, які тут оселилися та розпочали господарське життя, привізни з собою найкращі сорти хмелю та най-

новіші технології виробництва пива. Саме чеські колоністи заклали перші якісні хмільники та броварні. Тому не дивно, що на початку ХХ ст. все виробництво пива (13 великих пивоварних заводів) у Волинській губернії було зосереджено переважно у чехів¹.

Початок Першої світової війни та активні бойові дії на теренах краю негативно позначилися на розвитку пивоварної справи та хмелярства. Разом із тим у переддень війни 1914 р. у Російській імперії був прийнятий «сухий закон», який передбачав заборону виготовлення та вільний продаж алкогольних напоїв (купити та вживати спиртні напої можна було лише в ресторанах та спеціально відведених місцях). Заборона виробництва пива на території царської Росії настала так неочікувано, що більшість пивоварних заводів не змогли адаптуватися до нових умов виробництва «слабкого пива» й тому змушені були припинити свою діяльність, а запаси пива, які зберігалися у підвалах заводів для основного літнього сезону, були знищені, що призвело до значних збитків власників підприємств, а деякі з них так і не відновили роботу. І лише невелика частина пивоварних заводів змогла зберегти свої потужності².

Не кращою була ситуація і в тих пивоварів, які опинилися на територіях, окупованих австрійсько-німецькими військами. Нестача сировини та обмеження у використанні ячменю (який був потрібний для армії) негативно позначилися на якості виробленої продукції. Але найбільшого удару пивоваріння зазнало під час конфіскації окупантами кольорових металів на користь армії. Значна частина обладнання на пивзаводах була виготовлена з міді та мідних сплавів, і тому це призвело до значних матеріальних втрат. Отже, Перша світова війна залишила по собі майже повністю знищену пивоварну галузь, заводи були зруйновані, а території хмільників занедбані.

У 1921 р. територія Західної Волині увійшла до складу Польщі. Зміна влади надала нового імпульсу промислового розвитку регіону, значну частку в якому посіла харчова промисловість, зокрема одна із її галузей – пивоваріння. Відродження галузі на теренах Волині відбулося в нових геополітичних умовах Другої Речі Посполитої. Пивоварам довелося налагоджувати як саме виробництво, так і ринки збуту, які були повністю дезорганізовані через війну. Потрібно було відбудувати не лише броварні, а й відновлювати си-

ровинну базу – хмільники. Ведення активних бойових дій завдало значної шкоди, як хмелярським плантаціям, так і хмелярству в цілому. Суттєве знищення плантацій відбулося у Дубенському повіті, де територія хмільників зменшилась на 60%, Луцькому – 80%, Кременецькому – близько 50%, Рівненському – на 20%. Найбільше постраждав Острозький повіт, де знищили майже всі великі плантації хмелю. Єдина якісна плантація хмелю залишилась у Білій Криничі Кременецького повіту, яка належала рільничій школі. Наслідком таких подій стало зменшення кількості виробленої хмелярської продукції на Волині до рівня 25% довоєнного обсягу³.

Із 500 діючих пивзаводів, які розташовувались на польських землях у довоєнний період, лише 284 знайшли сили для відбудови після війни. Брак сировини, кредитів та ринків збуту змусили пивоварів знизити ціни на виготовлену продукцію, а це, у свою чергу, позначилося на її якості. Більшість заводів виготовляли продукції лише на 15% від довоєнного обсягу. Для виробництва пива не вистачало ячменю, придатного для виготовлення напою, і тому пивовари дуже часто виготовляли неякісне пиво. Слабке пиво, хоч і дешеве, не користувалося попитом на ринку, що призводило до банкрутства заводів. 1 січня 1925 р., з ініціативи пивоварів, на державному рівні був прийнятий закон, який заборонив варити слабоалкогольне, неякісне пиво, що в подальшому вплинуло на покращення та поглиблення ринків збуту⁴.

З огляду на те, що пиво – це сезонний продукт, 70% якого споживається у літній період, підприємці ще восени мали закупити достатню кількість ячменю. Надія пивоварів на те, що ціна на ячмінь із початком збору знизиться, була основним гальмом для підвищення цін на пиво, яке щорічно призводило до збитків. Однією з головних тогочасних проблем стала інфляція та девальвація обігових ресурсів, були такі періоди, коли 100 л пива можна було придбати лише за два злотих. Тому й не дивно, що більшість пивзаводів не змогли покрити витрати на сировину та змушені були припинити своє виробництво⁵. Так, із 284 пивзаводів Польщі, які відновили роботу в повоєнний період, лише 185 змогли пережити грошову реформу, період інфляції та втриматись на плаву до 1928 р. Із загальної кількості пивоварних підприємств Польщі на території Волинського воєводства в той час діяло 12 броварень⁶.

Водночас із забороною варіння слабоалкогольного пива змінилася і форма конкуренції між броварами. Змагання із точки зору цін перетворилось у змагання якості продукції. Польські броварні почали виготовляти пиво, яке не поступалося за якістю закордонним конкурентам. Це привело до збільшення попиту на вітчизняне пиво серед пересічних мешканців. Зріс і обсяг споживання пива на одну особу в рік – від 5 л на початку 1920-х рр., до 8,3 л у 1929 р. Проте, ці цифри зовсім мізерні порівняно з обсягом споживання пива за кордоном, де показники споживання пива були наступними: Бельгія – 183 л, Швейцарія – 56,9 л, Англія – 74,6 л, Німеччина – 83,3 л, Данія – 57,6 л, Австрія – 78,8 л, Швеція – 42,3 л, Франція – 29,9 л, Голландія 26,8 л, Норвегія – 20,4 л, США – 4,3 л на одну особу⁷.

З післявоєнним розвитком пивоваріння активно проходили процеси збільшення розмірів плантацій хмелю через постійний попит на світовому ринку. Проте динамічне збільшення хмелярських плантацій у світі призвело до надлишку хмелю на світовому ринку. Внаслідок цього з 1928 р. спостерігалось активне зменшення площ хмільників, яке складало 18% від світової площі (табл. 1).

Таблиця 1
Світова площа та валовий збір хмелю

Показник	Рік				
	перед війною	1927	1928	1929	1930
Площа, тис. га	101,0	78,6	79,0	77,6	61,4
Валовий збір, тис. т	185,0	144,3	135,3	161,4	110,0

Таблицю складено на основі: *Наше хмільництво на дорозі до літнього // Волинський господар. – 1930. – 15 січ. – С. 8.*

Найбільш гостро криза позначилася саме на Польщі, адже збільшення плантацій хмелю в країні відбувалося у період світового надлишку цього продукту. У кризовому стані опинилися передусім малоземельні господарства (весь бюджет було витрачено на розведення та закладання нових плантацій хмелю). Скорочення площі хмелевих господарств у Польщі сягнуло 30% їх загальної кількості (табл. 2).

Таблиця 2
Площа та валовий збір хмелю
у Польщі

Показник	Рік				
	перед війною	1927	1928	1929	1930
Площа, тис. га	8,2	3,2	4,3	3,8	2,7
Валовий збір, тис. т	12,2	5,0	5,3	0,5	3,0

Таблицю складено на основі: *Наше хмільництво на дорозі до літнього // Волинський господар. – 1930. – 15 січ. – С. 8.*

Значного удару завдала пивоварам і глибока економічна криза початку 1930-х рр. Криза зачепила усі сфери економічного життя і була більш затьяжною у Польщі порівняно з іншими європейськими країнами та тривала до 1935 р. Промислове виробництво в 1930 р. порівняно з 1929 р. скоротилося на 18%, а в 1935 р. – на 34%.

Застій виробництва паралізував майже всі галузі економіки. У важкому становищі опинилося сільське господарство. Валовий прибуток сільського господарства знизився. Все це гостро вплинуло і на пивоваріння, яке на пряму залежало від сільського господарства, адже пивовари використовували виключно вітчизняний хміль та ячмінь. Продаж пива різко впав, а підприємства почали банкрутувати. У 1934 р. в Польщі залишилася лише 171 броварня, на яких працювало 4665 робітників. У 1934 р. було виготовлено 1117 гектолітрів пива на суму 61 000 000 злотих⁸. Серед продажу пивної продукції східні воєводства Польщі займали найнижчі сходинки, про що свідчать показники в наведеній таблиці.

Більш ефективно протидіяти економічній кризі могли тільки товариства та спілки пивоварів. Об'єднуватися у спілки промисловцям було дозволено розпорядженням ще з 1919 р., після чого більшість пивоварів намагалися створити власну спілку для боротьби зі складною економічною ситуацією на ринку. Такі товариства були створені по всій країні, існувало загальнопольське «Товариство власників броварень» та окремі товариства які виникали у різних містах та регіонах, наприклад, у Варшаві, Любліні, Львові, Рівному. Загальна мета цих товариств полягала у співпраці в галузі пивоваріння та налагодженні постійних контактів між собою.

Таблиця 3

Продаж пива в Польщі у 1928-1935 рр., тис. гектолітрів

	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1935 р.
Загальний	2419	2620	2527	1906	1410	1027	1117	1065
Воєводства: Центральні	596	631	02	500	376	276	294	301
Східні	116	129	120	78	71	62	57	56
Західні	691	783	732	597	434	337	363	337
Південні	1016	1027	937	731	529	352	403	371

Таблицю складено на основі: Держархів Рівненської обл./ Бібл. фонд. Інв. № 1672. – С. 86–98.

Одне з таких об'єднань діяло і на території Волинського воєводства, яке було зареєстроване 15 грудня 1927 р. в Луцьку під назвою «Товариство власників броварень на Волині». Засновниками товариства стали дев'ять власників пивзаводів, які розташовувалися у Волинському воєводстві. Головою та керуючим справами спілки, став директор Рівненського пивзаводу «Бергшлос» Самуїл Писюк⁹. Головною метою створеного товариства була боротьба зі складною економічною ситуацією на пивному ринку та відстоювання інтересів волинських броварів на державному і міжнародних ринках.

Членами товариства і одночасно членами ради стали такі волинські пивовари як: Самуїл Писюк (директор пивзаводу «Бергшлос»), Володимир Шнайдер (директор спілки С. Шнайдера в Луцьку), Йозеф Малінські (директор броварні В. Земана в Луцьку), Костянтин Оліч (директор броварні Й. Земана у Квасилові), Рувін Хайт (директор броварні в Семидубах), Ян Лінгарт (директор броварні В. Лінгарта в Мирогощі), Йозеф Частек (директор броварні у Вовковиях), Ярослав Мацек (директор броварні в Мізочі), Григорій Хайт (директор броварні в Олиці)¹⁰.

Пивоварною галуззю на Волині займалися переважно чехи та євреї, тоді як українці були задіяні у виробництві продукції лише частково. Так за особовими справами вдалося встановити, що директори С. Писюк, Г. Хайт і Р. Хайт за національністю були євреї, а Й. Малінські, Я. Лінгарт, Я. Мацек, Й. Частек – чехи.

У своїй діяльності товариство керувалося затвердженими статутними вимогами. У статуті зазначалося, що головна мета спілки – розвиток броварного промислу на Волині, керівництво торговельними операціями на

економічному ринку, укладання договорів та розв'язання суперечок між волинськими броварами. Товариство наділялося правом представництва пивоварних заводів у судах та адміністративних установах. Терен його діяльності поширювався на все Волинське воєводство.

Членом спілки міг стати діючий бровар на Волині, відправивши для цього свого представника. Всі, хто входили до товариства повинні були сплачувати членські внески, які складали 10 грошей за кожен проданий гектолітр пива. За несплату внесків або невиконання рішень ради бровар міг бути виключений зі спілки. Рада виступала головним керівним органом, до неї входили всі члени товариства. На голосуванні за винесеними питаннями, кожен мав лише один голос, незалежно від статків та потужності пивзаводу. Засідання відбувалися за потреби, від обсягу накопичених справ, але не частіше ніж раз у місяць. Були чергові засідання, про які заздалегідь попереджали та позачергові (надзвичайні) засідання, про які повідомляли за день до зборів¹¹.

У 1935 р. спілка боролася зі складною економічною кризою на пивному ринку Волині: інформувала членів про найновіші світові нововведення у броварницькій галузі, розглядала акцизи на пиво та низку інших важливих питань для функціонування цього сегмента харчової промисловості.

Детальну інформацію про діяльність товариства довідалися з протоколу засідання, яке відбулося 5 листопада 1935 р. у приміщенні акціонерного товариства «Бергшлос». На засіданні розглянули питання про стан пивного ринку на Волині та способи його оздоровлення. Голова спілки С. Писюк запропонував поділити ринок на сфери впливу, після цього

відбулася жвава дискусія, але одностайного рішення члени не ухвалили. На засіданні були присутні десять членів (до товариства приєднався представник бровара Мартинка в Кременці)¹².

Найбільшим пивоварним заводом у міжвоєнний період стало підприємство Герша Месра Писюка. Завдяки організаційним умінням талановитого менеджера він зумів продукцію пивзаводу продавати за кордон. У різний період часу на підприємстві працювало від 80 до 120 осіб. Продаж виготовленої продукції приносив прибутки. Приміром, у 1927 р. отримали дохід у сумі – 647 392 злотих, спиртових дріжджів – 395621 злотих, а баланс заводу становив 1 085 963 злотих. Вартість усього рухомого та нерухомого майна пивзаводу оцінювалася сумою в 1 434 851 злотих¹³.

Хоча пивоварна галузь у Другій Речі Посполитій приносила значні прибутки, проте залишалася переважно дрібною і малорозвиненою. Так, у 1928 р. у Польщі існувало 188 броварень, більшість із яких були дрібними, близько 40 – середніми і лише 6 – великими¹⁴.

Складна економічна ситуація була не тільки в пивоварів та хмелярів, у занепаді перебувало все сільське господарство Західної Волині. Виходом з цієї ситуації вбачали організацію сільськогосподарських ярмарків та торгів, де б виробники продукції могли напряму, без посередників домовитися із зацікавленими покупцями. Одним із таких ярмарків стали «Волинські торги». На початковому етапі торги планувались, як невеликий ярмарок товарів із Рівненського повіту, проте з часом цей захід зацікавлював усе більшу кількість людей. Так, якщо 1930 р. було представлено 71 виставку товарів, то вже у 1933 р. – 237¹⁵. Звичайно, що такі торги не могли обходитись без пивних павільйонів. Одним із найбільших став павільйон Рівненського пивзаводу «Бергшлос», де якість пива відзначали кожного року найвищими нагородами¹⁶.

Дирекція Рівненського пивзаводу переймалася активним пошуком ринків збуту продукції на вітчизняному та міжнародному ринках, реалізувавши економічне гасло «Здобути світові ринки на товари «Made in Poland»¹⁷.

Один із напрямів торгівлі був спрямований до Палестини. Відчувши можливість налагодження торгівлі з цією країною, М. Писюк встановив контакт із палестинським бізнесменом Ісааком Діскіном. На жаль, достеменно не вдалося встановити, чим саме займався І. Діскін, однак припускаємо, що він мав спра-

ву з харчовою промисловістю. Проаналізувавши ситуацію на ринку, М. Писюк 10 листопада 1933 р. звернувся у Міністерство комунікацій і транспорту у Варшаві з проханням розрахувати вартість перевезення своєї продукції (пива та дріжджів) поїздом до станції Снятин, а звідти – до станції Констанца в Румунії. Перевезення продукції морем мали організувати на кораблях лінії «Гдиня – Америка». Згодом продукцію пивоварного заводу «Бергшлос» мали відправити з порту Констанца до Хайфи в Палестині.

М. Писюк зміг домовитися навіть про те, щоб порожні бочки з під пива повертали назад безкоштовно тими ж кораблями лінії «Гдиня – Америка». На руку підприємцю було і те, що на цей час у Палестині діяла заборона імпорту пива з Німеччини¹⁸. Для налагодження бізнесу в Палестині з Рівного спочатку відправили перші літри пива і дріжджів задля проведення експертизи та дегустації.

У відповідь 1 червня 1934 р. із Тель-Авіва надійшов лист від І. Діскіна про те, що якість наданого пива та умови торгівлі взаємовигідні, й тому він дав згоду «впродовж найближчих 2–3 місяців налагодити спільний бізнес». На жаль, відомостей про подальший розвиток подій встановити наразі не вдалося, однак факт налагодження міжнародної торгівлі засвідчує високу якість рівненського пива.

Виготовлення якісного пива було б неможливе без новітнього обладнання, тому дирекція «Бергшлосу» технічне обладнання та частини для підприємства закуповувала у провідних закордонних компаніях, переважно німецьких. Завод вів листування з доставки обладнання із такими фірмами: «J.A. TOPF & SOHN» в Ерфурті, «Vagn Lomhlt», «C.G. Bohm» у Фредерсдорфі, «J. Stern & CO» у Дрездені, «ERSTE BRUNER», «Фіцнер і Гальпер» у Варшаві¹⁹. Задля виявлення технічних пошкоджень обладнання та уникнення нових неполадок на заводі щорічно проводили технічний огляд. Для цього запрошували як вітчизняних експертів з Польщі, так і закордонних. У період проведення технічного огляду адміністрація пивзаводу оплачувала експертам проїзд, харчування і проживання. Одним із таких експертів був австрійський інженер із Відня Ернест Віттек, якого особисто запросив директор М. Писюк для проведення огляду в 1937 р. За виконану роботу, яка тривала впродовж 3–18 грудня 1937 р., Е. Віттек отримав 976 злотих зарплатні²⁰.

У 1938 р. Рівненський пивоварний завод «Бергшлос» був найприбутковішим підприємством у місті. Він забезпечував роботою близько 120 осіб, а його річний дохід становив 5 мільйонів злотих. Діяльність Рівненського пивзаводу «Бергшлос» перервала Друга світова війна та встановлення радянської влади. 15 листопада 1939 р. постановою Тимчасового комітету завод було націоналізовано.

Отже, на Західній Волині у міжвоєнний період відбулося відродження пивоварної галузі. Наслідки Першої світової війни для пивоварів та хмелярів були катастрофічними: зруйновані заводи, знищені найкращі хмелярські плантації, дезорганізація ринків збуту. Проте більшість заводів змогли знайти ресурси для відбудови та налагодження виробництва. З 500 заводів, які діяли на території Польщі до війни, 284 відновили свою діяльність, із них 12 на території Західної Волині.

Глибока економічна криза яка настала в Польщі на початку 1930-х рр. завдала значного удару по економіці країни та всіх її сферах, не виключенням стала винятком і пивоварна галузь, кількість пивоварних заводів зменшилась майже в двічі. Для боротьби з кризою броварі починають засновувати власні товариства, таким чином намагаючись мінімізувати втрати. У свою чергу об'єдналися і волинські власники пивзаводів. Отримавши в 1927 р. дозвіл від волинського воєводи вони заснували «Товариство власників броварень на Волині» куди увійшли дев'ять найбільших пивоварних заводів. Разом вони відстоювали інтереси броварів на державному та регіональних ринках збуту.

Хоча пивоварна галузь у Другій Речі Посполитій приносила прибутки, проте залишалася переважно дрібною і малорозвиненою. Пивоварам не вистачало державних кредитів для розбудови власного виробництва, модернізувати заводи вдавалось небагатьом власникам. Подальший розвиток цієї галузі призупинила Друга світова війна

¹ Shmyd O. Cheska kolonizatsia Volyni u 60–70-tykh KhIKh st. / O. Shmyd // Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii / hol. red. R. M. Postolovskyi. – Rivne: RDHU. – 2009. – Вуп. 15. – С. 88–93, 85.

² Derzharkhiv Rivnenskoï obl. / Bibl. fond. Inv. № 1587. – S. 287.

³ Chmielarstwo na Wołyniu // Zycie Wołynia. – 1924. – №29. – S. 9.

⁴ Derzharkhiv Rivnenskoï obl. Bibl. fond. Inv. № 1587. – S. 288.

⁵ Tam samo, S. 288.

⁶ Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego / Pod redak. S. Witkowskiego i S. Landy. – Łuck, 1939. – 65 s.

⁷ Derzharkhiv Rivnenskoï obl. Bibl. fond. Inv. № 1672. – S. 86.

⁸ Tam samo, S. 98.

⁹ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-30, op. 20, spr. 30, ark. 1.

¹⁰ Tam samo, Ark. 9.

¹¹ Tam samo, Ark. 25.

¹² Tam samo, Ark. 13.

¹³ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 6, ark. 21.

¹⁴ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 12, ark.

¹⁵ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 31, op. 1, spr. 1292, ark. 32.

¹⁶ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 25, ark. 1.

¹⁷ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 25, ark. 1.

¹⁸ Tam samo, Ark. 12.

¹⁹ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 3, ark. 3.

²⁰ Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. R-240, op. 1, spr. 29, ark. 10.

УДК 37 (091)(477.81/82) «1921/1939»

© Валентина Добровичська
(Рівне)

ВОЛИНЬСЬКА УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1921–1939 рр.)

У статті проаналізовано боротьбу української інтелігенції за національне шкільництво в Західній Волині у міжвоєнний період. Висвітлено реалізацію польської освітньої політики на західноукраїнських землях. Обґрунтовано статистичні відомості щодо запровадження утраквістичних шкіл як один із дієвих заходів, спрямованих на зменшення, а в подальшому – ліквідацію українських навчальних закладів.

Зосереджено увагу на прагненні українців відстоювати деклароване польським законодавством право на національно-культурний розвиток національних меншин. Показано подвижницьку працю українських послів у польському сеймі, спрямовану на розв'язання освітніх проблем української спільноти в умовах асиміляції. З'ясовано наслідки «волинського експерименту» Г. Юзевського в шкільництві.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Західна Волинь, українська інтелігенція, польська освітня політика, національне шкільництво, утраквістичні школи.

В. Добровичская
(Ровно)

**ВОЛЫНСКАЯ УКРАИНСКАЯ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В БОРЬБЕ
ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ШКОЛУ
В УСЛОВИЯХ ВТОРОЙ РЕЧИ
ПОСПОЛИТОЙ (1921 – 1939 гг.)**

В статье проанализирована борьба украинской интеллигенции за национальную школу в Западной Волыни межвоенного периода. Освещена реализация польской образовательной политики на западноукраинских землях. Обосновано статистические сведения о введении утравкистических школ как одну из действенных мер, направленных на уменьшение количества, а в дальнейшем – ликвидацию украинских учебных заведений.

Сосредоточено внимание на стремлении украинцев отстоять декларируемое польским законодательством право на национально-культурное развитие национальных меньшинств. Показано подвижнический труд украинских депутатов польского сейма, направлен на решение образовательных проблем украинского общества в условиях ассимиляции. Выяснено последствия «волынского эксперимента» Г.Юзефского в школе.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, Западная Волынь, украинская интеллигенция, польская образовательная политика, национальное школьное, утравкистическую школы.

V. Dobrochynska
(Rivne)

**VOLYN UKRAINIAN INTELLIGENTSIA
IN STRUGGLE FOR THE NATIONAL
SCHOOL UNDER THE INFLUENCE
OF SECOND POLISH REPUBLIC
(1921–1939)**

The struggle of Ukrainian intelligentsia for national schooling in Western Volyn in the interwar period was analyzed in the article. The implementation of the Polish educational policy in Western Ukraine was clarified. In the early years of independence Polish have paid major attention to schooling development, as it became an important tool for educating future citizens of the Second Polish Republic.

Ukrainians in multiethnic Poland accounted about 15% of the population and were the second numerous national group after the Polish. In Volyn province number of Polish in the scale of the whole country was the lowest – 16.6%. Statistical data about introduction of bilingual schools as one of the most effective measures to reduce, and in the future – the elimination of Ukrainian educational institutions, is grounded.

Attention was focused on the desire of Ukrainian people to defend the right to national and cultural development of national minorities, declared by Polish legislation. The selfless work of Ukrainian ambassadors

in the Polish Sejm, aimed on solving the educational problems of the Ukrainian community in terms of polonization was shown.

The consequences of «Volyn experiment» by G. Yuzevskoho in schooling were revealed. From 1928 the political concept guided to establishing Ukrainian-Polish relations through peaceful coexistence and cooperation between Ukrainians and Polish, and then the gradual assimilation of the Ukrainian population and recognition of Polish superiority was realized. At the same time it was supposed to isolate Western Volyn from the dissemination of political influences of Ukrainian political and social organizations of Eastern Galicia by creating artificial «Sokal border», which had to separate people for the implementation of regional programs.

The ethnic composition of teaching staff was analyzed. In the 1927/28 academic year the Polish-teachers constituted 69.3% and Ukrainians – 24.3%. After five years, the percentage of Polish increased to 79.8% and fell to 13.5% as for Ukrainians. The Policy of Polish authorities was aimed at eliminating the Ukrainian education and consistent denationalization of Ukrainian population through the Polish character of schooling; running school documentation only in Polish; Polish implementation of curriculum in Ukrainian schools. All these measures leveled national features of Ukrainian education.

The warnings of supporters of Polish nationalist concept, who concerned by the presence of Ukrainian teachers in Volyn, who could spread the Ukrainian nationalism among the «ignorant masses» of local people were revealed.

The results of «Volyn experiment» by G. Yuzevskoho in education were shown. In the 1937/38 academic year among 1,934 existing schools of Volyn province the overwhelming majority – 853 schools were teaching in Polish, but with obligatory Ukrainian language as a subject. 121,455 people studied here. The second place took bilingual schools – 520, where 77,008 pupils studied. The next group consisted of Polish schools – 494 with 74,520 children. In addition to these educational institutions there were only seven Ukrainian schools, where 1,076 pupils were getting education in their native language.

It was concluded that in terms of assimilation and polonization Ukrainians demonstrated the ability to self-organization and continued to fight for the realization of their ethnocultural aspirations in terms of Second Commonwealth. Nationally conscious Ukrainian intelligentsia of West Volyn during the interwar period managed to preserve and defend the right of national minorities, declared on the development of schooling.

Keywords: Second Commonwealth, Western Volyn, ukrainian intelligentsia, Polish education policy, national schooling, bilingual schools.

У міжвоєнне двадцятиліття українці у багатонаціональній Другій Речі Посполитій становили близько 15% від усього населення і були другою чисельною національною групою після поляків. У Волинському воєводстві кількість поляків у масштабі цілої держави була найменшою – 16,6%¹. А загалом, на початку 20-х років за національною структурою населення воєводства за даними офіційної статистики розподілилося наступним чином: українці – 987,3 тис. (68,7%), поляки – 240,9 тис. (16,7%), євреї – 151,7 тис. (10,5%), німці – 25 тис. (1,7%), чехи – 25,4 тис. (1,7%), росіяни – 9,4 тис. (0,6%) та 1,8 тис. (0,1%) – інші національності. Тож не випадково найчисельнішою групою населення на своїй етнічній території були українці, бо за іншими оцінками, тут їх проживало близько 1020 тис. (71%), тоді як поляків – 186 тис. (13 %)².

Поляки зосередили головну увагу на розвитку освіти, бо, на їх переконання, шкільництво – це важливий інструмент виховання майбутніх громадян Польщі у перші роки своєї незалежності. У 1926 р. Міністерство віросповідань і народної освіти сформувало списки дітей, народжених у 1913–1925 рр. При складанні цих відомостей до уваги брали не національність, а рідну мову. Так, у Волинському воєводстві українську мову рідною визнали батьки 70,4% дітей, польську – 15,1%, єврейську – 9,0%, німецьку – 2,5%, чеську – 1,6%, російську – 0,9%. Та якщо взяти до уваги, що поляків за переписом було 13%, а натомість 15% дітей за укладеними списками визнали польську мову рідною, то це пояснюється тим, що кількість дітей у польських школах збільшувалася за рахунок інших національностей, які відвідували ці навчальні заклади³. Ця ситуація уже в перші роки засвідчувала реалізацію освітньої польської політики у практичній площині.

Прагнення до створення власного шкільництва та відстоювання його прав стало одним із головних національно-культурних завдань українців у польській державі. Українська інтелігенція розуміла, що програні державотворчі змагання були зумовлені браком національної свідомості серед широких верств населення. На світоглядні відмінності населення вплинуло тривале перебування краю у складі Російської імперії і вкрай низький рівень освіти. Йому передова українська спільнота вбачала, що закладення фундаменту національного шкільництва заповнить прогали-

ну в духовній царині через підвищення освітнього рівня населення. А це в подальшому приведе до національно-культурної зрілості українського народу⁴.

На сторінках газет українська інтелігенція висловлювала обурення з приводу шкільної реформи 1924 р.: «Шкільництво знищено, справу створення українського університету похоронено. Тисячі прохань внесло українське населення до кураторій, домагаючись рідної школи на підставі заяви міністра освіти А. Суйковського. Життєвбивчий дух Ст. Грабського витає над нашою школою і культурою»⁵. У багатьох селах прокотилася хвиля протесту проти запровадження навчання польською мовою. Збирання підписів за українську мову навчання стало поширеним явищем.

Тотальний наступ польської влади на українські школи на західноукраїнських землях призвів до різкого зменшення їх кількості із кожним наступним роком, а згодом майже повної ліквідації. Приміром, таку ситуацію можна простежити з 1923/24 н. р. У цей період у Галичині кількість українських шкіл становила – 2472, а Волині – 360. А вже в наступному 1924/25 н. р. переведення навчання із української мови на польсько-українське і польське сприяло черговому зменшенню українських шкіл у Галичині до 2230, а Волині – 301 школи. Варто зауважити, що в перші роки польської присутності на Волині діяло 98 утравквістичних шкіл, тоді як у Галичині не було жодної⁶.

Українці намагалися відстояти деклароване польською конституцією право на відкриття шкіл із рідною мовою навчання у тих місцевостях, де вони чисельно переважали інші національності. Запровадження утравквістичних шкіл призвело до того, що присутність польських педагогів у школах, де навчалися українські діти, створювала мовний бар'єр між учителем і учнем. У такому випадку всі шкільні предмети замінювали на вивчення одного – польської мови. Для того, щоб отримати у батьків декларацію за польську школу, представники місцевої влади вдавалися до різних методів, зокрема невивплати заробітної плати та залякування українських учителів. У подальшому такі дії спричинили те, що «...первісна прихильність до Польщі перемінилася тут в ненависть»⁷. Українці доводили, що С. Грабський учив польське громадянство й уряд здійснювати на практиці «теорію національного егоїзму» та проповідував безоглядне споль-

щення усього волинського населення, а також застережним моментом було те, що, будуючи нову державу, «не можна під її фундаменти класти цегол, випалених з національної кривди й ненависти, бо ті цегли вибухають і розвалюють навіть могутні державні будівлі»⁸.

Українська громада вимагала повернення українських шкіл і вчителів, а також анонсувала відправлення від кожного населеного пункту кількості заповнених декларацій за українську мову навчання до українських послів із подальшим розглядом питання у польському сеймі. Але широку акцію боротьби українського населення за рідну школу поляки всілякими способами намагалися придушити.

Свідомі українці розуміли важливість шкільництва в умовах колонізаційних і асиміляційних процесів, які планомірно втілювали поляки. З газетних шпальт напередодні 1 вересня лунали заклики до батьків про першочергове завдання – дати дітям початкову освіту в складних суспільно-політичних реаліях, незважаючи на всі труднощі та перешкоди, та докласти всіх зусиль для його реалізації⁹.

Із часу запровадження утравкістичних шкіл розпочалася тривала боротьба українських послів у польському сеймі, адже кількість українських шкіл невпинно зменшувалася, а це вело до їх повного знищення. Відстоювання українського шкільництва стало нагальною справою українських парламентарів, які прагнули привернути увагу урядовців та зрушити з місця це питання. Проблеми шкільництва порушувалися українським послом П. Васильчуком на засіданні польського сейму 28 січня 1927 р. У промові він наголосив на нехтуванні польськими урядовцями питання збереження українських шкіл та створення вищої школи – університету, а також зауважив про невеликий бюджет, який виділявся на потреби освіти, – 90 000 злотих. У той же час П. Васильчук акцентував увагу на кваліфікаційному рівні вчителів, зазначаючи, що лише у трьох волинських українських гімназіях працюють кваліфіковані кадри, на відміну від польських шкіл, де значний відсоток педагогів – без відповідної кваліфікації та вищої освіти¹⁰.

Проти запровадження утравкістичних шкіл виступав посол В. Целевич, адже на його переконання це суперечило закону про навчання національних меншин, а отже було приниженням національної гідності українців. Для

підтвердження він навів статистичні дані щодо розвитку шкільництва у Волинському воєводстві. Тут наприкінці 20-х рр. діяло 1144 школи, з яких 390 утравкістичних, 750 польських і лише чотири школи з українською мовою навчання. Отож, українське шкільництво перебувало у стані ліквідації¹¹.

Із призначенням у 1928 р. волинським воєводою Генрика Юзевського змінилася тональність у ставленні до українців. У практичній площині реалізувалася політична концепція «волинського експерименту», спрямована на налагодження українсько-польських відносин через «взаємне пізнання, проникнення культур»¹², тобто мирного співіснування і співпраці українців та поляків через легальні форми вияву українського життя, а згодом поступової їх асиміляції під приводом визнання польської зверхності.

У Волинському воєводстві Г. Юзевський запропонував будівництво нових шкіл, написання підручників українською мовою, публікації перекладів польської літератури на українську мову. Разом із тим передбачалося ізолювати Західну Волинь від поширення політичних впливів українських політичних і громадських організацій Східної Галичини через створення «сокальського кордону», який мав відмежувати населення для реалізації регіональної програми.

Місцевим полякам Г. Юзевський довірив «найважливіше завдання» – організувати українців у дусі пропольської ідеології. Воєвода вважав, що потрібно налагодити роботу шкільництва у такий спосіб, щоб отримати найвищі гарантії заспокоєння населення, адже саме це було причиною невдоволення українців. Новим у його починаннях стало запровадження української мови як предмета в польських школах. Водночас політика підтримки польського елемента простежується на прикладі національного складу учителів. Так, у 1927/28 р. поляки-вчителі склали 69,3%, а українці – 24,3%. Через п'ять років відсоток поляків зріс до 79,8%, а українців спав до 13,5%. Український рух репрезентувала пропольська регіональна партія – Волинське українське об'єднання, адже воєвода боявся імпортування на Волинь східногалицьких українських політичних тенденцій і був далеким від думки про створення на Волині масової політичної організації. У такий спосіб у національній політиці Польщі впроваджувала-

ся державна програма асиміляції через визнання права національних меншин і задоволення певних культурних та господарських потреб і, водночас, лояльності до польської держави. Намагаючись втілити ідею польсько-українського порозуміння, воевода насправді на практиці реалізував приховану пропольську політику¹³.

Запровадження утравквістичних шкіл сприяло реалізації колонізації молоді. В цих школах учнів у першому класі навчали читати і писати лише польською мовою, і тільки в другому – українською мовою. Але окремі предмети – природознавство, малювання, трудове навчання і фізкультура викладалися українською мовою. Наслідком такої цілеспрямованої політики стало те, що на початку 1930 р. на Волині нараховувалося 523 школи, які мало чим відрізнялися від польських. Політика польських властей була спрямована на ліквідацію українського шкільництва та послідовну денационалізацію українського населення через польський характер шкільництва; ведення шкільної документації лише польською мовою; упровадження польських навчальних планів в українських школах. Усі ці заходи мали стерти національні риси українського шкільництва¹⁴.

У 1936 р. кураторіум Волинського шкільного округу провів перепис дітей шкільного віку 1920–1926 рр. народження, розмежовуючи їх за національною приналежністю. Приміром, у Рівненському повіті на обліку значилося 41 366 дітей, із яких 27 138 – українці, а 6631 – поляки. У Рівному проживало 5984 дитини, а за національною структурою вони розподілилися наступним чином: українці – 684, поляки – 2134, євреї – 2582, росіяни – 452, чехи – 86, німці – 46. Із цього видно, що більшість українців проживала у селах, а міське середовище сформували переважно євреї і поляки¹⁵.

Прихильники польської націоналістичної концепції переймалися і тим, що на Волині до 1937 р. близько 400 вчителів-українців були вихідцями з інших регіонів або здобули освіту поза її межами, а отже, поширювали український націоналізм серед «несвідомих мас» місцевого населення. На їх думку, утравквістичне шкільництво було «нейтральним і безбарвним», позбавленим виразного польського патріотизму. А це, у свою чергу, створювало сприятливий ґрунт для розвитку українського націоналізму серед молоді та унеможли-

лювало доступ до неї польського націоналізму. Ще однією пересторогою було те, що український учительський персонал у таких школах пропагував український націоналізм і не пробуджував у дітей «гарячого польського патріотизму», який був головною виховною метою польського шкільництва. Поляки аргументували, що саме дієві кроки нової польської влади збільшили мережу освітніх закладів і зменшили кількість неграмотного населення, порівняно з перебуванням Волині у складі Російської імперії. Вони стверджували, що до встановлення польської влади волинське населення у переважній більшості не виражало яскраво національних почуттів і тому його потрібно було ізолювати від українського націоналізму. Проте втрата короткотривалого періоду української державності 1917–1920 рр. пробуджувала в українців національні почуття і усвідомлення програної визвольної боротьби. На думку поляків, брак виразного польського характеру в загальноосвітньому шкільництві на Волині став однією із причин, через яку польські осадники з центральних регіонів Польщі покидали волинську територію. Значну увагу влада приділяла вчителю, який мав бути людиною релігійною, самовіддано служити державним інтересам Польщі, мати у суспільстві високі моральні та культурні якості. Поляки переконували, що у волинському шкільництві «мовою навчання може бути лише польська мова, цілковите вивчення якої у мові та письмі давало змогу навчатися у вищих державних закладах Польщі¹⁶.

Результатом «волинського експерименту» Г. Юзевського в царині освіти стало те, що в 1937/38 навчальному році з-поміж 1934 діючих навчальних закладів Волинського воеводства переважну більшість – 853 становили школи з польською мовою навчання, але обов'язковою українською мовою як предметом. Тут навчалось 121 455 осіб. Друге місце посіли утравквістичні школи – 520, де навчалось 77 008 дітей. Наступну групу склали польські школи – 494 із 74 520 дітьми. Крім цих начальних закладів, діяло 7 українських шкіл, де освіту рідною мовою здобувало 1076 учнів¹⁷.

Таким чином, у міжвоєнний період в умовах колонізації і асиміляції українці продемонстрували здатність до самоорганізації і продовжили боротьбу за реалізацію своїх етнокультурних прагнень у сфері освіти в умовах Другої Речі Посполитої. Це стало потужним

імпульсом для формування модерної української нації. Незважаючи на приховане вирішення польськими урядовцями «українського питання», національно свідомо інтелігенція упродовж міжвоєнного періоду зуміла зберегти і відстояти деклароване право національним меншинам на розвиток шкільництва.

¹ Ainenkel A. Polityka Polshchi vidnosno ukrainsiv u mizhvoiennyi period. Vybrani problemy // Ukraina-Polshcha: vazhki pytannia. Mater. II mizhn. semin. ist. «Ukrainsko-polski vidnosyny v 1918–1947 rokakh», Varshava, 22–24 travnia 1997. – Varshava, 1998. – S. 37.

² Kęsik J. Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939 // Premiany narodowościowa na kresach wschodnich II Rzeczpospolitej 1931–1948. – Toryń, 2004. – S. 64.

³ Tam samo. – S. 65.

⁴ V. Yu. [kryptonim] Za vohnyshche natsionalnoi kultury // Visti Tovarystva Ukrainka shkola v Rivnomu [Odnodnivka, prysviachena budovi Domu ukrainskoi kultury im. S. Petliury]. – 1938. – Serpen. – S. 2.

⁵ Dukh St. Hrabskoho // Dzvin (Rivne). – 1926. – 10 zhovt.

⁶ Herasymovych I. Za ukrainsku shkolu pid Polshcheiu // Dilo (Lviv). – 1928. – 22 berezn.

⁷ Nehaina sprava // Na varti: Nezaleznyh misiachnyk ukrainskoho kulturnoho i tserkovnoho vidrozhennia (Volodymyr-Volynskyi). – 1926. – Traven-cherven. – № 17–18. – S. 10.

⁸ Tam samo. – S. 11.

⁹ Bilshе uvahy ditiam ! // Ukrainka hromada (Lutsk). – 1927. – 28 serp

¹⁰ Promova posla Pavla Vasylychuka vyholoshena v Soimi 28 sichnia 1927 r. pry zahalnyi diskusii nad biudzhетom // Ukrainka hromada (Lutsk). – 1927. – 28 serp.

¹¹ Promova posla Volodymyra Tselevycha v polskomu Soimi // Za ukrainsku shkolu. – Ukrainke Natsionalno-Demokratychnе obiednannia. – Lviv, 1928. – C. 4.

¹² Kęsik J. Ukraina mniejszość narodowa a II Rzeczpospolita 1918–1939 // Polska muśl politycna XIX i XX wieku, t. 11, pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław, 2001. – S. 25.

¹³ Kęsik J. Henryka Jūzewskiego program Wołyński // Acta universitatis wratislaviensis, № 1274. – Wrocław, 1992. – S. 158, 163, 165, 166.

¹⁴ Hetmanchuk M. Polityka Polshchi shchodo ukrainskoho shkilnytstva ta vyshchoi osvity u protsesi realizatsii umov Ryzkoho myrnoho dohovoru (1921–1939 rr.) // Kremenetskyi litsei u konteksti rozvytku osvity, nauky ta kultury na Volyni v pershii tretyni KhKh st. / Zb. nauk. pr. – Ternopil: TzOV «Ternohraf», 2009. – S. 16.

¹⁵ Kęsik J. Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939 // Premiany narodowościowa na kresach wschodnich II Rzeczpospolitej 1931–1948. – Toryń, 2004. – S. 89.

¹⁶ Podhorski B. Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu. – Poznań, 1938. – S. 124–125, 128, 144.

¹⁷ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. – Siedlce, 1975. – S. 163.

УДК[94(477.85):323.1«1918/1940»

© Radu Florian Bruja
(Suceava)

ÎNTRЕ COLABORARE ȘI CONFRUNTARE. ROMÂNII ȘI UCRAINENII ÎN BUCOVINA INTERBELICĂ

Perioada dintre cele două războaie mondiale, a însemnat pentru provincia Bucovina integrare administrativă, economică și politică cu România. Acest proces a fost foarte complicat, și a alăturat puterea politică și economică a provinciei. În articol se descrie cum românii și ucrainenii din Bucovina, pe parcursul perioadei interbelice, s-au decis să colaboreze, devenind mai radicali și pe curând s-au îndreptat în partea extremă din dreapta.

Liga Apărării Naționale Creștine a fost un partid în cadrul căruia românii și ucrainenii au decis să coopereze. Membrii ucrainenii aveau scopul să formeze statul ucrainean incluzând nordul Bucovinei și anume acest fapt a conceput conflictul cu naționaliștii români. În decursul a o sută de ani, județul a fost un mediu tolerant multicultural și polireligios. Dar, viața pașnică se termină în perioada interbelică. O altă arenă de parteneriat între români și ucrainenii a fost Universitatea din Cernăuți.

Cuvinte-cheie: provincia Bucovina, minorități, Liga Apărării Naționale Creștine, propagandă anti-semită, Mișcare Legionară, cooperarea.

R. Бружа
(Сучава)

МІЖ СПІВПРАЦЕЮ І КОНФРОНТАЦІЄЮ. РУМУНИ І УКРАЇНЦІ У МІЖВОЄННІЙ БУКОВИНІ

Період між двома світовими війнами означав для провінції Буковина адміністративну, економічну і політичну інтеграцію з Румунією. Цей процес був надзвичайно складним і залучав усі економічні та політичні сили провінції. У статті описано, як румуни і українці Буковини впродовж міжвоєнного періоду домовилися про співпрацю, стали більш радикальними і згодом відхилилися в сторону крайнього правого крила.

Національно-християнська ліга оборони була партією, в якій румуни і українці погодилися співпрацювати. Члени-українці мали бажання сформувати українську державу – включаючи північну частину Буковини і саме цей факт породив конфлікт з румунськими націоналістами. Протягом більше ста років провінція була толерантним міжкультурним і міжрелігійним простором. Проте це мирне життя зупиниться в міжвоєнний період. Іншою ареною партнерства між румунами та українцями був Чернівецький університет.

Ключові слова: провінція Буковина, меншини, Національно-християнська ліга оборони, антисемітська пропаганда, Легіонерський рух, співпраця.

R. Bruja
(Suceava)

**BETWEEN COOPERATION
AND CONFRONTATION.
ROMANIANS AND UKRAINIANS
IN INTERWAR BUKOVINA**

The period between the two World Wars meant for Bukovina province the administrative, economic and political inclusion in Romania. This process was extremely complex and involved all economical and political forces of the province. The article presents the way in which Romanians and Ukrainians from Bukovina, during the interwar period, have agreed to cooperate and became more radical afterwards and deviated towards the extreme right wing. National-Christian Defense League was the party in which Romanians and Ukrainians have agreed to collaborate. The sensibilities of Bukovina inhabitants and the naive superiority to the Romanian politicianism generated powerful frustration feelings, expressed in the political right extreme ideology. Most of N.C.D.L. Ukrainians members desired to form a Ukrainian state – including the Northern part of Bukovina – and this fact generated a conflict with the Romanian nationalists.

The Ukrainian community from Romania didn't have a loyal behavior regarding Romanian state but their situation was different. The Ukrainians did have yet a national state to support propaganda and themselves were very different on the matter of their state or on joining the Soviets. Another part, lured by the Bolshevik ideology, was attracted by a union project of Bukovina and Soviet Russia. The Ukrainian minority was divided but also hostile to the Romanian state. Most of its members desired to form a Ukrainian state that would also comprise the northern part of Bukovina, thus that they rapidly entered a conflict with the Romanian nationalists.

Small part of it understood that it had to integrate in the structures of the Romanian state. The state authorities sought to lead a rapid Romanization policy of regions in northern Bukovina, where the majority population was the Slavic component. The reaction of minorities was to reject the national projects of the Romanian state. For more than a century, the province had been a tolerant intercultural and inter-religion space. However, this peaceful life would stop during the interwar period.

Leaders of Bukovina's N.C.D.L. as priest Iliut from Storojinetz or Nichifor Robu from Rzdzwoi went through Ukrainian villages and managed to create political organizations linked with the Cuza Movement in Storojinetz and Cernowitz regions. In 1926, 1930, 1933 or 1937 the Ukrainian population voted with the Cuza party adding to it over 10% on elections. Even during the governorate of National Christian Party the Ukrainian organizations of Bukovina allied with the extreme right wing. But the relations with the Legionary Movement were cold. With few sporadic events and

exceptions, the ties between Ukrainians and Iron Guard weren't close at all.

Another arena of partnership between Romanian and Ukrainians was Cernowitz University. The nationalist Romanian students and the Ukrainian ones joined the anti-Semitic movement of the period into the university. Many times the Romanian, Ukrainian or German students found each other on the same anti-Jewish gatherings. The violence against Jews represented the radical form of common activities of nationalist students.

The preliminaries of the discussions with the leaders of Ukrainian minority started very soon after the National Renaissance Front was founded between the secretary S. Dragomir and their chief Vladimir Zalozečki. Though the attitude of them regarding the National Renaissance Front and their position will become clearly later, more precisely, in the spring of 1939. After the Transcarpathic Ukraine was crushed in March 1939, the Ukrainian intellectuals from Bukovina were disappointed by the so called «German protectionism», which drove to the occupation of this territory. Those, being numerous in the northern part of Bukovina, tried to lower the authority of Romanian state, and promote a soviet propaganda or militating for the project of Great Ukraine. Most of them, that lived in the northern part of the country tried to diminish the authority of the state and liked the idea of an independent Ukrainian state or were soviet followers. The nationalist Ukrainian organizations have made already the plans for cooperating with the Reich for the creation of an independent state.

Keyword. Bukovina province, the minorities, National-Christian Defense League, The anti-Semitic propaganda, Legionary Movement, cooperation.

În ciuda eforturilor unor teoreticieni de a justifica formarea statelor naționale strict pe criterii etnice și a unor politicieni de a forța proiecte politice care să ducă la astfel de state, configurația etnică a continentului european a făcut imposibilă o astfel de realizare. Poate cea mai complexă și complicată situație a reprezentat-o Europa Centrală, mai ales teritoriile care au făcut parte din statul Coroanei de Habsburg. Între provinciile care au aparținut de cea mai longevivă dinastie din istoria europeană s-a numărat și Bucovina. La finele primului război mondial, provincia prezenta un tablou etnic compozit, alcătuit din 12 grupuri naționale. Între acestea comunitățile cu cei mai mulți membri erau românii și ucrainenii. Cei din urmă s-au numărat printre națiunile care nu și-au putut forma un stat național după prăbușirea dualismului austro-ungar și a Imperiului rus. Astfel, ucrainenii s-au găsit în fața unor noi realități. Ei erau împărțiți între statele Cehoslovacia, Polonia, România și noul stat sovietic. Formarea regatului României Mari nu a putut rezolva

problemele naționalităților care au intrat în frontierele sale. Ucrainenii care au ajuns în fruntariile României au fost nevoiți să se adapteze unei noi situații. Minoritatea ucraineană era divizată în diferite curente. Cei mai mulți militau pentru formarea unui stat ucrainean care să cuprindă și partea de nord din Bucovina, intrând repede în conflict cu naționaliștii români. O altă parte, ademenită de ideologia bolșevică, era atrasă de un proiect de unire cu Rusia sovietică. O mică parte a înțeles să se integreze în structurile statului român. Autoritățile statului au căutat să ducă o politică de românizare rapidă a regiunilor din nordul Bucovinei, unde populația majoritară o forma componenta slavă nemulțumită de programul național românesc.

Lipsa unei unități de vedere a făcut ca minoritatea ucraineană din România să fie oscilantă și ezitantă. Cei care au decis să colaboreze cu autoritățile României nu și-au pierdut speranța realizării visului statului național. Alții au optat pentru opoziția fățișă în fața atitudinilor românilor. Studiul de față are în vedere tocmai momentele de colaborare dintre români și ucrainenii, cele mai importante din punct de vedere numeric două comunități etnice din Bucovina. Nu am avut însă în vedere naționalismul și formele sale de manifestare ale diferitelor etnii din Bucovina, cum este cazul ucrainenilor, germanilor sau polonezilor. Am analizat manifestările naționale ale ucrainenilor doar atunci când au colaborat cu românii, în cele mai multe momente împotriva evreilor.

După Unire, noul cadrul politic și teritorial al României impunea măsuri pentru integrarea tuturor locuitorilor. La 16 iulie 1919, a fost semnat un Decret-lege prin care s-a acordat cetățenia română tuturor celor care erau autohtoni în Bucovina la data de 12 noiembrie 1918¹. La nivelul anului 1930, românii reprezentau doar 44,5% din populația Bucovinei, restul fiind completat de ucrainenii cu 27,7%, evrei 10,8%, germani 8,9%, polonezi 3,6%, maghiari 1,4%, ruși 0,9% ș.a. În mediul urban doar 33% erau români, în timp ce evreii dețineau 30% și germanii 14,7%. Românii își împărțeau cu ucrainenii supremația în mediul rural, cu 48,7%, respectiv 32,8%². Conform primei împărțiri administrative a provinciei după 1918, în Bucovina erau 11 județe. Județele Câmpulung, Cernăuți, Humor, Rădăuți, Siret, Storojineț, Suceava, aveau o populație majoritar românească în timp ce în județele Coțmani, Vășcăuți, Vijnița și Zastavna populația ucraineană era majoritară. În schimb, în orașul Cernăuți, populația evreiască deținea cea mai mare pondere, conform aceluiași date. Reforma administrativă din 1924 a consacrat doar cinci județe, cele din nord,

Cernăuți și Storojineț, având o pondere semnificativă a comunității ucrainene, în vreme ce în Câmpulung și Suceava, numărul ucrainenilor era mic. Județul Rădăuți prezenta o situație mai complexă, în multe localități din nordul și vestul județului prezența ucrainenilor fiind mai semnificativă.

O problemă care nu a scăpat atenției intelectualetății românești din Bucovina a fost cea ucraineană. Prezența studenților români în nordul Bucovinei, în județele cu populație minoritară numeroasă, unde organizau serbări pentru susținerea sentimentelor naționale românești, a trezit reacția ucrainenilor, majoritari în regiune, care și-au manifestat ostilitatea față de statul român³. O altă problemă a fost cea confesională. Comunitatea ortodocșilor de stil vechi era destul de numeroasă în Bucovina. Măsura introducerii calendarului gregorian în România a tensionat spiritele, mai ales în rândul ucrainenilor care au dorit să-și păstreze vechiul calendar. Documentele Serviciului Special de Siguranță aminteau că modificarea calendarului ortodox a reprezentat un prilej pentru minoritatea ucraineană de a-și manifesta dezacordul față de autoritățile românești⁴.

Ucrainenii au fost nevoiți să se adapteze la noile realități social, economice și politice ale României. Astfel ei și-au creat propria formațiune politică, pe bazele vechii structuri politice din fosta Austro-Ungarie și a noii legislații românești, și au încercat să colaboreze cu partidele guvernamentale în protejarea propriilor interese naționale. În baza legii, au fost create Partidul Național Ucrainean și Partidul Țărănesc Ucrainean, care au folosit pârghiile democratice și parlamentare pentru a-și apăra propriile interese. Acestea au îndrumat activitatea societăților culturale ucrainene, a celor sportive, economice, studențești dar și a presei în limba maternă. În apărarea libertăților și statului juridic al minorităților grupările politice ucrainene au conlucrat cu toate marile partide politice care au guvernat România. Cel mai important partid românesc de după 1918 a fost Partidul Național Liberal. Acesta a căutat să atragă comunitățile etnice în programul politic liberal, asigurându-și majoritatea politică pentru a putea guverna țara, mai ales în provinciile unite cu România în 1918. Colaborarea liberalilor cu minoritățile din Bucovina nu a surprins pe nimeni dar a stârnit patimi politice printre adversarii acestora. Prin intermediul unor minoritari germani, liberalii au încercat să câștige susținerea ucrainenilor din județele Cernăuți și Storojineț⁵. Ucrainenii au colaborat și cu Partidul Poporului, al doilea partid politic din România la începutul anilor '20, formațiunea lor, condusă de Anton Lukașevyci și Iurij Lysan candidând pe listele averescane⁶. Partidul Poporului

a câștigat șapte mandate în Bucovina, minoritățile ucraineană și germană asigurându-și câte un loc în Parlament⁷. Aceste forme politice ale colaborării au stârnit reacții adverse. Unii români au fost nemulțumiți de intenția partidelor politice românești de a coopera cu ucrainenii. Dragoș Vitencu scria că: «după Unire se aștepta de la stat ceea ce slabele puteri ale inițiativei particulare făceau înainte. Dar politicienii noștri n-au înțeles acest lucru pentru că ar fi compromis în fața țăranilor pe cățelușii ucrainomani, deveniți oamenii lor de casă. Așa am ajuns ca astăzi, în locuri unde școala românească, statul românesc să întrețină pe cea ruteană, obligând pe copiii răzeșilor să învețe limba cotropitorilor. Am ajuns ca în sate ce se considerau pe vremuri ca insule de românism să nu pulseze decât suflet străin, a ajuns ca recensământul locuitorilor să ni-l facă cum știu ei, am ajuns ca revizori venetici să ne persecute învățătorii»⁸.

Unii, înțelegând că o colaborare cu Partidului Național Țărănesc ar putea îmbunătăți situația comunității ucrainene, au semnat de multe ori cu partidele aflate la guvernare carteluri electorale, care au permis unor lideri locali, K. Kracalia, Vladimir Zaloziețki sau Dmytro Andreiașciuc să intre în Parlament, dar au adus și voturi pentru partidele respective în regiunile din județele Cernăuți și Storojineț unde ucrainenii erau majoritari⁹. Apoi Kracalia s-a orientat spre Partidul Social Democrat din Bucovina care a avut secții minoritare pentru evrei, germani, ucraineni și polonezi. Nu întâmplător, socialiștii s-au plasat pe poziții autonomiste, criticând politica centralizatoare a Bucureștiului, de de-naționalizare a minorităților din România. Federația Partidelor Socialiste din România a depus mai multe liste în Bucovina, în județele Câmpulung, Cernăuți și Rădăuți figurând candidaturi multiple. Și ei au avut succes, cele 11,31%, obținute în principal la Cernăuți și Storojineț, fiind rezultatul și a votului din 1926 din localitățile cu populație majoritar ucraineană¹⁰. Acest electorat a avut un comportament specific în fața urnelor. Componenta importantă minoritară din aceste județe, cum era cazul județului Storojineț, a diversificat votul, germanii, ucrainenii și polonezii având proprii lor candidați. De asemenea, s-a constatat o puternică tendință socialistă în exprimarea dezideratelor politice ale electoratului datorată respingerii partidelor de guvernare, nu unui conflict de clasă. De asemenea, prezența masivă a minoritarilor, în special a evreilor, a permis unor politicieni socialiști să speculeze, cu succes, potențialul electoral al județului Cernăuți.

Chiar dacă a găsit adepți, comunismul a fost un curent marginal. Stipendiată de peste Nistru, agitația

comunistă a prins doar printre puțini minoritari. În realitate, socialiștii erau adversari ai bolșevismului, intrând chiar în conflict cu comuniștii¹¹. Inexistent inițial în Bucovina, comunismul a găsit adepți veniți din Basarabia sau Ucraina sovietică. Bucovina era printre provinciile care trebuia, conform principiilor Kominternului, să se desprindă de la România. Pericol reprezenta și pentru că o serie de minoritari evrei sau ucraineni, din rândul populației sărace, era atrasă de curentul bolșevic¹². Comuniștii au încercat să se infiltreze în organizații legale. O grupare socialistă creată de Nasturcă a fost infiltrată de comuniști¹³. Blocul Muncitoresc-Țărănesc s-a bucurat de un succes relativ, cu procente electorale cuprinse între 3% la 1928 și 5,5% în 1932, în cele două județe din nordul provinciei¹⁴. Sub steagul B.M.Ț. din Bucovina a activat și organizația revoluționară subversivă Vyzvolennya (Eliberarea) care milita pentru «eliberarea acestor regiuni de sub jugul național și unirea lor cu U.R.S.S.»¹⁵.

O puternică grupare naționalistă ucraineană a activat în Bucovina, sub numele Legiunea revoluționară ucraineni cu scopul declarat de a lupta pentru crearea unui stat ucrainean independent. Între liderii ei s-au numărat O. Zibacinski și I. Basarab. A fost singura organizație care a protestat oficial față de Holodomor-ul din Uniunea Sovietică¹⁶. A fost scoasă în afara legii dar a reapărut cu numele Organizația Naționalistă Ucraineană sub conducerea lui Vasyl Dutceak¹⁷.

Dacă o serie de comunități nu s-au constituit în actori importanți în viața politică a Bucovinei, ucrainenii au fost pe rând aliați și adversari ai dreptei românești, fie ai cuziștilor, fie ai legionarilor. Dar locul cel mai important în ecuația luptei pentru dominația politică a provinciei l-au avut evreii. Prin ponderea și însemnătatea lor economică, evreii au reprezentat cel mai detestat rival, eternul străin, neasimilabil, care se suprapunea între elita politică și marea masă a populației. Fără să fie vinovați de situația lor, au intrat repede în colimatorul naționaliștilor, care i-au găsit vinovați de toate tarele României interbelice. «Vinovați fără vină», evreii s-au lovit de curentele de dreapta, transformând Bucovina dintr-un ducat model al Austriei imperiale într-un spațiu deschis confruntărilor interetnice. Fundamentul apropierei dintre naționaliștii români și cei ucraineni au fost tocmai evreii.

Naționaliștii ucraineni au avut o relație oscilantă și cu grupările de dreapta din România. Ei au fost atrași de ideile antisemite ale Ligii Apărării Național Creștine. În județul Storojineț, unde ucrainenii constituiau un procent semnificativ, organizațiile L.A.N.C. nu s-au putut forma decât pe parcursul

anului 1926-1927. Doar în orașul reședință de județ, preotul I. Iliuț a organizat o puternică secție cuzistă cu care va înregistra primele succese chiar în alegerile din 1926. Din analiza categoriilor sociale din care făceau parte membrii L.A.N.C. din județele Bucovinei reiese că un număr important o formau învățătorii și profesorii, urmau preoții, avocații, funcționarii, ultimii fiind țărani. Propaganda antisemită din anii 1923-1926 a atras de partea Ligii lui A.C. Cuza intelectuali, studenți, reprezentanți ai profesiunilor liberale, ofițeri în rezervă sau preoți din Bucovina sau nordul Moldovei, care doreau eliminarea evreilor din viața economică sau socială a regiunii. Dintr-o dare de seamă asupra stării de spirit a populației din Bucovina reiese că «mișcarea antisemită este cultivată cu pasiune de preoții și învățătorii locali care sunt solidari cu țărani, în convingerea că starea de mizerie se datorește evreilor care au acaparat totul – și în adevăr, economicește evreii sunt stăpâni pe situație»¹⁸. Mulți ucraineni au colaborat atât cu liderii cuziști din județul Storojineț cât și cu intelectualii antisemiți din mediul intelectual de la Cernăuți. Liga a reușit să își creeze organizații și în localitățile de pe limita nordică a țării, în valea Ceremușului, la Vășcăuți și Vijnița. Concluzia unui raportor al Inspectoratului Regional de Poliție Cernăuți era că «județul Storojineț este împărțit între comuniști, L.A.N.C. și Partidul ucrainean»¹⁹.

Conducătorii L.A.N.C. din Bucovina au avut planuri de a înființa secții minoritare pentru germani și ucraineni. O dovadă a colaborării româno-ucrainene sub stindardul L.A.N.C. s-a înregistrat la 22 mai 1927, la Bănila pe Siret (jud. Storojineț), în prezența unei asistențe estimată, probabil exagerat, de 8000 de participanți, între care, conform președintelui regional, 3000 de ucraineni, 1000 de germani, și a 10 steaguri din județ, când s-a sfințit drapelul organizației locale²⁰. Prezența Ligii în județele Bucovinei a fost resimțită și în comunitatea ucraineană. Liderul local, Nichifor Robu, și Dumitru Scriculeac, originar din Hotin, împreună cu alți propagandiști cuziști, a răspândit manifestele L.A.N.C. în nordul județului Rădăuți, zona predilectă fiind localitatea Seletin, alimentând sentimentele antisemite din regiune. Astfel, ei au proclamat zilele de 25-26 iulie, respectiv 2 august 1930, «Zile de răfuială cu evreii», mai mulți țărani ucraineni din zona amintită dedându-se la acte antisemite²¹. Și în 1931, liderii bucovineni ai L.A.N.C. au încercat să atragă de partea lor și pe etnicii minoritari. La mai multe întruniri cuziste din Bucovina au participat și germani sau ucraineni. Pentru aceștia, însuflețiți de lozinci ca «der Cuza soll leben!» sau «Cuza a be

jeu!», s-a hotărât traducerea programului L.A.N.C. în limbile germană și ucraineană²². Antisemitismul grupării ucrainene era la fel de cunoscut, ei militând pentru un stat propriu, fără evrei²³. În realitate, nu toți ucrainenii au fost antisemiți iar cei mai mulți au fost antrenați în acte violente îndreptate împotriva evreilor de sloganurile simpliste ale naționalistilor și de lipsa unei pregătiri civice a populației. Liderul județean, Iliuț, a dus o intensă propagandă în satele de ucraineni. La Trestiana (jud. Storojineț), aceștia au participat, purtând drapelul cuzist, la slujba bisericii din sat²⁴. Manifeste electorale cuziste traduse în limba ucraineană au fost răspândite și la Zastavna²⁵.

Cu ocazia sărbătorilor de Paști, din 1933, echipe cuziste, alături de militanți naționali-socialiști germani și naționaliști ucraineni, au devastat câteva locuințe din cartierele evreiești din Cernăuți. Prefectul de Cernăuți a fost destituit din cauza atitudinii pasive adoptate. Presa a consemnat evenimentul astfel: «Câțiva scandalagii îndrăzneți au semănat panica în sânul unei populații liniștite, chinuite de dificultățile existenței, tulburând astfel nu numai ordinea publică, dar aducând și atingere persoanelor și bunurilor cetățenilor, sub pretextul simpatizării cu național-socialiștii hitleriști; aceasta într-o țară care condamnă și detestă agitațiile violente; creaturi nevinovate, bărbați și femei, au fost maltratați grav pe străzile unui oraș ca Cernăuți, devenit prada câtorva vandali, în pofida stării de asediu. Locuințe particulare, peste trei sute de magazine au avut de suferit din cauza bandelor înarmate care strigau din răsuputeri: Trăiască hitlerismul! Trăiască Ucraina Mare! Moarte jidanilor!»²⁶. Apropierea dintre ucraineni, germani și grupările antisemite românești se explică și prin sprijinul pe care primii sperau să îl primească de la Germania nazistă în realizarea unui stat național dar și al anticomunismului acestora. Autoritățile aveau informații despre participarea ucrainenilor la acțiunile dreptei radicale românești atât în Basarabia, cât și în Bucovina, în strânsă legătură cu germanii. «Majoritatea ucrainenilor din aceste provincii au fost atrași în mișcarea național-socialistă, dirijată de către conaționali lor din Berlin», se spunea într-o notă S.S.I.²⁷.

Surprinzătoare poate părea colaborarea dintre naționaliștii lui Cuza și cei ucraineni, a căror deziderate erau diferite. În august 1934, N. Robu a plecat într-un turneu electoral în nordul Bucovinei, ținând adunări la Cernăuți și Zastavna. La 28 august, N. Robu, în fruntea unui grup de 35 de militanți L.A.N.C., a demarat o acțiune propagandistică printre ucraineni. Deși li s-a interzis arborarea

drapelului L.A.N.C. cu zvastică, discursurile sale au avut o puternică tentă antisemită, cum a fost cazul adunării de la Zastavna²⁸. În același an, s-a reluat ideea de a organiza o secție cuzistă a minoritarilor ucraineni, cu care se dorea realizarea unui front comun în lupta electorală. Liderii L.A.N.C. au vorbit cu acest prilej de autonomia culturală a ucrainenilor, încercând să atragă atât țărani ucraineni, cât și partizanii hatmanului Skoropadski. Emisarul ucrainean Bogdan Semet a fost delegat să informeze presa cuzistă despre doleanțele emigranților ucraineni²⁹. La 21 aprilie 1935 a avut loc un miting a naționaliștilor ucraineni, membri ai L.A.N.C., conduși de Cravetski, în fața Consulatului german din Cernăuți, cu ocazia împlinirii a 46 de ani de către cancelarul Adolf Hitler³⁰. În alegerile din 1937 mulți ucraineni au votat listele cuziste³¹.

Odată ajunși la guvernare sub noua titulatură de Partidul Național Creștin, cuziștii au adoptat o poziție oscilantă în raporturile cu ucrainenii. Unii doreau să beneficieze de colaborarea lor în alegerile pe care urmau să le organizeze. Mulți țărani din sânul comunității ucrainene, și-au manifestat simpatia pentru național-creștini sau au aderat la partidul de guvernare³². Și senatorul ucrainean din Vășcăuți a trecut la cuziști, cu întreaga sa echipă³³. La 20 ianuarie, o adunare de 60 de persoane au manifestat în favoarea P.N.C. la Sadagura. Cu acest prilej «a fost arborat steagul legionar cu svastica în fața Primăriei și a fost prezentat programul P.N.C. în limba română și ucraineană» și afișe cu mesajul «Виборці християни» încadrat între svastici³⁴. Nu au lipsit incidentele, câțiva evrei fiind agresati³⁵. Programul P.N.C. a fost susținut într-o altă adunare, din 3 februarie, însoțit de cântece naționaliste în limba română și ucraineană³⁶. Și la Cozmeni s-a ținut o adunare similară, la 26 ianuarie, unde N. Grămadă și N. Robu și-au susținut programul politic «evidențiindu-se programul creștinesc»³⁷. Profesorul Traian Luchian a susținut o nouă adunare la Cozmeni în data de 5 februarie. Mesajul „În numele celor trei lumini: Hristos, Rege și Națiune, care călăuzesc P.N.C. să păstrăm ordine, disciplină și liniște» a fost scandat în română și ucraineană³⁸. La 9 februarie, o nouă adunare a fost organizată la Cozmeni, la care profesorul Sava Arbore a ținut discursuri bilincve. S-a produs și un mic incident antisemit³⁹.

Dacă în cazurile arătate mai sus am dovedit că au existat numeroase momente de colaborare dintre diferitele etnii din Bucovina, mai ales împotriva supremației economice a evreilor, de multe ori s-au consemnat și dispute. Divizarea comunității ucrainene în mai multe tabere venea din lipsa unui program clar de urmat. Astfel, ei au luptat împreună

cu naționaliștii români împotriva evreilor, dar s-au aflat pe poziții antagonice cu autoritățile statului român și au dus o constantă politică împotriva românizării satelor unde erau majoritari. Un astfel de incident interetnic a avut loc în timpul unui scurt turneu condus de Iliuț în septembrie 1935 în zona de munte a județului Storojineț. Satele de aici având comunități ucrainene puternice au fost de multe ori pe poziții potrivnice. O altercație între români și ucraineni s-a produs la Dobrăuți⁴⁰. În ianuarie 1938, agenți ai P.N.Ț. au răspândit printre ucraineni zvonul că național-creștinii «după ce vor termina cu evreii ar începe lupta contra ucrainenilor»⁴¹. Cuziștii s-au implicat în diverse altercații inclusiv cu minoritarii ucraineni. La 31 ianuarie, un scandal s-a petrecut în localul lui Ioan Dumitrov din Cernăuți⁴². Dar în general, cele două comunități, română și ucraineană, au colaborat sub stindardul L.A.N.C.

În schimb, colaborarea cu Mișcarea Legionară a fost mai puțin consistentă. Ideile legionare erau departe de aspirațiile ucrainenilor doar antisemitismul și anticomunismul fiind liantul dintre naționaliștii români și cei și ucraineni. Legionarii i-au acuzat pe ucraineni că erau simpatizanți ai Ligii Apărării Național Creștine, dar că «niciodată nu au încetat ostilitatea față de Mișcarea Legionară a lui Corneliu Zelea Codreanu». Inițial, asasinarea studentului legionar Gheorghe Grigor, a fost pusă pe seama unor ucraineni, rămași neidentificați⁴³. Cu toate acestea, au existat episoade ale colaborării. Asasinarea lui Grigor a fost făcută de o grupare comunistă și a devenit un moment al colaborării. Grădina publică din Cernăuți unde a fost asasinat Grigor în a devenit loc de pelerinaj pentru membrii Mișcării Legionare. Afișele postate pe copacii din parcul central îl înfățișau pe Grigor ca un luptător împotriva comunismului iar evreilor li s-a interzis intrarea în parc. La funeralii au participat, după surse legionare, în jur de 12.000 persoane, iar între Grigor și Horst Wessel s-a făcut o paralelă. Sub moto-ul «Creștinismul contra evreilor» funeraliile au reprezentat un moment de coeziunea a dreptei radicale, printre participanți fiind cuziști, dar și germani și ucraineni⁴⁴. Acest gest dovedește că Legiunea spera și la voturile ucrainenilor din Bucovina. Chirilă Ciuntu a avut misiunea de a conduce propaganda electorală în satele din nordul provinciei, unde exista o importantă comunitate ucraineană, pe voturile căreia Legiunea conta. El l-a avut de ajutor pe Ion Zvolinschi, care știa limba ucraineană⁴⁵. În nordul Bucovinei au fost tipărite afișe legionare în text trilingv: în limba română, ucraineană și germană⁴⁶ ceea ce dovedește că Legiunea spera să atragă voturi și din rândul minorităților, cu atât mai mult cu cât cuziștii nu au avut o linie constantă în această

problemă. În localitățile cu populație majoritar ucraineană, un legionar ucrainean a dus mesajul electoral al Mișcării Legionare⁴⁷.

Un alt mediu unde ucrainenii s-au întâlnit cu românii a fost Universitatea de la Cernăuți. Numărul și apartenența etnică a studenților Universității sunt relevante pentru atmosfera generală din înaltul for științific bucovinean. În primul an universitar au fost înscriși 1671 de studenți (80 la Facultatea de Teologie, 653 la Drept, 938 la Filosofie). Dintr-o statistică, din 20 februarie 1920, reiese că la Universitatea din Cernăuți studiau 1594 de cetățeni români, din care 1330 din Bucovina, 228 din Basarabia, 35 din Vechiul Regat și unul din Transilvania. Cei mai mulți, 974 studiau la Facultatea de Filosofie și Științe, urmau cei 572 de la Facultatea de Drept și 90 la Teologie⁴⁸. În ceea ce privește apartenența etnică, în 1919/1920 50,3% erau evrei, 21% români, 14,6% ucrainenii, 8% germani, 5,3% poloni și 0,8% alte naționalități. Odată cu trecerea anilor, în contextul în care se majorase numărul de locuri la facultățile Universității, numărul și ponderea studenților români a crescut⁴⁹. Există unele diferențe în ceea ce privește statisticile cu numărul real al studenților diferitelor Facultăți ale Universității din Cernăuți, dar în general procentele se păstrează conform datelor statistice despre cifrele de școlarizare⁵⁰. În anul universitar 1938/1939 situația era modificată radical. Astfel, românii au ajuns la 80% din total, la mare distanță rămânând evreii cu 8,9%, germanii cu 4,3%, ucrainenii cu 3,7%, polonezii 1,5% și restul 1,8%⁵¹.

Cum în Universitatea din Cernăuți foarte mulți studenți vorbeau pe holuri în limba maternă, fie germana sau idiș, fie ucraineana, studenților români li se propunea apărarea limbii române, limba oficială a statului. Chestiunea putea degenera și se afla în atenția autorităților⁵². Dar între altercațiile studențești cele mai violente erau cele îndreptate împotriva evreilor. De exemplu, în martie 1933 au avut loc altercații între studenți evrei și români la Cernăuți. Acestea au fost urmate de alte incidente provocate, în aprilie, de studenții naționaliști ucrainenii care i-au atacat pe colegii lor evrei. Studenții creștini de la Universitatea din Cernăuți au înaintat o scrisoare regelui Carol al II-lea, cerând eliberarea studenților arestați pe motiv că nu ar fi fost implicați în violențele din martie⁵³. Frecvența cu care se produceau violențele în mediul universitar cernăuțean, cu victime de ambele părți, dovedește că atmosfera continua să fie una extrem de tensionată. Societățile studențești ale germanilor, polonezilor și ucrainenilor s-au solidarizat cu românii⁵⁴. Senatul a luat de mai multe ori decizia de a întrerupe cursurile dar studenții creștini organizau

mitinguri de protest față de aceste hotărâri și se solidarizat cu studenții arestați, implicați în altercații antisemite⁵⁵. La 1 iunie, studenții creștini i-au împiedicat pe colegii lor evrei să participe la examenele programate în acea zi⁵⁶. De remarcat este și că unele Facultăți, cum era cea de Teologie, a dat un număr semnificativ de studenți antisemiți, deși aici nu studiau evrei.

Dar solidaritatea studențească nu a fost deplină. Mai ales într-un centru universitar cosmopolit, ca cel de la Cernăuți, studenții români s-au dovedit extrem de activi, uneori în colaborare cu colegii lor creștini, alteori chiar în defavoarea acestora, dacă îi avem în vedere pe ucrainenii. Universitatea din Cernăuți avea propriile probleme în a se integra sistemului educațional românesc. Cu toate acestea, mai ales în primul deceniu interbelic, studențimea nu s-a înregimentat din punct de vedere politic. Studenții români au contestat dreptul ucrainenilor de a-și folosi limba în școală și administrație de câte ori au avut ocazia. Congresul studențesc de la Suceava, din 10-12 iulie 1935, este o mărturie a acestui fapt. În dezbaterile din 10 iulie, s-a remarcat Nicolae Popescu care a dezvoltat o temă despre problemele bisericii și sectele religioase. Alături de el, studenții Ștefan Pavelescu, Leon Țopa și George Macrin au deschis o altă temă sensibilă în Bucovina: cea a relațiilor interetnice cu minoritatea ucraineană. În afară de mai vechiul «*numerus clausus*», studenții au pretins și teste de limba română pentru minoritarii din universități, pentru încurajarea elementului autohton în cultura română și asigurarea preponderenței românilor în administrație și serviciile publice. S-a cerut scoaterea limbii ucrainene din biserică, desfacerea contractelor de muncă ale învățătorilor care nu vorbesc româna ci ucraineana, desființarea societăților studențești ucrainene⁵⁷. Cu toate acestea, revendicările exclusiviste ale studenților naționaliști români nu s-au materializat.

Schimbările politice din 1938 au întrerupt colaborarea. Instaurarea regimului autoritar al regelui Carol al II-lea și prigoana împotriva legionarilor au impus ucrainenilor o nouă abordare. Ei au acceptat să adere la singurul partid politic oficial, Frontul Renașterii Naționale, într-o organizație minoritară proprie. Deși principalele partide politice ale ucrainenilor – Partidul Național Ucrainean și Partidul Țărănist Ucrainean – au fost dizolvate, ele au avut totuși posibilitatea să-și continue activitatea în ilegalitate prin organe de conducere și nuclee sub aprobarea tacită a puterii. S-au păstrat societățile culturale, precum și presa ce apărea în limba ucraineană, cei drept ea trebuia să activeze în condiții specifice conform legislației regimului. Legionarii

bucovineni aflați în București au explicat liderilor aflați în libertate că în Bucovina măsurile autorităților au paralizat orice acțiune. Ceea ce a descurajat și mai mult a fost că în Bucovina partenerii germani și ucraineni au refuzat să mai colaboreze cu legionarii⁵⁸. În Bucovina s-a răspândit zvonul că Germania intenționează să creeze un stat marionetă ucrainean, care ar știrbi integritatea teritorială a României chiar pe teritoriul Bucovinei. În aceste condiții foarte mulți legionari ucraineni «se manifestă fâțiș pentru statul proiectat de Germania». Poate surprinde numărul mare de ucraineni care au cooperat cu Mișcarea Legionară și care au fost atrași de discursul antisemit dar în 1939 s-au dovedit «străini de simțămintele românești»⁵⁹. Anul 1940 a pus capăt acestei evoluții. Ocuparea Basarabiei și a Bucovinei de către Uniunea Sovietică a rupt provincia în două părți, cea mai mare parte a ucrainenilor ajungând sub stăpânirea sovietică.

Colaborarea dintre naționaliștii români și cei ucraineni poate părea imposibilă din cauza dezideratelor diferite și chiar adverse ale celor două grupări. Românii i-au acceptat pe germani, cu care împărțeau concepții antisemite similare, i-au ignorat pe maghiari, deoarece Ungaria era un stat revizionist, și au colaborat cu polonezii. În ceea ce îi privea pe ucraineni, situația a fost și mai complexă; cu ucrainenii antisemiți s-a colaborat, în vreme ce pe cei care militau pentru o Ucraină independentă, care să cuprindă și părți din Bucovina, i-au respins. Organizațiile politice legale ale ucrainenilor au preferat să coopereze cu statul român și cu partidele cu vocație guvernamentală din România. Liderii ucrainenilor au participat pe listele partidelor românești sau au încheiat pacte electorale cu acestea. Colaborarea s-a păstrat în cadrul legal în ciuda dificultăților care decurgeau din aceasta. Dar mulți ucraineni din rândurile naționaliștilor au găsit forme de cooperare cu extrema dreaptă românească. Liga Apărării Național Creștine a fost forța cea mai atractivă pentru ucraineni. Faptul că principalul obiectiv al L.A.N.C. era îndepărtarea evreilor din structurile statului român, colaborarea s-a datorat sentimentelor antisemite ale celor două comunități, sprijinite și de germani. Un alt motiv al colaborării a fost și sentimentul de patriotism local și de respingere a politicilor de centralizare impuse de la București. Anticomunismul și antisemitismul au făcut posibilă o apropiere și între Mișcarea Legionară și comunitatea ucraineană, mai cu seamă în nordul Bucovinei. Ca și partidele politice democratice și cele radicale au încercat să folosească electoral capitalul ucrainean. Dar dispariția regimului democratic din România, conflictul dintre regele Carol al II-lea

și extrema dreaptă românească și ai ales complicațiile politice internaționale din anii 1939-1940 au pus capăt acestei evoluții. A fost preferat naționalismul etnic, îngust și închis, care impunea celorlalți valorile naționale ale României, chiar dacă bucovinenii s-au născut într-o cultură multietnică, multilingvistică și pluriconfesională. De aici numărul mare de episoade ale confruntărilor interetnice violente.

¹ R. Economu, *Unirea Bucovinei*. 1918, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994, p.62.

² *Minoritățile naționale din România. 1925-1931*. Documente, coord. Ioan Scurtu, Ioan Dordea, București, Arhivele Naționale ale României, 1996, doc. 82, p.458.

³ Victoria Camelia Cotos, *Populația Bucovinei în perioada interbelică*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009, p.70.

⁴ *Minoritățile naționale din România...*, doc. 57, p.347-348.

⁵ *Буковина 1918-1940 pp.: Зовнішній Вплив Та Внутрішній Розвиток (Матеріали і документи)*, Зелена Буковина, Чернівці, 2005, p.61.

⁶ *Ibidem*, p.65.

⁷ Stelu Șerban, *Elite, partide și spectru politic în România interbelică*, București, Editura Paideia, 2006, p.71.

⁸ Mircea A. Diaconu, *Mișcarea «Iconar»*. Literatură și politică în Bucovina anilor '30, Iași, Editura Timpul, 1999, p.22.

⁹ Daniel Hrenciuc, *Provocările vecinătății: ucrainenii bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940)*. Contribuții, Iași, Editura Tipo Moldova, 2010, p.291.

¹⁰ Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *Electoratul din România în anii interbelici. (Mișcarea muncitorească și democratică în viața electorală din România interbelică)*, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1981, p.105.

¹¹ *Буковина 1918-1940...*, p.63.

¹² *Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale (S.A.N.I.C.) Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 7/1919, f.27-28.*

¹³ *Minoritățile naționale din România...*, doc. 85, p.472.

¹⁴ Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice, 1919-1932*. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932, Sibiu, Editura Krafft & Drotleff, 1932, p.21.

¹⁵ *Буковина 1918-1940...*, p.73.

¹⁶ *Ibidem*, p.71.

¹⁷ Daniel Hrenciuc, *op. cit.*, p.291.

¹⁸ S.A.N.I.C., *Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 1/1926, f.24.*

¹⁹ *Loc. cit.*, 8/1931, f. 8-10.

²⁰ «Apărarea Națională», din 6 iunie 1927, p.1.

²¹ *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, Suceava (S.J.A.N.S.) Fond Prefectura județului Rădăuți, 21/1930, f. 14.*

²² «Apărarea Națională», din 10 mai 1931, p.2.

²³ Mariana Hausleitner, *Evreii și antisemitismul în Bucovina între 1918 și 1944*, în «*Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*», VIII, coord. Silviu Sanie, Dumitru Vitcu, București, Editura Hasefer, 2003, p.199-200.

²⁴ S.A.N.I.C., *Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, 9/1933, f.31.*

²⁵ *Loc. cit.*, *Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 9/1933, f.231.*

²⁶ Carol Iancu, *Evreii din România 1919-1938. De la emancipare la marginalizare*, București, Editura Hasefer, 2000, p.205.

²⁷ Ideologie și formațiuni de dreapta în România, vol. III 5 ianuarie 1931 – 7 iunie 1934, coord. Ioan Scurtu, Dana Beldiman, Natalia Tampa, Corneliu Beldiman, Tiberiu Tănase, Cristian Troncotă, București, Institutul pentru Studiul Totalitarismului, 2002, doc.100, p.229.

²⁸ S.A.N.I.C. Fond Inspectoratele Regionale de Jandarmi, 2/1934, f. 278, 313.

²⁹ S.J.A.N.S., Fond Poliția Câmpulung, 5/1934, f.43.

³⁰ S.A.N.I.C., Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 107/1935, f. 80.

³¹ Daniel Hrenciuc, op. cit., p.310.

³² S.A.N.I.C., Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 10/1938, f.103.

³³ Loc. cit., f.136-137.

³⁴ Arhivele de Stat ale Regiunii Cernăuți (A.S.R.C.), Fond Chestura de Poliție Cernăuți, nr. 38, d.10.222, f. 63.

³⁵ Loc. cit., d. 10.778, f. 6.

³⁶ Loc. cit., f.13.

³⁷ Vasile Ciobanu, Guvernul Goga-Cuza și minoritățile naționale, în «Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX», coord. Vasile Ciobanu, Sorin Radu, Sibiu, Editura Universității «Lucian Blaga», 2007, p.128-129.

³⁸ A.S.R.C. Fond Chestura de Poliție Cernăuți, nr. 38, d. 10.778, f.16.

³⁹ Loc. cit., f.20.

⁴⁰ «Porunca Vremii», din 13 septembrie 1935, p.3.

⁴¹ A.S.R.C. Fond Chestura de Poliție Cernăuți, nr. 38, d. 10.778, f. 2.

⁴² Loc. cit., d.10.797, f. 4.

⁴³ Dr. Șerban Milcoveanu, Memorii. Mici contribuții la istoria politică a României contemporane. Relatări ale unui martor al epocilor și participant la evenimente, ediția a II-a, București, Editura Pământul, 2008, p. 569.

⁴⁴ Mariana Hausleitner, op. cit., p.201.

⁴⁵ Chirilă Ciuntu, Din Bucovina pe Oder (Amintirile unui legionar), ediția a II-a de Gh. Andreica, Constanța, Editura Metafora, 2004, p.15.

⁴⁶ A.S.R.C. Fond Chestura de Poliție Cernăuți, nr. 38, d.10.222, f.63, 65.

⁴⁷ Francisco Veiga, Istoria Gărzii de Fier (1919-1941). Mistica ultranaționalismului, București, Editura Humanitas, 1995, p.236.

⁴⁸ S.A.N.I.C., Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 1/1920, f.194.

⁴⁹ Victoria Camelia Cotos, op. cit., p.169.

⁵⁰ ***Antisemitismul universitar în România (1919-1939). Mărturie documentare, editor Lucian Năstase, Cluj Napoca, Editura Institutului pentru Studiul Problemelor Minorităților Naționale, Kriterion, 2011, p.54-55.

⁵¹ Rodica Iațencu, Considerații asupra evoluției Universității din Cernăuți în perioada interbelică, în «Analele Bucovinei», V, 1998, nr.2, p. 352-353.

⁵² ***Antisemitismul universitar..., doc. 179, p.384.

⁵³ Ideologie și formațiuni de dreapta în România..., doc.76, p.183-184.

⁵⁴ S.A.N.I.C., Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 7/1933, f.62.

⁵⁵ Loc. cit., 39/1933, f.179.

⁵⁶ Minoritățile naționale din România. 1931-1938. Documente, coord. I. Scurtu, București, Arhivele Naționale ale României, 1999, doc.21, p.182.

⁵⁷ S.A.N.I.C., Fond Ministerul de Interne, Direcția Generală de Poliție, 232/1935, f.132-133.

⁵⁸ Loc. cit., 252/1939, f.237.

⁵⁹ Loc. cit., f. 146.

УДК[94(477.85):614.23].25] «18»

© Harieta Mareci Sabol
(Suceava)

«VINDECÂND BOLNAVII»: MEDICI ȘI PACIENȚI ÎN BUCOVINA SECOLULUI AL XIX-LEA

Extinderea monarhiei austriece către Răsăritul Europei și reformele promovate de Habsburgii au avut un impact covârșitor asupra economiei, vieții sociale și nivelului cultural din teritoriile anexate, cu precădere din cele aflate la granița Imperiului Otoman. Un întreg cortegiu de măsuri trebuia aplicat acolo, printre ele numărându-se cele menite să prevină și să limiteze efectele epidemiilor și ale calamităților naturale care însoțeau, de obicei, războaiele.

În Bucovina sfârșitului de secol al XVIII-lea existau o structură birocratică incipientă și puțini funcționari publici instruiți să aplice reformele imperiale. Medicii – Physici sau Landschaftschirurgen – au devenit reprezentanții autorităților habsburgice, colaborând cu autoritățile centrale și cu liderii comunităților în vederea impunerii legislației sanitare.

În pofida măsurilor luate în 1815, prin care se încuraja și înlesnea stabilirea medicilor în provinciile răsăritene ale imperiului, statisticile anului 1836 arătau că, la o suprafață de 3.180 mile pătrate și o populație de 297.585 locuitori, Bucovina dispunea de un medic cercual, doi medici districtuali, patru medici practicieni și doisprezece chirurși, numărul lor total ajungând la 21 în anul 1844. Numai în anul 1900 numărul de medici a ajuns la 134. Lupta cu bolile a devenit mai ușoară și calea ajutorului terapiei profesionale se observa mult mai exact.

Cuvinte-cheie: Bucovina, boală, sănătate, medic, pacient, lecuire, căile de protecție juridică.

X. Сабол
(Сучава)

«ЗЦІЛЮЮЧИ ХВОРИХ»: ЛІКАРІ ТА ПАЦІЄНТИ НА БУКОВИНІ У ХІХ СТОЛІТТІ

Розширення Австрійської імперії в Східній Європі та реформи, яким сприяли Габсбурги мали переважний вплив на економіку, суспільство і культурне життя присіданих територій, особливо на кордонах Османської імперії. Там необхідно було провести низку заходів, серед яких були ті, які призначені для запобігання та пом'якшення наслідків стихійних лих і епідемій, якими зазвичай супроводжувалися війни.

На Буковині наприкінці вісімнадцятого століття, нова бюрократична структура і деякі інші державні посадові особи були навчені для здійснення імперських реформ. Лікарі Physici або Landschaftschirurgen були представниками Габсбургів, співпрацюючи з центральними органами влади і лідерами громад намагалися нав'язати законодавство в галузі охорони здоров'я.

Незважаючи на вжиті заходи в 1815 році, які заохочували і стимулювали становлення лікарів в східній частині австрійської монархії, статистика 1836 показала, що на площі 3180 квадратних миль і населенням 297 585 жителів Буковина мала округного лікаря, двох районних лікарів, чотирьох практикуючих лікарів і дванадцять хірургів. Навіть у 1844 році, їх загальна кількість була 21. Тільки в 1900 році кількість лікарів досягла 134. Боротьба з хворобами стала легшою, і шлях професійної терапевтичної допомоги простежується більш точно.

Ключові слова: Буковина, хвороба, здоров'я, лікар, пацієнт, лікування, засоби правового захисту.

H. Sabol
(Suceava)

«HEALING THE SICK»: PHYSICIANS AND PATIENTS IN THE 19TH CENTURY OF BUKOVINA

The expansion of Austrian Empire into the Eastern Europe and the reforms promoted by the Habsburgs had an overwhelming impact on the economy, society and cultural life of the annexed territories, especially at the Ottoman Empire's borders. A whole suite of measures had to be applied there; among them were those designed to prevent and mitigate the effects of natural disasters and epidemics which were usually accompanied by wars. Placed at the eastern limit of the empire, Bukovina was not just a terminus station but also, according to the first report drawn up by General Gabriel Spleny von Mihaldy, a «healthy country», with «clean air», and people aged 70 or even 100. But beyond these general characteristics, the new imperial province of Bukovina remained vulnerable to any epidemic wave extended from Moldavia, Ottoman Empire or Russia; it also could become, at any time, «the entrance gate for the deadly diseases» into the Austrian Empire. Not incidentally, the name of the new province – Cordon – came from the military-sanitary cordon imposed by the Austrians at their new territorial acquisition's border, in order to ensure the stability of the Austro-Moldovan frontier, and to prevent the entry and spread of devastating plagues.

In Bukovina of the early nineteenth century, a new bureaucratic structure and some other public officials were trained to implement the imperial reforms. The doctors – Physici or Landschaftschirurgen – were the representatives of Habsburg, collaborating with the central authorities and the community leaders to impose the health legislation. The development of the medical profession was generated by the improvement of the knowledge and specific skills as well as the policy of the Court of Vienna which elevated the doctors from the status of «erudite» to that of «specialist». Their professional and bureaucratic skills were useful for applying new ideas on disease control and prevention. In addition, in the name of a social utility, they demanded recognition of authority and control over the inferior

surgeons (who had already knowledge of general internal medicine, but were not allowed to prepare or administer the medication, with the exception of vaccination). The imperial legislation required one doctor to each administrative circle (Kreisarzt or früher Physikus), who could be helped by a surgeon (Kreischirurgen); if the circle encompassed large territories, for each district of the circle had to be appointed a district doctor (Distriktsarzt). The mission of the «town-doctor» was to «supervise and ensure the health care for the sick poor people», cumulating the guild specific tasks with the characteristics of the «health police» and the «legal pharmacology».

Nevertheless, describing the first health organization scheme of Bukovina after its annexation to Galicia, Johann Polek mentioned only a physicus of the circle, a superior-surgeon and a district surgeon. The doctors were called to help the quarantines' staff, and to prevent outbreaks of infectious diseases from becoming epidemics; in this way, they were acting as a medical police (Medizinalpolizei), structured according to the principles of the «medical science police» (Medizinische Polizeiwissenschaft). Therefore, their task referred to the «care for a clean air, a healthy and secure housing environment, for the hygiene of food, beverages, and clothing, for physical education, for intervention in cases of clinical death, and prevention of contagious diseases and epizootics».

Despite the measures taken in 1815, which encouraged and facilitated the establishment of doctors in the eastern part of the Austrian monarchy, the statistics of 1836 showed that – on an area of 3180 square miles and a population of 297 585 inhabitants – Bukovina had a circle doctor, two district-doctors, four practicing physicians, and twelve surgeons. Even in 1844, their total number was roughly 21. Among the practitioners who worked in Bukovina in the first half of the nineteenth century can be mentioned the quarantine physicians and surgeons Gassner of Brăiesti, George Gürtler and Iosephus Kraus of Boian, Anton Tatsay of Bosanci (transferred, after 13 years, to Boian, as well as dr. Wenzel or dr. Wanzeslaus Langer). Other names are Felix Pfau (who was, in 1819, a physician and professor at Chernivtsi), Pluschk, Czerny, Balany, Iohann Fasching, Iohann Kowalski, Carl Stranski, and Ernst von Liro (the physicus of the circle/Kreis of Chernivtsi), Anton Meyer, Moritz Rohrer, Stranski, Holzdraeger, and Zacher (doctors of the Suceava district), Isidor Reinhold, Ignas Schidel, and Franz Spiegel (doctors of the Vijnita district), Moritz Rohrer, Adalbert Kostecki, and Paul Peter Prikiril (doctors of the Radauti district). In 1862, it was mentioned that Bukovina had 17 state doctors and 19 private doctors, and in his monograph, Ilie E. Toroutiu underlined the presence of 61 doctors. Only in 1900, the doctors' number reached 134, which was much lower than in other provinces of the empire.

At the end of the 19th century, the family physicians have become a presence (obviously, not very common) in Bukovina. Their patients and entourage tried to

understand the professional advice, following the recipes and being able to buy the prescribed drugs. In addition, their function urged them to be closer to magistrates, clerks and officials, priests or professors from the Chernivtsi and Suceava, or to mayors, teachers, new rich, timber or cattle merchants, innkeepers, and millers from the rural areas. The wealth of these patients allowed them to pay the doctor. However, the involvement of a doctor in the life of a modest or poor family was totally different. The cultural gap between patient and medical practitioner often created confusion. Such a rupture required simple explanations and prescription, while the medical intervention was punctual or discontinued, being placed in a perspective of emergency. Most of the time, the poor people of towns or the peasants were not looking for any kind of physiological explanation for their diseases (or those of their families), preferring to believe in symbols and analogies with the cosmic order, plants, and animals. In this environment, the doctor's help was just a solution among others. As a matter of fact, the incantations and pilgrimages continued throughout the 19th century, and the traditional medicine remained extremely active, being composed of timeless recipes and practices; in the course of time, the local healers – increasingly thwarted by the repression for the illegal exercise of medicine – became inspired (more or less confused) by the progresses of surgery and orthopedics.

The influence of the medical authority on daily life varied depending on the mentality trends of the 19th century. Up to 1900, in Bukovina, the most ability of a physician was to effectively treat the diseases, combining the civic and patriotic duty with the moral responsibility. The changes in knowledges of body structure and function and in demand for services brought developments in the status and organisation of the professions. The fight with the disease become easier, and the path of a professional therapeutic assistance was traced more accurately.

Keywords: Bukovina, disease, health, physician, patient, treatment, remedy.

Extinderea monarhiei austriece către Răsăritul Europei și reformele promovate de noii stăpâni au avut un impact covârșitor asupra economiei, vieții sociale și nivelului cultural din teritoriile anexate, cu precădere din cele aflate la granița Imperiului Otoman. Un întreg cortegiu de măsuri trebuia aplicat acolo, printre ele numărându-se cele menite să prevină și să limiteze efectele epidemiilor și ale calamităților naturale care însoțeau, de obicei, războaiele.

Situată la limita răsăriteană a imperiului, Bucovina nu era doar o stație terminus ci și, potrivit primului raport redactat de generalul Gabriel Spleny von Mihaldy, o «țară sănătoasă și cu aer curat», în care puteau fi întâlniți oameni în vârstă de 70, 80,

90 și chiar 100 ani¹. O remarcă similară îi aparține lui Balthasar Hacquet care, descriindu-i pe românii din munții districtului Dorna Candrenilor, amintea de un personaj de 150 de ani (cifra care i s-a părut exagerată!), cu doi fii – unul de 71 și celălalt de 81 de ani – și o sumedenie de nepoți și strănepoți, în total 40 de familii; în ciuda vârstei, cele cinci simțuri îi funcționau corect, singurul viciu fiind consumul excesiv de alcool, de doar «câteva ori pe an»². Dincolo însă de aceste caracteristici generale, teritoriul Bucovinei rămânea vulnerabil în fața oricărui val epidemic extins dinspre Moldova, Imperiul Otoman sau Rusia, putând deveni, oricând, «o poartă de intrare pentru morburile ucigașe»³. Nu întâmplător, denumirea noii provincii – *Cordon* – se lega de cordonul militar-sanitar impus de austrieci la granița noii lor achiziții teritoriale pentru a asigura stabilitatea graniței austro-moldovene și a împiedica pătrunderea și răspândirea devastatoarelor molime.

În Bucovina sfârșitului de secol al XVIII-lea existau o structură birocratică incipientă și puțini funcționari publici instruiți să aplice reformele imperiale. Amenințările epidemiologice care confruntau permanent monarhia trebuiau să urgenteze consolidarea aparatului administrativ sanitar, făcându-l eficient și disponibil. În cazul reformelor sanitare, acestea s-au dovedit a fi o combinație de teorie și practică, de descoperiri medicale și de inițiative private. La fel ca în Transilvania, medicii din Bucovina – *Physici* sau *Landschaftschirurgen* – au devenit reprezentanții autorităților habsburgice, colaborând cu autoritățile centrale și cu liderii comunităților în vederea impunerii legislației sanitare, fiind prezenți în consiliile locale și în cele orășenești⁴. Însăși dezvoltarea profesiei de medic s-a datorat, pe de o parte perfecționării cunoștințelor și abilităților specifice, iar pe de altă parte politicii promovate de Curtea de la Viena⁵. Procesul acesta începuse încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar avea să se desăvârșească în veacul următor, adăugând o nouă calitate: «angajamentului patriotic al medicilor» în asigurarea bunăstării populației. În acest fel, autoritățile habsburgice încercau să contracareze interesele elitelor politice locale prin integrarea, în administrația statului, a persoanelor educate din provinciile mai mici, cu anumite caracteristici economice, politice, etnice și confesionale (Galiția, Transilvania, Bucovina), care proveneau din rândurile ne-nobililor (*honoratior*) sau a micilor nobili. În consecință, statutul medicilor a evoluat de la «învățat» (*Gelertenstand*), la «specialist»⁶.

La fel ca în celelalte provincii ale coroanei, dezvoltarea cadrului instituțional din Bucovina s-a

datorat Comisiunii sanitare (*Commissio Sanitatis*) și cordonului sanitar, cu stațiunile de carantină de la Boian, Bosanci, Sinăuți și Băiașești. Măsurile medicale luate în timpul administrației lui Spleny le-au dublat pe cele de ordin militar, guvernatorului solicitând comunelor să informeze instanțele militare în legătură cu apariția unor cazuri de boli contagioase sau a decesele provocate de astfel de maladii necruțătoare. Procedura prevedea ca medicul care făcea parte din Consiliul de conducere a provinciei să demareze o anchetă, alături de chirurgul regimentului. Când privește selecționarea medicilor și chirurgilor din cadrul trupelor austriece, aceasta se făcea «cu multă grijă», ținându-se cont de calitatea profesională al candidaților. Potrivit unei expertize aflate în *Protocoalele din 1775* ale Consiliului Aulic de Război din Viena⁷ – în care se examinau modalitățile angajării unui chirurg de regiment și de batalion pentru trupele împărătești care trebuiau să se deplaseze în Bucovina la 30 ianuarie 1775 – profesorul chemat să dea avizul, îl recomanda pe candidat pe temeiul rezultatelor excelente pe care le obținuse la școala lui Gerard van Swieten, medicul personal și consilierul împărătesei Maria Theresa⁸. Ca urmare, dezvoltarea educației universitare a combinat rolul social al medicului-patriot cu cel al specialistului înrolat în administrația statului. Dobândirea unui certificat de la Universitatea de la Viena sau de la alte școli de pe teritoriul imperiului (de exemplu, Liceul din Lemberg dispunea de o «clinică chirurgicală») devenise o condiție necesară angajării în funcții sau servicii publice. Aceste poziții birocratice dădeau greutate și ofereau prestigiu și un statut social mai elevat. Competențele profesionale și funcția birocratică îi puteau ajuta pe medici să-și aplice ideile în organizarea campaniilor de prevenire a epidemiilor și în promovarea politicilor prin care populația putea fi apărată de bolile infecțioase⁹. În plus, în numele utilității sociale, ei reclamau autoritatea și controlul peste chirurgii inferiori și felceri care deja dețineau cunoștințe generale de medicină internă (specifice intervenției în lipsa medicilor), dar fără a avea voie să prepare medicamente sau să administreze tratamente (cu excepția vaccinărilor).

După 1778, odată cu preluarea administrării Bucovinei de către generalul Karl Freiherr von Enzenberg, proiectele de organizare administrativă a provinciei aveau să cuprindă și elemente de politică sanitară, în conformitate cu prevederile acelei *Generale Normativum In Re Sanitatis*, promulgată la începutul anului 1770 și care urmărea, ca direcții fundamentale, eradicarea epidemiilor, crearea unui învățământ medical modern și centralizarea siste-

mului sanitar. În documentele înaintate Consiliului Aulic, Enzenberg a cerut suplimentarea numărului de medici, prin angajarea unui medic șef (*Oberphysikus*), a doi medici subordonați acestuia (*Unterphysikus*) și, ulterior, a încă trei chirurgi sau medici, plătiți, în funcție de grad, cu 50, respectiv 25 florini lunar¹⁰. În plus, guvernatorul considerase absolut necesară deschiderea unor spitale în orașele Cernăuți și Suceava pentru ca «nenorociții care cad în boli și nu mai pot conta pe ajutorul nimănui și sunt avizați la cel al compasiunii publice să nu fie lăsați să se piardă; acestea, utilizate cât mai bine, să ia ființă cât mai curând»¹¹.

De fapt, legislația imperială prevedea ca fiecărui cerc administrativ să îi revină câte un medic (*Kreisarzt* sau *früher Physikus*), ajutat de un profesionist în chirurgie (*Kreischirurgen*), iar dacă cercul cuprindea teritorii extinse, pentru fiecare district al cercului trebuia să existe câte un medic de district (*Distriktsarzt*). Acestora li se alătura «medicul de oraș» a cărui misiune era de a «supraveghea starea sănătății și de a asigura îngrijirea bolnavilor săraci», cumulând atribuțiile specifice breslei cu cele ale «poliției medicale» și «farmacologiei juridice»¹². Pentru sate se admitea, în formă foarte laxă, practicarea medicinei de către «persoane pricepute în vindecări»¹³. În principiu, pe întreg teritoriul imperiului, în mediul urban unui medic cu diplomă îi reveneau aproximativ 4.000 locuitori, la sate întreaga responsabilitate căzând pe umerii chirurgului. În pofida acestor reglementări, în descrierea primei scheme de organizare sanitară a Bucovinei de după anexarea la Galiția, Johann Polek amintea de un *physicus* al cercului, un chirurg superior și altul districtual¹⁴. Doctorii erau chemați să ajute personalul carantinelor cu scopul de a preveni izbucnirea sau răspândirea epidemiilor, îndeplinind, în acest fel, și rolul de poliție medicală (*Medizinalpolizei*)¹⁵, structurată potrivit principiilor «științei medicale polițienești» (*medizinische Polizeiwissenschaft*); așadar, în sarcina lor intrau «grija pentru puritatea aerului și salubritatea terenurilor destinate locuințelor, pentru igiena alimentelor și băuturilor, a îmbrăcăminteii, pentru educația fizică, măsuri pentru intervenția în cazurile de moarte clinică și de prevenire a bolilor contagioase și a epizootiilor, organizarea medicală și a personalul medical etc.»¹⁶.

Medicii și chirurșii de carantină (*Pestärzte*) ilustrau exemplul clasic de birocrat. Numiți direct de către împărat, prin acea *Sanitas Hof-Deputation*, și plătiți din visteria Guberniului, ei aveau datoria de a apăra frontierele imperiului, raportând sistematic, mai cu seama în perioadele de epidemii,

evoluția stării de sănătate și activitățile desfășurate în interiorul centrelor de carantină¹⁷. Statutul lor era recunoscut drept deosebit de important, prin decizia din 26 aprilie 1814 stabilindu-se ca salariile să le fie majorate de la 300 la 400 florini.¹⁸

În pofida măsurilor luate în 1815, prin care se încuraja și înlesnea stabilirea medicilor în provinciile răsăritene ale imperiului¹⁹, statisticile anului 1836 arătau că, la o suprafață de 3.180 mile pătrate și o populație de 297.585 locuitori, Bucovina dispunea de un medic cercual, doi medici districtuali, patru medici practicieni și doisprezece chirurgi, numărul lor total ajungând la 21 în anul 1844²⁰. Chiar și la mijlocul secolului al XIX-lea, situația era departe de a se fi corectat, după cum o indicau documentele oficiale²¹.

	1804	1814	1824	1834	1851	1861	1862
Medici oficiali (de stat)	5	6	8	10	14	18	17
Medici particulari	1	2	3	6	9	17	19

În ceea ce privește intervalul 1888-1900, I.E. Torouțiu avansa în lucrarea sa intitulată *Poporațiunea și clasele sociale din Bucovina*, următoarele date²²:

Anul	Nr. medici
1888	61
1890	74
1900	134

Lipsa medicilor «de oraș» sau a celor «pentru săraci»²³ făceau inutile bunele intenții ale administrației provinciale. Preoții înșiși îi îndemneau pe credincioși să-și ducă bolnavii la medicii din provincie, așa cum făcea și episcopul Dosoftei care scria: «pre înălțata împărăție (...) bine au voit a rândui și aice la Bucovina câțiva doftori iscusiți, care cu șidere să țin unul aice la Cernăuți și altul la Suceava, anume pentru tot ținutul, ca în ori în care loc și ori la care ce se va tâmpla să fie bolnav, dintre locuitorii părții de loc, de vor fi chemați fără apărare să meargă și cu ușoară plată să lecuiască și de feliori de boale să tămăduiască».²⁴ Și I.H. Dressler amintea în monografia comunei Ilișești despre *decizia gubernială* a Galiției (din 8 august 1841), prin care se anunța vizita la Cernăuți a «nou-numitului medic al țării», doctorul și profesorul din Lemberg Anton Stawikowski²⁵. Bolnavii din Ilișești erau chemați la consultații, la Cernăuți, între 12 și 27 septembrie 1841. Autorul

cronicii se întreba: «oare cum o să parcurgă aceștia drumul într-un timp în care nu exista cale ferată nici automobile, acel drum lung de mai mult de 100 km?»²⁶. Singura consolare a autorului se găsea în «prezența în acea localitate, a unor oameni care știau să se descurce cu mijloace tradiționale, ca plantele culese – la lumină de lună, etc»²⁷.

În *Schița medicală și topografică* a medicului militar din Cernăuți (Carl Hampeis), apariția frecventă a variolei în Bucovina era pusă pe seama «lipsei de prevedere și precizie în practicarea vaccinărilor»²⁸. Pentru că medicii și chirurii erau obligați să vaccineze, zilnic, în jur de 100 copii, neîndeplinirea sarcinii atrăgea după sine pierderea diurnei în valoare de 1 florini și 30 creițari. De asemenea, personalul sanitar era nevoit să parcurgă zilnic 2-3 mile, fapt care explica repetarea vizitelor o dată la trei ani; de altfel, doctorilor le era permisă «o singură verificare a efectului vaccinărilor»²⁹. Este drept că în aceeași perioadă a fost instituit un sistem de remunerație în cuantum de câteva sute de florini pentru «vaccinatorii zeloși», între cei premiați numărându-se chirurgul districtului Vijnița, Wilhelm Wex, care a primit, în 1826, 250 florini³⁰.

Dintre practicienii care au activat în Bucovina primei jumătăți a secolului al XIX-lea pot fi amintiți «medicii și chirurii de carantină» Gassner de la Brăiești, George Gürtler³¹ și Iosephus Kraus de la Boian, Anton Tatsay de la Bosanci (transferat, după 13 ani³², la Boian, la fel ca și doctorul Wenzel sau Wanzeslaus Langer). Despre Felix Pfau se amintește că a fost, în 1819, medic și profesor la Cernăuți, el succedându-i doctorului Vinzenz Solinski și devenind, ulterior, titularul catedrei de obstetrică de la Lemberg³³. Li se adăugau acei «phiscus» ai cercului Cernăuți (Pluschk, Czerny și Balany, Iohann Fasching³⁴, Iohann Kowalski³⁵, Carl Stranski și Ernst von Liro³⁶) și medicii districtuali Anton Meyer³⁷, Moritz Rohrer³⁸, Stranski, Holzdraeger și Zacher (Suceava), Isidor Reinhold, Ignas Schidel și Franz Spiegel (Vijnița), Moritz Rohrer, Adalbert Kostecki și Paul Peter Prikri (Rădăuți)³⁹. Toate aceste nume indicau faptul că, deși majoritari, românii aveau prea puțini *physici* și *chirugen* proveniți din rândul lor. Documentele îl amintesc doar pe chirurgul Luca, o victimă a profesiunii sale, care a murit, «în spital», la 20 august 1818⁴⁰. De asemenea, doi dintre medicii români care proveneau din Bucovina s-au numărat printre fondatorii «Societății de Medici și Naturaliști din Principatul Moldovei»: Ioan Illasciuc și Mihail Zotta⁴¹. Ultimul dintre ei, doctorul Zotta, avea să revină în Bucovina, punând în 1862 bazele *Reuniunii române de lectură*⁴².

În același secol al XIX-lea, în Bucovina au apărut medicii de familie, ai căror pacienți și anturaj le

ascultau cu atenție diagnosticul, le înțelegeau sfaturile, știa să le urmeze rețetele și aveau mijloacele de a respecta igiena pe care aceștia le-o prescriau. În plus, legăturile dintre medici și anumiți pacienți autorizau frecvența vizitelor, a căror intenționalitate nu se mai știa dacă ținea de prietenie, de politețe sau de activitatea profesională, din moment ce medicul venea să servească ceaiul sau să-și petreacă seara în compania lor. Funcțiunea lor îi îndemna să fie apropiați de magistrați, de înalții funcționari cercuali și profesori din Cernăuți și Suceava, în timp ce în mediul rural ei nu ezitau să înnoade relații deschise cu învățătorii, primarii sau angajații primăriei. O categorie proliferantă de proaspăt îmbogățiți și de mici notabili, negustori de lemne sau de vite, cârciumari, morari, jugănari căutau, la rândul lor, să stabilească relații apropiate cu practicienii diplomați. Avera acestor pacienți le permitea să-și plătească medicul. În plus, în mediul burghez, gratitudinea deosebită față de competența, respectabilitatea și devotamentul medicilor părea de neprețuit. Medicina privată – zisă de familie – se definea, mai întâi, prin ritmul relației. Practicianul dispunea de timpul său; el putea rămâne, dacă era necesar, ore întregi la dispoziția pacienților săi, compensând astfel neputința terapeutică prin răbdarea cu care asculta și prin rafinamentul atent al politeții sale. De asemenea, medicul putea fi, în caz de nevoie, un aliat de nădejde al preotului, atunci când familia îi cerea un asemenea lucru.⁴³

Cu totul altfel era prezența medicului în viața privată a familiilor modeste sau sărmene. Prăpastia culturală care îl separa pe practician de pacientul său genera confuzie. O asemenea ruptură impunea simplitatea explicațiilor și a prescripțiilor, intervenția medicală devenind fie punctuală, fie discontinuă, ea înscriindu-se într-o perspectivă a urgenței⁴⁴. Proverbele uzuale ale secolului al XIX-lea reflectau și ele atitudinea clientelei din mediul rural, acolo unde raționalitatea și optimismul medicilor erau înlocuite de credința în caracterul ineluctabil și, deseori, incurabil al bolii («Ajutorul doctorului la un bolnav, până ce moartea îl scapă de boală», «Mulțimea doctorilor, scurtare de viață», «Peste puțină a scula toți oamenii din boale»)⁴⁵. De cele mai multe ori, țăranul nu căuta nici un fel de explicație fiziologică pentru boala de care suferea el și cei din familia lui, preferând să creadă în simboluri și analogiile dintre ordinea cosmică, vegetală și animală.

În concepția rurală, bolnavul juca un rol determinant. Perturbarea venită din interiorul corpului său era urmarea unei neglijențe, a unei greșeli sau a unei predispoziții. Pentru a o învinge, trebuia să i se descrie răul de care este cuprins și să înceapă lupta

cu o discreție stoică. Cel care suferea merita întreaga compasiune, dar aceasta nu corespundea deloc unei concepții terapeutice. În acest mediu, apelul la medic nu constituia decât un recurs printre altele. De la el, fiecare se aștepta la o atitudine hotărâtă și la multă energie: el trebuia să pună la loc fracturile, să sondeze rănile, cât mai adânc, fără nici o ezitare. Medicul acționa aici într-un mediu ostil sau, cel puțin, plin de neîncredere, reproșându-i-se imediat eșecul și neiertându-se nici o întârziere. Iată cum descria Ion Bumbac atmosfera rurală bucovineană de la sfârșitul veacului al XIX-lea: «cel mai minunat lucru la poporul nostru este neîncrederea lui în medic (doctor). Pentru aceasta nici nu se grăbesce el a-l chema sau de se întâmplă de-l cheamă pe medic, apoi tot nu urmează sfaturile lui, ci face cum știe el sau cum îi spune vreo babă din sat. Și cum a ajuns poporul la această neîncredere în medici (doftori)? Se vede că prin aceea, că medicii nu fac totdeauna minuni, ci uneori li se întâmplă și lor că mor bolnavii căutați de dânșii, – pe când poporul ar accepta ca medicii să poată vindeca pe orice bolnav»⁴⁶. Reticiența locuitorilor comunei Straja – o lume care, «pe atunci nu prea avea încredere în medici, dar nu avea nici bani să-i plătească, și nici să cumpere produsele *spîteriei* – l-a determinat pe doctorul doctorul Hart să exclame: «pe popa la înmormântare îl menajează, trimițându-i pentru deplasare, trăsura cu ziț, acoperit cu cergă sau scorțar, dar pe doftor, oamenii îl poftesc să meargă pe jos»⁴⁷.

Potrivit etnologilor care s-au aplecat cu atenție asupra comportamentelor tradiționale față de boală, în secolul al XIX-lea funcționa o medicină populară extrem de activă, compusă din rețete și practici care rezistase în timp, știind să împrumute câte ceva din farmacopeea modernă, fără ca totuși să-i pună sub semnul întrebării coerența. Totuși, asemenea practici nu se îndepărtau prea mult, cum s-ar putea crede, de terapeutică savantă, deși împrumutul se integra unui alt sistem de reprezentări privind boala, care reflecta un stadiu anterior științei⁴⁸. De asemenea, recurgerea la descântătoare ca și pelerinajele pe la sfinți⁴⁹ au continuat pe tot parcursul veacului, uriașă fiind și clientela celor care posedau anumite îndemânări, precum «cârpacii», dentiștii și felcerii de toate felurile. De pildă, «malaburnicii» sau «doctorii muscălești» amintiți de Grigorovița în timpul epidemiei de holeră din 1866, încercau să «lecuiască pe cei apucați de boală prin frecături la pielea goală». Evident, o asemenea terapie nu dădea întotdeauna rezultate, așa cum s-a întâmplat și în cazul «sărmanului bătrân» care, «frecat (...) de i-a mers pielea de pe trup (...) totuși a murit»⁵⁰. Lor li se alăturau preoții și călugărițele care distribuiau diverse remedii, împărțind sfaturi în stânga și dreapta⁵¹. Și

colportorii sau cei care făceau reclamă prin orașe și târguri, vânzând produse ale farmacooperei oficiale, îmbiau mulțimile de gură-cască sau pe cititorii de ziare și reviste să cumpere diverse remedii, de la siropuri contra tusei măgărești, la proteze ortopedice. Împrumuturile lor din inventarurile medicinei oficiale erau atât de importante încât puteau fi considerați drept pionieri ai medicalizării. De fapt, discursurile lor prolixе au contribuit din plin la subminarea fatalismului specific zonelor rurale. Chiar și tămăduitorii locali, din ce în ce mai încorsetați de reprimarea exercitării ilegale a medicinei, aveau să se inspire, mai mult sau mai puțin confuz, din progresele chirurgiei și ortopediei⁵².

Oricum, influența autorității medicale asupra vieții private a variat în funcție de natura epocii. Până către 1900, prestigiului medicului i-a precedat eficacitatea remediilor, indiferent de teoria din care se inspira practicianul. În schimb, un proiect igienic precis, rafinat, începea să se dezvolte în lacunele terapiei, prin intermediul discursurilor și al articolelor din presă insistându-se asupra incidențelor igienei⁵³. Modulată în funcție de sex, vârstă, poziție, profesiune, temperament și climatul locului, ea trebuia să acopere toate aspectele vieții unui grup de oameni: igienă corporală (care încuraja, cu prudență, întreținerea curățeniei); igienă alimentară (care impunea dieta) și, în plus, ansamblul de prescripții care urmăreau să ordoneze conduita de viață. Igienistul (și orice medic era în epocă, mai mult sau mai puțin, așa ceva) tindea să reglementeze practica igienizării locuinței⁵⁴. La oraș, medicul făcea eforturi să dezamorseze pericolul infecției, esențialul constând aici în evitarea epidemiilor. La țară însă, practicianul își asuma rolul de mentor care cerea purificarea locuințelor. În materie de igienă, lupta împotriva micorbului a constituit un lucru esențial, apa, săpunul, antisepticul transferând în rândul arhaismelor complexe prescripții de altădată. Medicina sfârșitului de secol XIX înțelegea să-și afirme capacitatea de a îngriji eficace trupurile, nemaifiind vorba de a susține moralul bolnavului și de a-l ajuta să evite consecințele nefaste ale exceselor sale, ci, în primul rând, de a-l vindeca. Lupta devenise mai simplă, iar drumul terapiei trasat mai precis.

¹ Johann Polek, *General Spleny's Beschreibung der Bukowina*, Czernowitz, 1893, p. 17.

² Balthasar Hacquet, *Eucovină în prima descriere fizico-politică. Călătorie în Carpații Dacici (1788-1789)*, ediție Radu Grogorovici, Rădăuți, Editura Septentrion, 2002, p. 10-11.

³ F. C. Presl, *Die öffentliche Gesundheitspflege in Österreich seit dem Jahre 1848. Statist. Monatsschrift*, 1898, vol. III, p. 392.

⁴ Teodora Daniela Sechel, *Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania (1740-1830)*, in «Das Achtzehnte ahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts», 2009, vol. 24, p. 243.

⁵ Erna Lesky, *Die osterreichische Pestfront an der k.k. Militargrenze*, Saeculum Jahrbuch für Universalgeschichte, 1957, vol. 8, p. 82.

⁶ Teodora Daniela Sechel, *op.cit.*

⁷ Octavian Lupu, *Aspecte din istoria medicinei în Bucovina*, mss., Biblioteca Bucovinei «I.G. Sbiera», fond Bucovina, inv. 253.528, f. 5.

⁸ Erna Lesky, *Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung*, în Erna Lesky, Adam Wandruszka (coord.), *Gerard van Swieten und seine Zeit*, Wien, Böhlau Verlag, 1973, p. 20.

⁹ Teodora Daniela Sechel, *The Emergence of the Medical Profession in Transylvania (1770-1848)*, în Victor Karady, Borbála Zsuzsanna Török (eds.), *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770-1950)*, Cluj-Napoca, Ethnocultural Diversity Resource Center, 2008, p. 99.

¹⁰ Octavian Lupu, *op. cit.*, f. 6-7.

¹¹ F.V. Zieglauer, *Der Zustand der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation*, Czernowitz, 1888, apud O. Lupu, *op. cit.*, f. 7.

¹² Octavian Lupu, *op. cit.*, f. 35.

¹³ Joseph Johann Knolz, *Darstellung der Medizinverfassung in den K.K. Staaten Oesterreichs*, «Beziehung auf den Wirkungskreis der Kreiswundärzte, der Civil-, Stadt- und Landwundärzte und der Landesthierärzte», Wien, 1829, p. 98.

¹⁴ Octavian Lupu, *op. cit.*, f. 63.

¹⁵ Paul P. Bernard, *Limits of Absolutism: Joseph II and the Allgemeines Krankenhaus*, in *Eighteenth-Century Studies*, 1975-1976, vol. 9, nr. 2, p. 205.

¹⁶ Marquard Josef von Kotz, *Die Gesundheits-Polizey des österreichischen Kaiserstaates nach den bestehenden gesetzlichen Anordnungen, öffentlichen Staats-Anstalten, wissenschaftlichen und praktischen Bemerkungen: ein Hilfsbuch für Grund- und Ortsherrschaften, Magistrate, Staats- und Privatbeamte, Seelsorger und Familienväter, Aerzte, Wundärzte und Apotheker*, Wien, 1822, apud O.Lupu, *op. cit.*, f. 38.

¹⁷ Teodora Daniela Sechel, *op. cit.*, p. 101.

¹⁸ *Medizinische Jahrbücher des kaiserl.-königl. österreichischen Staates*, Wien, 1814, p. 39.

¹⁹ *Medizinische Jahrbücher des k.k. österreichischen Staates*, Wien, 1816, III Band, IV Stk.

²⁰ Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862) *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 247.

²¹ *Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871*, Wien, 1872, p. 197

²² I.E.Torouțiu, *Poporațiunea și clasele sociale din Bucovina*, București, 1916, p. 190.

²³ *Österreichische Medizinische Wochenschrift*, Wien, 1841, nr. 47, p. 1196.

²⁴ Mihai-Ștefan Ceauțu, *Eucovină Habsburgică. De la anexare la Congresul de la Viena*, Iași, Fundația Academică «A.D.Xenopol», 1998, p. 140.

²⁵ *Medizinische Jahrbücher des kaiserl.-königl. österreichischen Staates*, Wien, 1829, p. XII.

²⁶ Johann Christian Dressler, *Chronik der Bukowiner Landgemeinde Illischestie*, Freilassing, 1960, p. 90.

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ Carl Hampeis, *Medizinische Topographische Skizze der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung des Jahres 1844*,

in *Österreichische Medizinische Zeitschrift*, 1846, 57 Band, apud O. Lupu, *Aspecte din istoria medicinei în Bucovina*, f. 50.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Medizinische Jahrbücher des kaiserl.-königl. österreichischen Staates*, Wien, 1826, p. 197.

³¹ *Idem*, 1819, p. 55

³² *Idem*, 1821, p. 44; *Idem*, 1833, p. 328.

³³ *Idem*, 1819, p. 15.

³⁴ *Idem*, 1817, p. 28

³⁵ *Idem*, 1820, p. 516

³⁶ *Idem*, 1829, p. 321

³⁷ *Idem*, 1824, p. 8, 261

³⁸ *Idem*, 1834, p. 12

³⁹ *Idem*, 1836, p. 556

⁴⁰ *Idem*, 1819, p. 84.

⁴¹ N.A. Bogdan, *Societatea Medico Naturalistă și Muzeul Istorico-Natural din Iași. 1830-1919, Documente, Scripte și Amintiri*, Iași, Tipografia Națională, 1919, p. 5. Despre doctorul Zotta, Bogdan afirma că avea «o cultură superioară în breasla lor, pentru acea epocă», fiind animat «de cele mai bune intenții pentru propagarea științelor și binele public».

⁴² Alis Niculică, *Ion G. Sbiera. Coordonate ale vieții și operei*, «Codrul Cosminului», 2004, nr. 10, p. 254

⁴³ Constantin Morariu, *Cursul vieții mele*, Suceava, Ed. Hurmuzachi, 2008, p. 11.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 13.

⁴⁵ Iuliu Zane, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, București, 1900, p. 672, 705.

⁴⁶ Ion I. Bumbac, *Despre medicina populară sau cum îți ajută poporul român în casuri de boală*, «Călimdaru pe anul ordinariu», 1883, an. X, Suceava, p. VI.

⁴⁷ Valerian Cantemir, *Monografia comunei Straja*, mss, 1970, f. 9, apud Vasile Pasailă, *Straja. Vatră de istorie bucovineană din Valea Sucevei*, București-Straja, 2009, p. 140.

⁴⁸ Ion I. Bumbac, *op. cit.*, p. VII.

⁴⁹ Ion G. Sbiera, *Familia Sbiera, după tradițiune și istorie. Amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 88, 100-101.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 90.

⁵¹ Constantin Morariu, *op. cit.*, p. 46.

⁵² Vasile Pasailă, *op. cit.*, p. 288.

⁵³ *Legea sanitară în comunele rurale*, «Revista Politică», an II, nr. 16, 31 Decembrie 1887, p. 2-3.

⁵⁴ *Curățenia casei și a trupului omenesc – povețe pentru popor date de Dr. O.G.*, «Calendar pe 1911», Cernăuți, 1910, p. 49.

буковинського патріота показано роль українських емігрантів у підпільній боротьбі проти гітлерівських окупантів у Франції під час Другої світової війни.

Ключові слова: Й. Кліщ, Кам'янець-Подільський, Клішківці, «Червоний школяр», Париж, Альберт, «група Манушіяна», загін «Сталінград».

Ю.Клімчук

(Каменець-Подольський)

ПОДОЛЬСКИЙ БУКОВИНЕЦ ИОСИФ КЛИЩ ВО ФРАНЦУЗКОМ ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ

В статье анализируются самые важные вехи жизни и участия во французском движении Сопротивления уроженца Каменец-Подольского Иосифа Клища. На примере конкретных героических поступков подольско-буковинского патриота показано роль украинских эмигрантов в подпольной борьбе против гитлеровских оккупантов во Франции в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: И. Клищ, Каменец-Подольский, Клишковцы, «Красный школьник», Париж, Альберт, «группа Манушіяна», отряд «Сталінград».

U. Klimchuk

(Kamianets-Podilskyi)

PODOLIAN BUKOVYNETS JOZEF KLICHSH IN FRENCH RESISTANCE MOVEMENT

In the article is underlined that in circumstances when the Ukrainian nation state protects the integrity and independence of Ukraine from Russia's aggression, increases the need for more full and comprehensively explore the experience of fighting with invaders on its territory and in other countries too. The author indicates that it is fully involved in the European Ukrainian Resistance during the Second World War. Especially that problem has not found proper describing in the national literature. Still isn't explored the contribution of our countrymen in the fight against the Nazi invaders in Italy. Out of historians attention is the problem of their contribution and that side by side with French avengers approached the liberation not only of France, but many other European countries also.

In exploration based on a number of sources and scientific literature attempt to recreate a part of the native of Kamianets-Podilskyi Josyf Klishch in resistance movement in France, especially in the organization «Ukrainian National Front», created in late 1943. Resident of Podilia who grew up in Bukovina, was one of the leaders of the organization. Inquired into that while studying in Khotyn high school, he discovered his love of freedom, pursuing an active advocacy and encouraging the local population to the struggle for social and national liberation and reunification of Bukovina with Ukraine. Realizing that the Romania remain within dangerous, J. Klishch went to the aid of

УДК, 323.1(44)=(161.2)/ «1943/1944»

© Юрій Клімчук

(Кам'янець-Подільський)

ПОДІЛЬСЬКИЙ БУКОВИНЕЦЬ ЙОСП КЛІЩ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ

У статті простежуються найважливіші віхи життя та участі у французькому русі Опору уроженця Кам'янця-Подільського Йосипа Кліща. На прикладі конкретних героїчних вчинків подільсько-

Republican Spain, reflecting then Nazi invasion. First he went to France with the intention to be among the fighters of one of the international troops to fight against the Nazis. Soon in Paris he met daughter of artist-emigrant from Ukraine Henrietta Tovarovskiy – a member of underground organization in France. In this way is appeared the opportunity to engage in anti-fascist struggle.

The author indicates that in June 14, 1940 in Paris Nazi army invaded and J. Klishch and G. Tovarovskiy moved underground. Since the beginning of hostilities in April 22 1941 the place of Podilia-Bukovinas anti-fascist were streets of descendants of the Paris Communards. They were enlisted in the underground area of Paris frantyrers and guerrillas. Then J. Klishch got military name Albert. Henrietta was the liaison between several groups of avengers.

The paper describes that the central headquarters of frantyrers and partisans deployed the work on creating a network maki units (units of internationalists). The commander of one of these units was appointed J. Klishch. Based on the information of used documents and records, the article shows that dozens of military operations by fearless Ukrainian ended successfully. In each of them the commander was always on key sectors, led the most responsible actions. In addition, by his efforts were organized more than a dozen new groups of frantyrers and guerrillas.

Also in the article is emphasized that the latter task of J. Klishch's squad was aimed at the physical destruction of the military commandant of the French capital – Paris General Baron von Boydenburh-Lenhsfeld. Unfortunately, it was successful by cost of his own life. July 3, 1943 brave commander died for freedom in surrounded house by Nazi soldiers. In this situation he could save his life. Then the victims among friends could be many more. Causing a fire on himself and dying a heroic death, J. Klishch thus created an opportunity for its soldiers to retreat to safety.

More than 70 years in France are deeply honored the name of Ukrainian hero for liberation from occupation. Already in 7 July 1945 on the facade of the building, in which was killed J. Klishch was set a memorial plaque, and his name entered in the list along with many French fighters who gave their lives in the struggle and victory over the Nazis forever.

Keywords: *J. Klishch, Kamianets-Podilsky, Klishchivtsy, «red scholar», Paris, Albert, «Manushyana group» detachment «Stalingrad».*

Понад 70 років нас віддаляють від часу завершення Другої світової війни. За цей період вітчизняні і зарубіжні дослідники зуміли сформулювати цілісне уявлення про причини її виникнення, перебіг основних подій, драматизм і нечисленні жертви, ціну Перемоги і внесок у її досягнення тощо. Чимало зроблено для з'ясування внеску українського народу в роз-

гром гітлерівської Німеччини. Проте досі залишається поза увагою істориків проблема участі українців у європейському русі Опору, які ціною свого життя наближали визволення від нацистської окупації не лише своєї рідної землі, а й чимало країн Європи. Тим більше, що цілі десятиліття учасники руху Опору були під підозрою офіційних властей, тоді як українських героїв пам'ятали і вшановували в Іспанії, Італії, Франції, Бельгії, Югославії, Чехії, Словаччині, де вони пліч-о-пліч з місцевими підпільниками і партизанами героїчно та відважно боролися проти гітлерівського режиму.

У країнах Західної Європи найбільша кількість наших співвітчизників воювала в лавах учасників руху Опору у Франції. Значною мірою цьому сприяли умови, що склалися тут на початок Другої світової війни. Незважаючи на колабораціонізм тодішніх правителів, котрий призвів до швидкої поразки Франції у так званій «дивній війні» 1940 р., серед її населення панували антигітлерівські настрої. Вони підтримувалися іммігрантами, що знайшли притулок на французькій землі після поразки республіканців у Іспанії.

Крім того, у налагодженні контактів з французькими патріотами значну роль відіграла велика слов'янська, в тому числі українська еміграція. Зауважимо, що й в інших неслов'янських державах Європи (Бельгії, Італії, Австрії, Угорщині) поселенці-слов'яни всіляко сприяли нашим землякам у боротьбі спільно з місцевими антифашистами проти загарбників. Мовна спорідненість із польськими, югославськими, болгарськими, українськими, російськими іммігрантами допомагала спілкуванню і прискорювала процес включення слов'ян у визвольні рухи населення цих країн¹.

Активно допомагали землякам й іммігранти з України, які наприкінці 1943 р. створили організацію «Український народний фронт». Українці закликали «бити ворога у Франції, мстити за свою батьківщину, за кров братів і сестер, за весь народ...». Одним із лідерів цієї організації був уродженець м. Кам'янець-Подільський Йосип Кліщ².

Про нього писали історики французького руху Опору Д. Діаман, Макс Леон, Гастон Ларош. У 1964 р. в Парижі вийшла книга полковника Гастона Лароша «Їх звали іноземцями», в якій вперше зібрано великий фактичний матеріал про участь емігрантів різних країн в русі Опору у Франції 1940-1944 рр., зокрема й про Й. Кліща³.

Його батько Леонтій, бажаючи своєму єдиному сину постійне спокійне навчання та життя, перебрався з Кам'янця-Подільського до села Клішківці Хотинського району на Буковині одразу після народження сина (12.11.1915 р.). Мати померла через декілька днів після появи на світ Йосипа⁴. Це сталося, коли на Поділлі не було спокою: продовжувалася Перша світова війна. Старому Леонтію здавалось, що він знайшов райський куточок на Буковині, де все ж таки можна буде вивести сина в люди⁵.

Дитинство майбутнього героя проходило у мальовничому селі, що потонуло у зелених садах. Коли хлопчику виповнилось вісім років, він пішов на навчання до місцевої гімназії. Навчання давалось йому легко. Скромний, наполегливий і акуратний учень легко вивчив російську, добре знав німецьку і французьку мови. Багато читав Жуля Верна, Майна Ріда, Вальтера Скотта, Дюма. «Кобзар» же був його найулюбленішою книгою. Він навіть переписував з нього вірші у спеціальний зошит і вивчав напам'ять⁶.

Згодом Йосип вступив до Хотинського ліцею, де й продовжив навчання. Саме в цьому ліцеї він і зустрів своїх майбутніх однодумців, з якими почав проводити активну пропагандистську діяльність, закликаючи місцеве населення до соціального і національного визволення Буковини і возз'єднання її з Україною. Також Йосип поринув у роботу молодіжної організації «Червоний школяр». Й. Кліщ став активним її учасником – він розповсюджував заборонені листівки, газети («Скинтея», «Бразда», «Стяг Рошу»), проводив мітинги. За свою діяльність і отримав прізвисько Червоний⁷.

Тут, у Хотині, він познайомився з учасниками Хотинського повстання 1919 р. проти своїх поневолювачів. Йосип Кліщ був юнаком своєї епохи, тому надихався тим, що було для нього близьким і рідним. Містечко Хотин – славне історичне місце, де свято берегли волелюбні традиції українського народу. Прадавні мури фортеці були живими свідками мужності і героїзму народу в боротьбі проти турецьких яничарів⁸.

Тим часом у світі посилювалась напруга – нова політична партія Антонеску вимагала знищення більшовиків, а в Парижі зароджувався антифашистський народний фронт, гуртувались робітники Франції, Англії, Іспанії.

Відгомін тих подій відчувався і в Румунії. В Хотині страйкували зубожілі ремісники. Йосип почав замислюватись над тим, як допомогти безробітним працівникам, і саме тому отримав дозвіл від директора ліцею на організацію платних концертів. Проте директор не знав, що зібрані кошти підуть на допомогу страйкуючим, а також до фонду допомоги політичним в'язням бухарестської в'язниці Дофанта.

Коли Йосипу було 18 років, страшний випадок сколихнув Хотинщину – поміщик Есманський зацькував собаками підлітка Якова Карвацького за те, що той нарвав зеленого листя для овець. Йосип не міг це так полишити. Він вирішив організувати виступ на захист дітей бідняків. Його підтримали однодумці, і разом вони склали й надрукували листівку із закликом до робітників цукроварні Есманського провести демонстрацію. До маєтку зібралось чимало людей, але наляканий поміщик втік до Чернівців. Наступного дня до будинку Йосипа вдерлись жандарми, і юнака заарештували за активну участь у демонстрації. Також колишній однодумець зізнався в поліції, що Йосип був керівником «Червоного школяра». На допитах з катуванням Йосип заперечував це і не зрадив жодного зі своїх побратимів.

Потім Йосипа відправили до Чернівецької в'язниці, де на той час уже були ув'язнені інші учасники «ЧШ». Хоча через два тижні їх випустили на поруки, Йосип розумів, що залишатись далі в Румунії буде небезпечно⁹.

Відданий боротьбі з поневолювачами, він вирішує допомогти республіканській Іспанії, яка відбивала тоді фашистську навалу. Йому допомогли виїхати у Париж, де була можливість потрапити в число тих бійців, які йшли в інтернаціональні загони для боротьби проти фашистів. Тут він познайомився з Генрієттою Товаровською – учасницею підпільної організації у Франції. Генрієтта була дочкою художника-емігранта з України. Вона виїхала з Одеси ще дитиною і майже не пам'ятала Батьківщини.

Політична ситуація в Іспанії змінюється, і Й. Кліщ залишається перебувати в передмісті Парижа до того часу, поки Буковина не увійшла до Радянського Союзу. Коли у Йосипа і Генрієтти був вільний час, вони читали, гуляли Парижем. Це місто зачарувало Йосипа, в ньому він не відчував себе самотнім. Саме в

Парижі прийшло до Йосипа перше кохання – він закохався в Генрієтту, яка відповіла йому взаємністю. За допомогою батька Генрієтти Йосип влаштувався приватним учителем математики в Латинському кварталі.

Тим часом посилювався наступ фашизму. Й. Кліщ організував політичний гурток, де вони переховували брошури, добували одяг утікачам з табору інтегрованих іспанських республіканців, збирали гроші для безробітних. Коли Гітлер захопив Чехословаччину, а Муссоліні окупував Албанію, трудова Франція виступала на захист чехів і албанців.

14 червня 1940 р. в Париж вдерлися гітлерівські війська. Йосип з Генрієттою перейшли у підпілля¹⁰. Мрія повернутись на рідну землю ні на хвилину не залишала Йосипа. І от 22 квітня 1941 р. з початком воєнних дій місцем подільсько-буковинського антифашиста Йосипа Кліща стали вулиці, якими ходили нащадки паризьких комунарів. Ключовими алгоритмами його діяльності були слова про те, що «...тепер, коли фашисти ходять із смолоскипами під стріхами наших рідних осель, – совість моя не хоче бути спокійною, а місце моє в боротьбі проти ворога тут, в Парижі. Французьку та німецьку мови знаю»¹¹.

Генрієтту і Йосипа зарахували у підпільну групу Паризького району франтирерів і партизанів. Спочатку їм довелося пройти підготовку, навчитись користуватись зброєю і вибухівкою. Тоді ж Йосип отримав воєнне прізвище Альберт. Генрієтта стала зв'язковою між кількома групами. Одним з перших завдань Йосипа і Генрієтти було встановити вибухівку і підірвати баржі на Сені. Незважаючи на те, що річка охоронялась, вони виконали це небезпечне завдання. Восени у Йосипа і Генрієтти народився син Сергій. За хоробрість і заслуги командування присвоїло йому офіцерське звання лейтенанта. Наказ про атестацію підписав особисто командувач збройних сил Паризького району полковник Роль-Теньги.

Тим часом бойові групи Парижа потрібно було поповнити досвідченими людьми, які перебували у таборах і планували втечу. Табір у Сент-Оноре, до якого відправили Йосипа, був невеликим, всього 6 дерев'яних бараків, з них 2 – для політичних в'язнів. Український месник з товаришами вночі перерізували колючу огорожу навколо табору, в'язням вдалось утекти, але Йосипа ледь не схопили, і

йому довелося повернутись у Париж лише через два дні, добираючись до міста околицями.

Центральний штаб франтирерів і партизанів вирішив створити загони макі, Йосипа ж призначили командиром загону інтернаціоналістів. Йому потрібно було принести присягу на вірність Республіці. Операції загону Йосипа проходили успішно, було організовано більше десятка нових груп франтирерів і партизанів. Із загону Кліща виділилися додаткові дві диверсійні ланки по 10 чоловік у кожній¹².

Яскравою сторінкою руху Опору Франції є блискуче проведена операція проти нацистського «Солдатенгейма», організована Й. Кліщем. В одному з центральних районів Парижа, на проспекті Болівара, містився першокласний гітлерівський санаторій. Сюди приїжджали на відпочинок офіцери, а також ті, хто «особливо відзначився на Східному фронті». В січні 1943 р. партизанський загін макі на чолі з Й. Кліщем закидали будинок гранатами, внаслідок чого фашисти зазнали величезних втрат¹³. Учасники нічної атаки одержали подяку головного штабу франтирерів (партизанів, добровольців Франції). У наказі відзначалися мужність і відвага безстрашних макі при виконанні бойового завдання. Під бойовою кличкою «Альберт» Йосипа Кліща знали як сміливого й відважного воїна, умілого командира загону «Сталінград», який входив до групи франтирерів Манушіяна.

Ось кілька звітів штабу Опору Парижа про операції, в яких брав участь Йосип Кліщ за два місяці до своєї загибелі. 7 травня 1943 р. о 6 годині 30 хвилин на одній з околиць міста висаджено в повітря стовп лінії високої напруги. Заводи, що працювали на фашистів, вийшли з ладу. Німці втратили 27 тисяч робочих годин; 10 травня 1943 р. біля Одеона була атакована група есесівців. Відбувся гранатний бій. Серед німців багато поранених і вбитих; 22 травня атака на німецьку машину на бульварі де Лінне. Багато поранено і вбито фашистів. У партизанів втрат немає; 5 червня вбито полковника вермахту. Франтирери зникли; 15 червня о 6-й годині дня біля церкви д'Отель атаковано машину, заповнену офіцерами і військовими моряками. Тридцять моряків вбито і поранено; 23 червня о 10-й годині ранку вбито в квартирі по вул. Вердена, 14 зрадника Боасо – інформатора гестапо.

Дуже скоро відважному партизану доручили нове завдання – знищити військового коменданта Парижа генерала барона фон Бойденбург-Ленгсфельда.

Партизани розділились на невеликі групи, зробили засідки на найважливіших перехрестях. Зайняли горища кількох будинків.

Йосип з товаришами розташувався у сквері біля лазарету Божон. З боку вулиці Абревоар виповзала колона вантажних автомобілів, у відкритих кузовах яких сиділи озброєні солдати. Кліщ вистрілив у офіцера і шпурнув гранату в машини. Почулись постріли партизанів. Йосип кинув другу гранату, і зрозумівши, що сили нерівні, наказав партизанам відступати. Деякий час Й. Кліщ відстрілювався з пістолета, не маючи змоги добратись до іншої зброї. Ще якийсь час його підтримував партизанський кулемет, але скоро змовк і він. Йосип спробував утекти, але був поранений в ногу. Партизан зумів дістатись до найближчого будинку і забарикадуватись там. Стікаючи кров'ю, кілька годин один бився проти 100 есесівців. Останнього патрона залишив для себе. «Один проти ста» – так було названо спеціальний маніфест, виданий Національним комітетом франтирерів (партизанів Франції), що оповів людям про подвиг українського патріота Йосипа Кліща¹⁴.

3 липня 1943 року хоробрий боєць за свободу загинув у будинку, оточеному гітлерівськими солдатами. Після смерті Йосипа Генрієтта продовжила роботу в підпіллі, але у 1944 році її затримало гестапо. Мужня жінка не зрадила своїх товаришів, і не отримавши від неї ніяких відомостей про партизанський рух, гітлерівці відправили її у Німеччину, де вона загинула в таборі в Нейегамі в районі Гамбурга. Єдиний син Йосипа і Генрієтти Серж виховувався в родині Макса Леона, закінчив Сорбонну¹⁵.

7 липня 1945 р. на фасаді будинку, в якому загинув Й. Кліщ, було встановлено меморіальну дошку. Біля меморіальної дошки, на якій навечно золотом викарбовано: «Тут у 1943 році в боях з німецько-фашистськими загарбниками героїчно загинув Йосип Кліщ», майже завжди лежать живі гвоздики, принесені правнуками паризьких комунарів. Ім'я українського героя навечно занесено у список багатьох десятків тисяч французьких борців, які віддали своє життя боротьбі і перемозі над нацизмом.

Французькі побратими Кліща не забували його подвиги і розповідали своїм дітям. Так,

президент Національної федерації патріотів Марсель Паул розповідав про те, яким безстрашним, винахідливим і відданим справі боротьби був один з найкращих командирів французьких месників, наш незабутній земляк Йосип Кліщ¹⁶.

Отже, вивчення низки джерел і наукової літератури засвідчило, що подоляни, як багато інших українців, брали участь у європейському русі Опору. Прикладом такої участі стала героїчна боротьба проти нацистських окупантів у русі Опору Франції уродженця м. Кам'яненця-Подільського Йосипа Кліща, юнацькі роки та громадянське становлення якого проходили на Буковині. Свідомо вирішивши вступити в ряди борців проти наступу фашизму в Іспанії, він відправився в еміграцію. Перебуваючи в Парижі, відважний українець спочатку виконував доручення керівництва французького підпілля, а згодом – безпосередньо влився в підпільну групу Паризького району франтирерів і партизанів, а після присвоєння офіцерського звання тривалий час очолював партизанський загін інтернаціоналістів. За його участю та керівництва було здійснено десятки успішних операцій, під час яких він перебував у найбільш небезпечних місцях. В останньому нерівному бою важко поранений месник ціною свого життя зумів урятувати від знищення велику групу бойових французьких побратимів. Безсмертний подвиг Й. Кліща бережно зберігається в історичній пам'яті Франції. Свідченням цього є меморіальна дошка на будинку, в якому він загинув, і доглянута могила, де завжди є живі квіти.

Віриться, що внесок Й. Кліща у здобуття перемоги над гітлерівською Німеччиною не буде забутий і на Батьківщині.

¹ Yevropeiski krainy: antyfashystska borotba // Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/.

² Vidomchy arkhyv Kamianets-Podilskoho derzhavnogo istorychnoho muzeiu-zapovidnyka, f r/p 8740-8746, spr. 12: Materialy pro kamianchanyna Y. Klishcha – uchasnyka rukhu Oporu u Frantsii, ark. 1.

³ Komarnytskyi S. I. Vony nablyzhaly peremohu: Bukovyna ta bukovyntsi v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941 – 1945 rr. / S. I. Komarnytskyi. – Chernivtsi: Misto, 2005. – S. 173.

⁴ Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vydavnytstvo Karpaty, 1966. – S. 12.

⁵ Panchenko V. Leitenant Albert – yunak z Podillia Volodymyr Panchenko // Prapor Zhovtnia. – 1971. – № 71. – S. 3.

⁶ Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vyd.-vo Karpaty, 1966. – S. 27.

⁷ Там само. – С. 29.

⁸ Panchenko V. Vkaz. pratsia. – С. 3.

⁹ Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vydavnytstvo Karpaty, 1966. – С. 41.

¹⁰ Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vydavnytstvo Karpaty, 1966. – С. 62

¹¹ Panchenko V. Leitenant Albert – yunak z Podillia Volodymyr Panchenko// Prapor Zhovtnia. – 1971. – № 71. – С. 3.

¹² Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vyd.-vo Karpaty, 1966. – С. 83.

¹³ Brofman M. Pobratymy frantsuzkykh partyzaniv / Mykola Brofman // Radianska Bukovyna. – 1963. – 5 lypnia.

¹⁴ Komarnytskyi S. I. Vony nablyzhaly peremohu: Bukovyna ta bukovyntsi v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny 1941 – 1945 rr. / S. I. Komarnytskyi. – Chernivtsi: Misto, 2005. – С. 175.

¹⁵ Volivach V. Vid Bukovyny do Paryzha / V. Volivach, I. Hryshyn-Hryshchuk, V. Samofalov. – Uzhhorod: Vydavnytstvo Karpaty, 1966. – С. 107

¹⁶ Panchenko V. Leitenant Albert – yunak z Podillia/ Volodymyr Panchenko// Prapor Zhovtnia. – 1971. – № 71. – С. 3.

УДК 796.078 (477)

© Юрій Тимошенко
(Київ)

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ МІЛІТАРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ СПОРТУ В УКРАЇНІ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ

Досліджено процес виховання людей в СРСР, які живуть на межі своїх можливостей, і місце рухової активності у ньому. Звертається увага на парадигмальну спрямованість фізичної культури, власне – на її мілітарність. Своєї логічної завершеності вона набула зі створенням комплексу «ГПО». Лише мілітаризація суспільства породила цей комплекс і живила його.

Ключові слова: фізична культура, мілітарна парадигма, спорт.

Ю. Тимошенко
(Київ)

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МИЛІТАРНОЙ РЕАЛЬНОСТИ СПОРТА В УКРАИНЕ В ТОТАЛИТАРНЫЙ ПЕРИОД

Исследован процесс воспитания людей в СССР, способных жить на пределе своих возможностей, и место двигательной активности в нем. Обращается внимание на парадигмальную направленность физической культуры, собственно – на ее милитар-

ность. Свою логическую завершенность она приобрела с созданием комплекса «ГТО». Именно милитаризация общества породила этот комплекс и питала его.

Ключевые слова: физическая культура, милитарная парадигма, спорт.

Y. Tymoshenko
(Kyiv)

HISTORICAL ANALYSIS OF MILITARY REALITY OF SPORT IN UKRAINE TOTALITARIAN DAYS

The close relationship between military training and physical training were a characteristic feature of Soviet life during the first half of the twentieth century. The military component of physical education always was interested in these or other Soviet state structures, but until the time the party did not gave great importance and the sport her little interested, rather, in it the party saw a threat to their power over people. Therefore, from today's perspective it is difficult to answer the question whether the militarization (militarization – the terminology of those years) sports sphere response to the danger of intervention, or she was present always, subconsciously articulated as a «militarization of bourgeois sport» and in the 1930s. finally became the content of the Soviet physical culture.

The purpose of research – to find out the basic principles of the Soviet physical culture in the USSR.

The chronological frameworks of research covers 1930s.

The object of study is the physical culture and sports in the Soviet Union, in particular, in the Ukrainian SSR.

Subject – the process of militarization of the sporting life in Soviet Ukraine study period.

Research methods. The work is based on the use of historical analysis of scientific literature and sources; system and comparative of analysis.

Until a certain time, the militarization of inferior to the primacy on issues of recovery, exercise in the manufacturing, etc. but in 1928, held the championship of Ukraine on the run with obstacles and ski competition of the shooting – not biathlon, namely ski races and the firing of military weapons. There was a need in the preparation of teaching materials on the militarization of the senior classes schools of socialist education and completely vocational schools. Thus, in the late 1920s. begins to be cultivated military orientation of physical culture and sports. From that time until the death of Stalin the military component of physical culture in the Soviet Union will be extremely powerful. An important element will be its introduction in 1931, the complex «Ready for Labor and Defense» (hereinafter – TRP), which had two stages. All subsequent work of sports organizations militarization will be assessed by the number of people who have passed the standards TRP. Promotion militarization logically lead to the establishment in 1934 of the complex, especially for women,

«Be ready for sanitary defense». Physical development of students will be assessed based pass the complex, «Be ready to labor and defense» founded in 1934 (hereinafter – BTRP). I emphasize that the creation the complexes the TRP and BGTO dispatched physical culture in a methodologically certain way. Physical education has become a structural finality and heritability that undoubtedly was a positive thing.

The core of «TRP» was a feeling «besieged fortress», which is injected power throughout the 1930s. People sincerely believed that performing certain standards, they strengthen the country's defense. Interest in physical culture as such, especially to the sport, was not have any difference. Only the militarization of society has created this complex and developed it. Sense of personal involvement in the great cause of protecting the achievements of the revolution contributed to the huge popularity of «TRP» in the next few decades.

Despite a rather cool attitude all left to the sporting activities, the Bolsheviks in Ukraine considered physical culture and sports as a vehicle for education, first of all, of collectivism; inculcation of negation to any discharge from the mass. From this and hallmarking «championship» and cautious attitude to some sports, and the prohibition of monetary awards, etc. Analysis of Soviet sources makes it possible to show the priorities of state policy in relation to physical training, where they emphasize «useful» and «not useful» types of sports. Consequently, there is a need to somehow provide the necessary power to shape the motor activity of the working people, to solve the problem of determining the criterion of «usefulness» of this or that type of employment. There is a need to form such a complex of exercise thanks to its cultivation possible comprehensive development of athlete in terms of preparation of a skillful soldier. That is why the military component dominates in physical culture 1930s.

The more scientists drawn to such an interesting and multifaceted subject as the history of the sport, is sure to be revised a number of seemingly immutable truths, creating an objective picture of Soviet everyday life and place in it physical culture and sports.

Keywords: *Ukrainian SSR, the Soviet physical culture, championship of Ukraine.*

Постановка проблеми. Весь соціальний механізм тоталітарного радянського повсякдення орієнтувався на режим боротьби за виживання у ворожому оточенні капіталістичних країн. Створення ідеологічно монолітного світогляду людей ставало обов'язково-необхідним елементом цього механізму. Він забезпечував внутрішній смисловий зв'язок між результатами праці окремого індивіда і справою творення ідеального комуністичного суспільства усіма. «Відчуття страху» через можливість невиконання завдання; не отримання потрібного результату в належний строк і очі-

кування каральних санкцій через це, й водночас – «відчуття піднесення і гордості» у зв'язку з тим, що такий результат отримано; правдиве почування людиною себе як вершителя історичної долі («Мы рождены, чтоб сказку сделать былью...») – ці два переживання, переплітаючись, становили ядро світовідчуття радянської людини впродовж 1930-х років. Імовірно, в цьому і полягав магістральний замисел радянської системи – виплекати людей, які живуть на межі своїх можливостей, а спорт (ідея якого й зосереджена на сміливому прагненні людини перевершити саму себе; у реальному бутті власної тілесності реалізувати закладений усередині духовно-фізичний і творчий потенціал) слугував інструментом такого виховання. У вказаному контексті спеціально організована рухова активність, як і вся фізична культура, спрямовувалися партійним керівництвом не лише на виживання чи адаптацію громадян до нової реальності, що твориться тут і тепер, але й на опанування внутрішньою та зовнішньою природою: «нам не треба чекати милостей від природи, взяти їх – наше завдання» – це гасло відбиває ставлення не стільки до природи, скільки до самих людей.

Мета дослідження – з'ясувати засадничі принципи існування радянської фізичної культури в СРСР.

Об'єктом дослідження є фізична культура і спорт в УРСР у 1930-ті роки.

Предметом дослідження є процес мілітаризації спортивного життя у підрадянській Україні.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу наукової літератури та джерел; системного та порівняльного аналізу; елементів деконструкції.

Результати дослідження та їх обговорення. На початку 1930-х років окреслюється сутність радянської фізкультури, якою її хоче бачити комуністична владна еліта в Україні: «...Перш за все вона <фізкультура> дуже відрізняється від західноєвропейської буржуазної фізкультури тим, що наші настановлення базуються на ухвалах партії, а не на індивідуалізмі, не на рекордах, а на колективній участі у роботі. Фізкультурники виховуються не для того, щоб піднімати гирі та гарно грати в скраклі. Фізкультурник мусить фізично розвиватися для того, щоб виконувати і перевиконувати завдання, що поставить партія і робітничка кляса перед робітництвом і сільським господарст-

вом»¹. Звісно, за таких очікувань з боку радянського керівництва спортивна складова існує не стільки завдяки, скільки всупереч політичній доктрині комуністичної партії.

Не заборонили спорт лише тому, що він мав занадто велику популярність, на яку необхідно було зважати. Водночас припускаю, що головним усе ж був той факт, що завдяки спортивним змаганням вдавалося дозовано випускати людські емоції та виховувати колективістські почуття. Їх лише варто було спрямувати в бажане владі русло. Залучення людей у всілякі дійства, акції, мітинги, демонстрації створювало у них відчуття причетності до великих звершень. Основним контекстом таких заходів ставала маніфестація «переваг» радянського способу життя. Фізична культура і спорт слугують елементом соціалізації та згуртування людей, притлумлення соціальних протиріч, створюючи єдність – реальну чи бажану, але з надзвичайно важливими політичними наслідками.

Водночас комуністична партія, яка ніколи не відмовлялася від ідеї світової революції, відверто вдається до мілітаризації радянського суспільства. Її важливим засобом мала стати фізична культура, в якій на передній план виносилася *військовізація (мілітаризація)*. Однією з причин появи мілітарної парадигми розвитку рухової активності, на нашу думку, було усвідомлення радянським керівництвом безперспективності очікування світової революції. Потужні позиції європейської соціал-демократії у пореволюційні роки так і не вдалося підважити. Натомість в умовах світової кризи частина робітництва підпала під вплив не комуністів, а їх опонентів із крайнього правого сектору – фашистів і нацистів. Наразі стало зрозумілим, що комуністичні ідеї принести в Центральну і Західну Європу здатні лише радянські танки. Усвідомлення цього факту примусило кардинально переглянути економічні засади розвитку радянської країни – розпочати форсовану індустріалізацію на ґрунті побудови планової економіки. Перефразовуючи зазначене вище: індустріалізація, це військовізація економічної сфери. Природно, що лише економікою обмежуватися не бажали. Країна потребувала підготовлених солдатів, які несли би комуністичні ідеї світом. Таких воїнів і мала виховати мілітаризована фізична культура.

Вона передбачала зміщення акценту в діяльності на розвиток тих якостей індивіда, які

необхідні вправному воїнові. Зокрема, у легкій атлетичі перевага віддавалася бігові, особливо по пересіченій місцевості. Активно культивувався «біг із перешкодами»: перепони об'єднані у так зване «військове містечко», бігун одягнений у військову форму з необхідним спорядженням, зброєю. Окрім подолання завад, він мав виконати низку завдань військового штибу: кинути гранату, завдати ударів штиком і прикладом, перенести 50 кілограмовий вантаж тощо. Своє місце серед видів легкої атлетики на багато десятиліть займає кидання гранати. Започатковуються змагання по плаванню в одязі, по можливості – ще й із рушницею. Активно популяризувався стрілецький спорт, у країні масово відкривалися тирі і т.п.

Від 1928 р. організовуються першості України з бігу з перешкодами та лижні змагання зі стрільбами – не біатлон, а саме лижні забіги та стрільба з бойової рушниці. У наступному році проходять: Всеукраїнський лижний військовізований зірковий пробіг, військовізований мотопробіг маршрутом Харків–Ленінград; сільські спартакіади з військовізованого комплексу (він передбачав біг у протигазах, плавання в одязі з/або гвинтівкою, перенесення вантажу (визначеної маси на певну віддаль), кидання гранати, подолання смуги перешкод тощо). На часі підготовка методичних матеріалів, що стосуються військовізації старших класів <другого концентра> шкіл соціалістичного виховання (далі – школи соцвиху) та повністю професійних шкіл (далі – профшколи)². Видавництво «Фізкультура и спорт» у 1931–1933 рр. друкує низку таких книг, як «Об участии туристов в проведении уборочной кампании», «Турист – военный разведчик», «Турист – военный топограф», «Турист – снайпер» тощо³, започатковуючи бібліотеку воєнізованої фізкультури. Проблема в тому, що військовізація, а ширше – мілітарна парадигма розвитку фізичної культури – суттєво гальмує розвиток спортивного складника, намагаючись змінити його осердя: замінити агональність іншими смислами (самопожертва, мілітарність тощо), які самі по собі є цілком прийнятними, але ж не мають до спорту (і ширше, фізичної культури) ніякого стосунку! Займаючись спеціально організованою руховою активністю, людина ніби створює свій простір свободи. Мілітаризація спорту цей простір знищує.

Звертаю увагу, що більшовикам удалося реалізувати принцип, відсутність якого давно

обтяжувала Російську імперію: перевести справу служіння ідеалу із площини духовних шукань і подвигів у площину практичних справ. Через це у радянському суспільстві утилітарна діяльність індивіда в кожному конкретному випадку не ставала для нього сферою достатньо повного самовираження і самоствердження. Служіння зовнішньому ідеалу було переведено у площину практичних справ, але та чи інша конкретна робота не стала самоцінною. Цільова орієнтація на «тут і тепер», на найближчу перспективу завжди перекривалася ціннісною претензією на віднесений у майбутнє ідеал – побудову комунізму.

На означеному явищі зосереджує увагу українська дослідниця І. Грідіна. У своїй праці вона відзначає, що одним із найважливіших складників картини світу радянської людини, на якій тримались фактично всі її міфологеми, було стремління у майбутнє: «Використовуючи категорію майбутнього, свідомо чи не свідомо радянська ідеологія будувалася на передбаченні подій майбутнього за допомогою ідеології. Радянська зацикленість на майбутньому у передвоєнні роки була інструментом прогнозування й одночасно його результатом, вмістивши елементи комуністичної утопії як образу ідеального світоустрою. У такому вигляді вона набула статусу політично значимої мети і стала мотивом масової поведінки і змістом суспільних настроїв. [...] З устремлінням у майбутнє була тісно пов'язана настанова на повний розрив із минулим, з традицією, з історією. [...] У такий спосіб усім і кожному давалося зрозуміти, що місце у майбутньому є тільки новій людині, не обтяженій забобонами. [...] Пересічні громадяни сприймали речі не такими, якими вони були, а якими вони повинні стати. Тривіальна яма – це будівництво каналу; засмічений пустир на місці зруйнованої церкви – майбутній парк. Мета, вміщена у майбутнє, перетворилася на реальне життя радянського суспільства: оптимізму, продукованого зверху, було більше, ніж достатньо. Саме в цьому контексті комуністична ідеологія мала багато спільного з релігією, претендуючи на те, щоб витіснити релігію з людської душі та зайняти її місце...»⁴. Тому й оцінка людиною себе як творця і захисника комуністичного майбутнього була для неї (йдеться звичайно ж про тенденцію) більш важливою, а ніж її самооцінка у зв'язку з виконанням конкретної справи: не важливо, чи став ти чемпіоном, чи переміг, наприклад, у

кросі – головне, що ти з тисячами інших готовий стати до бою за Країну Рад.

У тоталітарному суспільстві прихильність до політичної системи виступала єдиною необхідною умовою існування. Вона проявлялася не лише в недоторканності державних інтересів, на користь яких варто обов'язково жертвувати чимось, але й у їх підтримці та прийнятті (хоча це й не гарантувало безпеки). Радянська людина отримувала права на будь-що («право на труд», «право на відпочинок» тощо) винятково за умови входження в суспільний процес разом з іншими. Відтак, лише задіяність у соціалістичне змагання, участь у комуністичному суботнику чи ліквідації «прориву» надавала перспективу претендувати на суб'єктність у Країні Рад. Спорт, у якому індивід творить власний життєвий простір, входив у протиріччя з даною доктриною, оскільки права людини у Радянському Союзі визнавалися не за пересічним індивідом, а за «громадською» особистістю, яка має певні обов'язки перед країною – стаття 12 Конституції СРСР 1936 р. свідчила, що праця в СРСР є обов'язком і справою честі кожного придатного до праці громадянина. Тож не дивно, що спеціально організована рухова активність населення на початку 30-х років активно мілітаризується.

З того часу і до смерті Сталіна мілітарна складова фізичної культури в Радянському Союзі буде надзвичайно потужною, можна сказати, що домінуючою. Важливим її елементом стане запровадження в 1931 р. комплексу «Готовий до праці та оборони», що мав два ступені майстерності. Вся наступна діяльність фізкультурних організацій оцінюватиметься за кількістю людей, які склали норми ГПО. Поступ військовізації логічно приведе до заснування у 1934 р. системи випробувань – переважно для жінок – «Будь готовий до санітарної оборони» (надалі – ГСО). Фізичний розвиток школярів підсумовувався укладенням того таки року комплексом «Будь готовий до праці та оборони» (надалі – БГПО). Мушу підкреслити, що запровадження системи випробувань ГПО та БГПО спрямувало фізичне виховання в методологічно визначене русло. Воно набуло ознак структурної закінченості та наслідуваності, що, безсумнівно, є позитивним моментом*.

Водночас відбувається це все в рамках мілітарної парадигми фізичної культури. Комплекс ГПО містив у собі 21 випробування, 13

із яких мали конкретні нормативи. Їх складало чоловіки 18 років та жінки, старші 17 років. У січні 1932 р. прийнято ГПО другого ступеня (надалі – II ст.) – він був складнішим, оскільки передбачав випробування із трьох теоретичних і 22 практичних іспитів⁵. Система випробувань для учнів шкіл БГПО** вміщала 13 нормативів і три вимоги з оцінки фізичного розвитку підлітків 13-16 років. Претендентів на значок належало добре навчатися, активно займатися фізкультурою, вміти самому організувати таке заняття з іншими дітьми тощо. Запровадження окремого учнівського ступеня підсумовано створення першого варіанта комплексу «Готовий до праці та оборони».

Із введенням ГПО очікувано з'являється література відповідного змісту. Перші брошури вийшли друком 1931 р. в Харкові у військовому видавництві «На варті» під назвою «Готовий до праці та оборони» та Кривому Розі – «Фізкультурнику! Будь готовий до праці та оборони». Комплекс іспитів на значок «Готовий до праці й оборони» насичено військово-прикладними елементами. «У подальшому було надруковано близько 30-ти праць з найрізноманітніших питань поширення цього комплексу. Поміж інших виділялися спільні праці В. Бляха, М. Кравченка; В. Бляха, П. Мамона; П. Ратова, К. Градополова та ін. Проблемами впровадження комплексу ГТО займалися науковці Українського науково-дослідного інституту фізичної культури, що відобразилося у змістовних працях Г. Шабайдаш «Гимнастика: Програмно-методическое пособие для гимнастических секций в объеме комплекса ГТО» та В. Семенченка «Многоборья ГТО и таблица оценки»⁶.

Упродовж наступних десятиліть означена система випробувань постійно зазнавала змін і вдосконалення, немовби прагнучи поспіти за змінами в радянському суспільстві, втім такої масовості, як у 30-х роках більше не мала, поступово втрачаючи популярність: «...Наметилась четкая тенденция к снижению значимости и популярности комплекса в системе физического воспитания, особенно начиная с 70-х гг., вплоть до постановки в конце 80-х гг. вопроса о его ликвидации» – констатує у своєму підручнику з історії фізичної культури російський дослідник Б. Голощапов⁷, не пояснюючи, на жаль, причин цього. На мою думку, вони криються у тому, що зникла духовна атмосфера, яка спонукала його появу і трива-

лий час підживлювала інтерес до нього серед широких верств населення. **Осердям ГПО стало відчуття «оточеної фортеці», що нагніталось владою впродовж 1930–1940-х років.** Люди щиро вірили, що, складаючи ті чи інші нормативи, вони зміцнюють обороноздатність країни. Інтерес до фізичної культури як такої, тим більше до спорту, був вторинним. Фізичний розвиток певного індивіда вартував лише в контексті того, наскільки далеко він зможе кинути гранату, як швидко перенести ящик зі снарядами й т.п. **Лише мілітаризація суспільства породила цей комплекс і живила його.** Відчуття особистої приналежності до великої справи захисту здобутків революції сприяло величезній популярності ГПО впродовж перших десятиріч його існування.

На вказаному прикладі можемо спостерігати специфічну автентичність радянської людини, де особистість поступається місцем колективу. Відтак приналежність до певної групи, у нашому випадку – «значкістів ГПО», майбутніх захисників вітчизни – і виступає людською ідентичністю. Зі смертю Сталіна відбувається певна модифікація тоталітаризму; «відлига» на деякий час поверне інтерес до конкретного індивіда, його переживань. Отже, зникнуть підставові принципи до існування мілітарного комплексу. Ця тема може бути предметом дискусії, але в будь-якому випадку вважаю, що культурна ситуація, яка формує повсякдення людини, є первинною. Якщо ж цього немає, то відсутній і сенс діяльності – особистість більше не сприймає себе бійцем передової лінії, відтак зникає мотивація до культивування ГПО. Всі наступні його видозміни не приносили користі з однієї причини – люди більше не відчували у ньому потреби! Він перетворився на анахронізм, який влада за усталеною традицією намагалася зберегти-реанімувати, однак безуспішно. Зрештою, щезне штучно сформована колективність (за Сартром) «значкістів ГПО» як передвісниця зникнення й системи, що її створила.

Водночас, із метою обґрунтувати доцільність і логічність їх появи, у радянському науковому дискурсі усталився підхід, за яким спорт, нібито, зародився як підготовка ще античного воїна й у ГПО пропонувалося бачити продовження тої традиції. Анітрохи! Спорт в античності – це символ мужності; сублімація чоловічої агресії. Він не розглядався винятково як прикладний засіб, як військова підготовка. Навпаки – його елементи сприяли їй, але

з цього не висновується, що фізичний вишкіл античного атлета мав слугувати його військово-воєнному вишколу. Ні, це було вторинним. Лише згодом, у середньовіччі, підготовка до лицарського турніру одночасно виступала безпосередньою військовою підготовкою. У стародавньому ж світі змагання – це, найперше, жертвоприношення богам, де жертвою є здоров'я атлета. Тілесні вправи не розглядалися як самоціль, а були таким собі випробуванням, шліфуванням внутрішнього духу людини. Звідси й «аскеза» в її первинному сенсі – процес тілесного удосконалення через фізичні вправи. Власне тому смерть атлета під час змагань автоматично робила його переможцем. Зокрема, Ганс Гумбрехт посилається на випадок у 564 році до н.е., коли Арахіон із Фігалії змагався за свою третю перемогу в панкратіоні. Набагато молодший суперник задусив його під час змагання. «Шанований у момент своєї загибелі більше, ніж будь-коли за життя, Арахіон був проголошений переможцем посмертно, попри те, що цього матчу він не виграв»⁸.

Утім цим не вичерпувався сенс античного змагання. Це був ще й показ досконалої тілесності громадян того чи іншого поліса. Традицію змагатися оголеними принесли на Олімпійські ігри спартанці, в суспільстві яких особистість, мабуть, найбільше розчинялася в соціумі. Вони ніби доводили, що на цього громадянина можна покласти не лише як на сильного і вправного воїна, але й як на здорового чоловіка, здатного продовжити свій рід, забезпечивши водночас зростання поліса. Тобто відверта демонстрація чоловічої оголеності мала засвідчити лояльність до поліса його громадян; їм не було чого приховувати, оскільки поліс сприймався ними як велика сім'я.

Цю практику (не вдаючись, однак, до відвертої оголеності) перейняли тоталітарні держави міжвоєнного часу, які в той чи інший спосіб прагнули насадити в суспільстві візію держави, як таку собі «сім'ю братніх народів». Таким чином, античний спорт можемо розглядати як символ мужності (з акцентом на «символ») та досконалої тілесності, які присвячуються (віддаються, приносяться в жертву) богам і полісу. Натомість **комплекс ГПО позбавлений будь-якої символічності** (навіть символічності середньовічного лицарського ристалища, на якому переможець мав право обрати найкращу даму турніру). Жертвність, звичайно ж, присутня – всі 30-40-ві роки ХХ

ст. пронизані нею. Однак це не поетична (патетична) жертвність «героя» (грецькою «герой») означало рівний богам, «напівбог»), а жертвність – відданість воїна, яка в античному світі була сама собою зрозумілою. Власне тому і стверджую, що весь комплекс фізичних вправ, об'єднаних у ГПО, не є спортом, хоча там і присутня змагальність. На моє переконання: **допоки домінує мілітаризація – спорту в повному розумінні не існує, оскільки їх цілевказуючі принципи кардинально різняться.**

Задля справедливості відзначу, що прагнення військовізувати фізичну культуру були притаманні не лише політичним керівникам СРСР. У багатьох країнах її цінність вбачали у підготовці вправних солдатів. Поза цим, теоретик і практик українського фізкультурного руху, один із організаторів українського сокілства, автор підручників із фізичного виховання і спорту, український громадський діяч і патріот Іван Боберський, який у 1930-х роках мешкав у Югославії, також звертає на це увагу. У низці нововіднайдених листів до голови Союзу Українських Сокілських організацій за кордоном Миколи Масюкевича він, серед іншого, зазначає: «Руханка <у даному контексті – фізична культура. – Ю.Т.> була для німців способом, щоби скріпити духа народу і зібрати його сили. Загартувати і заохотити до бою з французами. Чехи переняли руханку від німців, щоби воювати і побідити нею німців. Це їм удалося»⁹. Продовжує у наступних листах «...під цю хвилю виглядає військовість на найважливішу царину...»¹⁰; «...Старших громадян треба вислати до церкви, нехай моляться. До бою йдуть молоді, сильні, відважні... Не треба просити допомоги. Треба самим брати те, що потрібно, а щоб взяти, треба бути міцним, відважним, беззглядним»¹¹.

Зауважу, що чимало поступовців міжвоєнної вбачали у фізичній культурі військовий вишкіл. Відмінність лише в тому, наскільки превалювала мілітарність. У тоталітарних державах (нацистська Німеччина чи СРСР) вона домінувала, в інших країнах присутня як необхідно-важливий елемент. У цьому питанні І. Боберський був людиною свого часу: «Сокіл» це означає окремий тип вояка-руховика, свідомого, карного, вишколеного, поступового, новітнього бовіка. Таких бовіків мусять українці вишколити, коли хотять зміритися з ворожими їм слов'янами, які посідають цю саму формацію війська»¹². А в іншому листі: «Українці мають виздоровіти і скріпитися не

лише при помочи просвіти, але також при помочи руханки. Інакше лишимося інтелегентними невільниками у других народів, що вміють уживати п'ястуків»¹³. Водночас деякі урядовці бачили у фізичному вихованні ще й ідеологічну зброю, чого той уже не сприймав. Несхожість між країнами полягала лише в тому, наскільки ідеологічна складова заступала спортивну. Загалом же для І. Боберського фізичний вишкіл – це шлях до відновлення незалежності, але аж ніяк не засіб у політичних дебатах.

Натомість у СРСР, частиною якого була й Україна, спеціально організована рухова активність сприймається вже не як засіб виховання здорового пролетаріату, а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової і вже потім фізичної підготовки молоді. Важливим її елементом стане заснований у 1931 р. комплекс «Готовий до праці та оборони». Він не мав внутрішньої потенції до розвитку, оскільки стимулювався духовною атмосферою радянського мілітаризму. Саме той спонукав до появи цього комплексу і тривалий час підживлював інтерес до нього поміж широким народним мас.

Висновки. Комуністичні лідери, скоріш за все, розуміли, наскільки великою є внутрішня енергія цього парадоксального емоційно-вольового комплексу і наскільки значними є мобілізаційні ресурси того механізму державної ідеології, що будувався з опорою на це світовідчуття. І вони постійно підживлювали його, зокрема, через нагнітання відчуття небезпеки з приводу можливої військової інтервенції. Коли стояло питання не так про побудову комуністичного майбутнього, як про збереження державності («першої країни робітників і селян»), а принагідно, і можливість займатися відповідною розбудовою, тоді кожна конкретна справа, зорієнтована на вирішення завдань «спасіння батьківщини» (чи то на полі бою, чи на футбольному – не суть важливо), набувала сенсу прямого служіння вищому ідеалу й одночасно була максимально актуалізована й мотивована як справа конкретна: кожен комсомолец, який виконував норми ГПО, відчував свою приналежність до захисників батьківщини. Цим і пояснюється готовність і бажання мільйонів людей займатися ГПО – масовість його ґрунтувалася на суб'єктивній зацікавленості. Коли ж відчуття «оточеної фортеці» зникло – ГПО втратив свій внутрішній зміст, а разом із цим зникає інтерес до нього й поміж людей.

¹ «Fizychna kultura» – Kyiv, 1932. – 5 kvitnia

² Tymoshenko Yu. Istorychni umovy ta spetsyfika rozvytku sportu y fizychnoho vykhovannia v radianskii Ukraini v 20-40-vi roky KhKh st./ Tymoshenko Yu. O. – Kyiv: TOV «NVP» Interservis, 2014. – S.172.

³ Akhatova L. Y. Razvytye turyzma kak osoboi formy massovoi kultury v Rossyy v 20-e–80-e hody KhKh veka (na materyalakh TASSR): dys. ... kandydata yst. nauk: 24.00.01/ Akhatova Leisan Yldarovna. – Kazan, 2008. – S. 109.

⁴ Hridina I. M. Dukhovne zhyttia naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945 rr.): dys. ... doktora ist. nauk: 07.00.01 Hridina Iryna Mykolaivna. – Donetsk, 2010. – S. 152-154.

** Важливо, що саме у цей період у нацистській Німеччині спостерігаються подібні процеси: підлітки 10-13 років проходили фізичну підготовку в організації «Юнгфольке», 14-18 років – в «Гітлерюгенді», складали практичні нормативи та іспити й отримували «військове свідоцтво». Основу військово-фізичної підготовки становив запроваджений у 1934 р., «ґелендешпорт» – спорт на місцевості – тривалі марші з ночівлями у лісі, орієнтування на місцевості, кидання гранат, стрільба, плавання в одязі тощо.

⁵ Ystoriya fizycheskoi kultury y sporta: [Ucheb. dlia studentov yn-tov fiz. kultury / V. V. Stolbov, H. D. Kharabuha, N. Y. Ponomarev y dr.]; Pod obshch. red. V. V. Stolbova. – M.: Fizycheskaia kultura y sport, 1983. – S. 124.

⁶ Ukrainyski sport: Pokazhchyk knyzhkovykh vydan z fizychnoho vykhovannia ta sportu v Ukraini (1922-1941) / [uklad. ta avt. peredm. O. Vateba; Nauk. red. B. Yakymovych]. – Lviv: Vydavnychi tsestr LNU im. I. Franka, 2002. – S. 18.

⁷ Holoshchapov B. R. Ystoriya fizycheskoi kultury y sporta / Holoshchapov B. R. – M.: Yzd.tsestr «Akademyia», 2011. – S. 164.

⁸ Hans Ulrykh Humbrekht. Pokhvala sportyvni krasii. / Per. z anhl. – K.: Dukh i litera, 2012. – S. 134.

⁹ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (nadali – TsDAHOU). – F.269. Op.1. Spr.1024. «Lystuvannia Upravy Soiuzu Ukrainskoho Sokilstva z providnym diiachem ukrainskoho sokilsko-sichovoho rukhu I. Boberskyim z pytan stanu i perspektiv diialnosti sokilskykh orhanizatsii». – (5.07.1932 – 1.02.1939) – Ark.8.

¹⁰ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.14.

¹¹ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.48.

¹² TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.29.

¹³ TsDAHOU – F.269. Op.1.Spr.1024. Ark.41.

УДК 94(477):323:347.61 «1964-1985»

© Юлія Тищенко
(Київ)

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА
У СФЕРІ ОХОРОНИ СІМ'Ї В УРСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-х –
ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х рр.)**

У статті автор аналізує найважливіші нормативно-правові документи, а також виділяє основні напрямки державної сімейної політики в УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Ключові слова: сімейна політика, нормативно-правові акти, шлюб і сім'я, охорона материнства і дитинства.

Ю. Тищенко
(Київ)

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА
В СФЕРЕ ОХРАНЫ СЕМЬИ В УССР
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1960-х –
ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1980-х гг.)**

В статье автор анализирует важнейшие нормативно-правовые документы, а также выделяет основные направления государственной семейной политики в УССР во второй половине 1960 – первой половине 1980-х годов.

Y. Tyshchenko
(Kyiv)

**STATE POLICY IN THE FIELD
OF PROTECTION FAMILY IN USSR
(late 1960s – early 1980s)**

The integral part of building the communist future of the Soviet Union in the second half of 1960 – the first half of 1980 was the solution to the problem of human resources, which was not enough because of losses during the Second World War and because of the low birth rate in the Soviet families. In particular, changes concerned the protection of the family as an important social link, which took a crucial role in the reproduction of population. In article considers the mechanism of resolving demographic problems of the USSR by analyzing the most important legal documents that determined the areas of family policy of the Soviet state in the second half of 1960 – the first half of 1980, and the implications of these documents in practice.

In the article traced the evolution of the vision in the ideologies of party the place of a family in the structure of Soviet society. Attitude to family as an institution of social life in the Soviet Union changed – from family accusation charges in petit bourgeois (in 1917-1950 years) till definition a family as one of the most important elements of Soviet society, which was reflected in the regulatory legal acts of the USSR 1960-1980 years. Practical implementation of policy directions strengthen the family had become: direct financial family support (pensions, child allowances after birth); benefits to families with children (labor, tax, pension, payment services in pre-schools, health centers); Natural payments for children (free medicines, baby food, breakfast in schools, trips to the resort). In addition, the Communist Party paid great attention to the role of Soviet women in the implementation of population policy of the USSR. Most state measures the second half of 1960 First half of 1980 were aimed at creating conditions to facilitate their status in family and in society. In the documents of the Communist Party repeatedly mentioned that the main task of Soviet women was motherhood and parenting. The

woman got equal rights with men, and the right to combine motherhood with socially useful socialist work, thanks to the Communist Party. The leading role in the implementation of population policies in the USSR belonged any material (increased lump sum for the birth of children, the introduction of state aid to single mothers, increase in maternity leave, financial aid mothers with many children) and moral (law of the Order of Mother heroine) encouraging Soviet women.

After analyzing a number of public acts of the USSR the second half of 1960 – the first half of 1980, which provided various kinds of financial aid to families and women directly and their implementation in practice, was made some conclusions. The Communist Party failed to solve the problem which it had set to overcome poverty and low incomes of most families with children. In addition, by the end of 1980 the Communist Party has failed to implement promises on ensuring rooms and apartments to young families. It can be assumed, that the the cause of such failures in social policy was residual principle of financing the social sector and inadequate qualification of social workers.

The article is interdisciplinary, because the family policy is the domain of historians, lawyers, sociologists, demographers, physicians. Therefore, the article can be useful not only for people historical specialization.

Keywords: social policy, family policy, the Soviet Union, USSR, demography, family, protection of motherhood and childhood, the Soviet woman, legislation.

У роки існування СРСР комуністична партія намагалася поставити під свій контроль усі сфери життя суспільства: від участі громадян у політичних процесах і до регулювання сімейних відносин. Відповідно до своєї ідеології, у 1961 р. КПРС поставила завдання побудувати матеріально-технічну базу комунізму, яка забезпечить високий рівень матеріальних і культурних благ для всього населення. Формування матеріально-технічної бази СРСР мало відбуватися не за рахунок розвитку технологій, а за рахунок залучення якнайбільшої кількості людських ресурсів. Тож невід'ємним атрибутом будівництва комуністичного майбутнього СРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років стало вирішення проблеми з трудовими ресурсами, яких постійно не вистачало внаслідок втрат під час Другої світової війни і низького рівня народжуваності в радянських сім'ях. Потреба у вирішенні демографічної кризи призвела до активних змін у соціальній політиці СРСР, зокрема щодо охорони інституту сім'ї як важливої суспільної ланки, що відіграла вирішальну роль у відтворенні народонаселення.

Питання сімейної політики СРСР у 1960-1970рр. знайшли відображення у працях соціологів і демографів А.Г. Харчева, Л.Є. Дарського, М.С. Мацьковського, А.Г. Вишневського, А.Я. Кваши¹. На межі 1980-1990-х років у науковому середовищі сімейну політику СРСР вже не розглядали лише з позиції демографії. Це було пов'язано з усвідомленням ролі сім'ї в суспільстві і необхідності здійснення цілеспрямованої державної сімейної політики. Тож особливої уваги заслуговують праці А.І. Антонова, А.Г. Вишневського, В.В. Елізарова², в яких висвітлювалися проблеми врегулювання і підтримки шлюбно-сімейних відносин з боку держави в умовах розвиненого соціалізму.

Метою дослідження є аналіз найважливіших нормативно-правових документів, які визначали напрямки сімейної політики радянської держави в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Ставлення до сім'ї як інституту суспільного життя в СРСР змінювалося – від звинувачень сім'ї в дрібнобуржуазному характері і до визначення сім'ї чи не найважливішим елементом радянського суспільства. Еволюція бачення партійними ідеологами місця сім'ї у структурі радянського суспільства знайшла відображення в нормативно-правових актах.

Радянське законодавство досить довгий час абсолютно ігнорувало міжнародні норми сімейного права, які були закріплені Загальною декларацією прав людини і громадянина, прийнятою Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Декларація містила норми про те, що сім'я є природною і основною ланкою суспільства й має право на захист з боку суспільства і держави, одночасно заборонялося довільне втручання держави в особисте та сімейне життя громадян³. Декларація прав людини і громадянина не була ратифікована в СРСР, а норма про невтручання держави в особисте життя громадянина не знайшла закріплення в жодному радянському законодавчому акті.

Впродовж усього існування СРСР сім'я, особисті і сімейні інтереси мали підпорядковуватися завданням, які ставила комуністична партія та радянська влада. В Програмі РКП(б) від 23 травня 1919 року сім'я взагалі не розглядалася як окрема суспільна ланка, і її функції зводилися до виключно спільного проживання людей, тоді як держава мала перебирати на себе функції піклування про май-

бутнє підростаюче покоління⁴. Ідея створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР знайшла втілення у новій Програмі КПРС 1961 року: сім'я розглядалася в програмі партії. Так, у розділі «Завдання партії у сфері покращення матеріального добробуту народу» визначалися ставлення партії до інституту сім'ї. В документі зазначалося, що комуністична партія ставить своїм першочерговим завданням забезпечити кожному сім'ю окремим житлом, жінок – відпусткою по вагітності і пологах, а дітей – щасливим дитинством⁵. Відповідно до Програми КПРС, наступні партійні з'їзди визначили напрямки економічного і соціального розвитку СРСР, що передбачали покращення рівня життя радянського громадянина, створення умов для зміцнення інституту сім'ї, а також захисту материнства та дитинства⁶.

Виконуючи рішення партійних з'їздів, керівництво СРСР приділяло значну увагу політиці регулювання шлюбно-сімейних відносин, збереження та зміцнення радянської сім'ї шляхом удосконалення законодавства, забезпечення належних умов для народження та виховання дітей, створення пільгових умов праці для жінок-матерів.

Нові політичні завдання у сфері сімейної політики знайшли відображення в законодавчих актах і конституціях. Союзні Конституції 1924 і 1936 років не містили жодної норми про охорону інституту сім'ї і лише декларували рівність чоловіка і жінки⁷. Хоча Конституція СРСР 1936 року містила статті про охорону здоров'я матері і дитини, а також забезпечення державою належних умов для виховання і оздоровлення дітей, однак про захист сім'ї не згадувалося⁸.

27 червня 1968 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про шлюб і сім'ю. Відповідно до закону, зберігалися попередні норми сімейних відносин в радянському суспільстві: свобода шлюбу; рівність зареєстрованого і фактичного шлюбу; свобода розлучення; принцип моногамії у шлюбі; рівноправ'я жінок і чоловіків у шлюбі; захист інтересів дітей; рівність у правах позашлюбних і дітей, народжених у шлюбі⁹. Разом з тим затверджувався ряд нових положень, в яких визначалися нові завдання радянського законодавства про шлюб і сім'ю. На підставі нового закону були розроблені та прийняті кодекси про шлюб і сім'ю в союзних

республіках. Так, Верховна Рада УРСР 20 червня 1969 року затвердила Кодекс про шлюб і сім'ю Української РСР і надала йому чинності з 1 січня 1970 року.

Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР 1969 року визначав як одне з найважливіших завдань радянської держави – піклування про сім'ю, в якій гармонійно поєднуються суспільні та особисті інтереси громадян. Держава брала на себе допомогу сім'ї у вихованні дітей шляхом зведення мережі дитячих садків, ясел, шкіл-інтернатів та інших дитячих закладів¹⁰. Кодекс встановлював порядок та умови вступу до шлюбу і його припинення, регулював особисті та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, між іншими членами сім'ї, унормовував відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою і піклуванням, прийомом дітей на виховання.

Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР 1969 р. деталізував пріоритетні завдання, які поставила КПРС у сфері захисту сім'ї. Так, положення цього закону передбачали: подальше зміцнення сім'ї, яка будується на принципах комуністичної моралі; побудову сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поваги всіх членів сім'ї; виховання дітей сім'єю в поєднанні з суспільним вихованням у дусі відданості Батьківщині, комуністичного ставлення до праці, підготовка їх до активної участі в будівництві комуністичного суспільства; охорона інтересів матері і дитини й забезпечення щасливого дитинства кожній дитині; усунення шкідливих пережитків і звичаїв минулого у сімейних відносинах; виховання в усіх радянських громадян почуття відповідальності перед сім'єю¹¹.

Зміцнення радянської сім'ї передбачало зменшення кількості розлучень і конфліктних сімей, покращення якості сімейного виховання і утримування неповнолітніх дітей, турботу про непрацездатних членів сім'ї, удосконалення майнових і особистих стосунків між усіма членами сім'ї¹².

Практичними напрямками реалізації політики зміцнення сім'ї мали стати: безпосередня грошова допомога сім'ї (пенсії, допомога на дітей після народження); пільги сім'ям, які мають дітей (трудова, податкова, пенсійна, з оплати послуг у дошкільних закладах, оздоровчих закладах); натуральні виплати на ді-

тей (безкоштовні ліки, дитяче харчування, сніданки у школах, путівки до санаторію).

Втілюючи у життя нову сімейну політику, державний та партійний апарат керувався постановою Першого, а з 1966 року Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва, що в Радянському Союзі всі сімейні клопоти лягали на плечі жінок. Саме тому більшість державних заходів були спрямовані на створення умов для полегшення становища жінки в сім'ї і в суспільстві. У документах комуністичної партії неодноразово згадувалось про те, що основною функцією радянської жінки є материнство, але завдяки «піклуванню» компартії радянська жінка не лише отримала рівні права з чоловіком, але й право поєднувати материнство з суспільно-корисною працею¹³. Натомість, за твердженням радянської пропаганди, жінка у капіталістичному світі – хатня робітниця, яка лише обслуговує інших членів родини. Радянська жінка за допомогою чоловіка виховує дітей, виступає розпорядником сімейного бюджету, організатором побуту і вільного часу сім'ї, задовольняє потреби її членів у духовному спілкуванні¹⁴. Л.І. Брежнєв під час виступів на XXIV (1971), XXV (1976), XXVI (1981) з'їздах КПРС неодноразово наголошував, що метою політики партії є надання нових можливостей для радянської жінки виховувати дітей, брати участь у громадському житті, відпочивати і навчатися, ширше долучатися до культурного надбання¹⁵. Партія заявляла про свій обов'язок постійно турбуватися про жінку, про поліпшення її становища як матері, виховательки дітей і господарки дому¹⁶.

Піклування радянської влади про жінку-трудівницю і дітей знайшло відображення в Основах законодавства СРСР та союзних республік про працю, які набули чинності з 1 січня 1971 року, а також у Кодексі законів про працю УРСР від 1 червня 1972 року. В цих нормативних документах головний акцент робився на оплачувані відпустки для жінок по догляду за дитиною і допомоги на дітей¹⁷. У 1970-х – 1980-х роках в СРСР працюючі жінки мали право на частково оплачувану (112 днів) відпустку та відпустку по догляду за дитиною, до досягнення нею однорічного віку¹⁸. В офіційних промовах неодноразово підкреслювалось, що подібні заходи мали неопціненне значення для жінок-матерів і для дітей, оскільки вони свідчили про суспільне визнання материнської праці¹⁹. З іншого боку це

подавалося як часткова компенсація сім'ї матеріальних затрат по вихованню дітей та надання працюючій жінці можливості переривати професійну діяльність на час догляду за дитиною із збереженням робочого місця. Таким чином, держава, зміцнюючи сім'ю і піклуючись про становище жінок, сприяла стимулюванню народжуваності і покращенню демографічної ситуації в СРСР.

Заходи, які задекларувала влада, могли вирішити проблему поєднання професійної активності жінки з її сімейними та материнськими обов'язками, але лише тоді, коли ця державна допомога була суттєвою. В інших випадках жінки були змушені переривати свою відпустку і виходити на роботу.

Розвиток інституту сім'ї потребував необхідного матеріального забезпечення, тому важливим напрямом державної соціальної політики у 1970-1980-х роках було подолання важкого фінансового становища сімей з дітьми на основі введення матеріальної допомоги, що знайшло відображення в указі Президії Верховної Ради УРСР Про заходи по збільшенню державної допомоги сім'ям, що мають дітей від 2 січня 1981 року. Також у нормативних документах закріплювалася допомога окремим категоріям сімей: малозабезпеченим (Указ президії ВР УРСР Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям від 25 вересня 1974 року); сімей з дітьми-інвалідами (Положення ВР УРСР Про покращення матеріального забезпечення інвалідів дитинства від 23 травня 1979 року); допомоги на дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів (Указ Президії ВР УРСР «Про покращення порядку сплати аліментів на утримання дітей» від 21 липня 1967 року). Зокрема, Указ Президії ВР УРСР «Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям» від 25 вересня 1974 року передбачав виплату щомісячної допомоги 12 крб на кожну дитину в сім'ї, де сукупний дохід на одну людину не перевищував 50 крб на місяць²⁰. У 1985 році середня заробітна платня робітника і службовця в УРСР становила близько 170 крб на місяць. В сім'ї, де працювали і чоловік, і жінка, а в бездітних та малодітних сім'ях майже всі жінки працювали, середній заробіток становив більш як 340 крб на місяць²¹. Відповідно сім'я, де обоє з подружжя працювали, навіть маючи чотирьох – п'ятьох дітей, допомогу, згідно з цією постановою, не отримували.

У післявоєнні роки демографічна політика в СРСР спрямовувалася на матеріальне та моральне стимулювання збільшення кількості дітей у сім'ї. Так, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року, щомісячна допомога сім'ї виплачувалася лише після народження четвертої дитини – 4 крб на місяць. З народженням кожної наступної дитини розмір допомоги збільшувався, досягнувши максимуму – 15 крб на один місяць на одинадцяті і кожну наступну дитину²². Цей указ відіграв позитивну роль у 1940-1950-х роках, коли сім'ї з двома-трьома дітьми були поширеним явищем і тому регулярна щомісячна допомога надавалася сім'ї з народженням у ній четвертої і наступної дитини. Порядок призначення і виплати допомоги багатодітним у 1970–1980-х рр. регулювався Положенням ВР СРСР «Про порядок призначення і виплати допомог вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям», яке було затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 12 серпня 1970 р., проте розмір і порядок виплат допомоги багатодітним і самотнім матерям залишився таким самим, як і раніше²³. Лише із 1981 року був збільшений розмір державної допомоги, яку виплачували щомісячно самотнім матерям. Допомога виплачувалася до досягнення дитиною 16-річного віку, а дітям, що навчалися, до 18 років. Встановлена виплата одночасної допомоги матерям у розмірі 50 крб при народженні першої дитини і 100 крб при народженні другої й третьої дитини із збереженням діючих раніше розмірів допомоги на четверту і наступних дітей (65 крб – на четверту, 85 – на п'яту, 100 – на шосту і до 250 крб. на одинадцяті і всіх наступних дітей)²⁴.

Згідно зі статистикою, в 1970-1980-х рр. більшість сімей УРСР обмежувалась однією дитиною чи двома. На думку партійних керівників, матеріальне заохочення сімей для народження більшої кількості дітей мало і надалі відігравати роль важливого стимулу.

Крім того, у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. як заохочення застосовувалися заходи морального стимулювання народжуваності. Продовжував діяти Указ Президії ВР СРСР 1944 року, що передбачав присвоєння звання «Мати-героїня» жінці, яка народила і виховала 10 і більше дітей. На початку 1980-х ця правова норма здавалася вже давно застарілою. За даними Всесвітньої ор-

ганізації охорони здоров'я, кожна наступна народжена дитина, починаючи з п'ятої за рахунком, страждає багатьма дефектами здоров'я. Часті пологи виснажують організм жінки, вона народжує слабких дітей²⁵. Однак КПРС цікавив лише кількісний приріст населення. Питання належного виховання і навчання 10-ти дітей, без заподіяння шкоди фізичному і духовному розвитку дитини, партія не враховувала.

Лише наприкінці 1970-х років радянське законодавство поповнилося положенням про конституційний захист сім'ї державою. Так, у Конституції СРСР 1977 року та відповідно до Конституції УРСР 1978 року, вперше в історії радянського права, була вміщена окрема стаття, яка присвячувалася захисту сім'ї. У статті 51 визначалися засади побудови шлюбу і сім'ї: сім'я мала перебувати під захистом держави; шлюб будувався на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя повністю рівноправне в сімейних відносинах. Держава мала проявляти піклування про сім'ю шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації та вдосконалення побутових служб та громадського харчування, виплати допомоги по народженню дитини, надання допомоги та пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів виплат і допомоги сім'ї²⁶.

Конституція УРСР 1978 року містила більше десяти статей, які регулювали діяльність державних інститутів і суспільних організацій у сфері виховання дітей, прав і обов'язків громадян щодо сім'ї, державної допомоги у справах сім'ї. Так, у статтях 7, 24, 25, 40, 41, 51 і 64 закріплювалися норми, пов'язані з організацією виховання, дозвілля, охорони здоров'я дітей²⁷. Згідно з Основним Законом 1978 року, перевага надавалась відтепер сімейному, а не суспільному, як у перші роки існування Радянського Союзу, вихованню дітей. Таким чином, конституційне положення про захист сім'ї державою закріплювало на найвищому рівні принципово інше розуміння ролі сім'ї в житті радянського суспільства.

Незважаючи на значну кількість державно-правових актів, що передбачали різні види матеріальної допомоги сім'ї, компартії так і не вдалося повною мірою вирішити поставлені перед нею завдання щодо подолання малозабезпеченості і низького рівня прибутків більшості сімей із дітьми.

До кінця 1980-х років КПРС не зуміла реалізувати обіцянки щодо забезпечення кімна-

тами і квартирами молодих сімей. Причиною таких невдач у соціальній політиці став залишковий принцип фінансування цієї сфери, а також недостатня кваліфікованість працівників соціальної сфери. Управлінські функції з проведення сімейної, а також демографічної політики здійснювались через консультативну діяльність Державного комітету праці УРСР, Пенсійного фонду УРСР, Фонду соціального страхування УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, а також вертикальних структур цих міністерств та відомств, у тому числі виконкомів рад народних депутатів різних рівнів. Ці функції реалізувались паралельно з іншими більш значущими повноваженнями і не мали достатнього організаційного оформлення.

Лише в 1989 році вперше в історії СРСР було сформовано постійно діючі державні установи, що займались управлінням соціальною політикою у справах сім'ї, жінок, охорони материнства і дитинства, – Комітет Верховної Ради СРСР у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, а також Відділ Ради Міністрів СРСР у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства, що мали відповідати за реалізацію сімейної політики. Аналогічні структури створено і в союзних республіках, зокрема в УРСР у 1990 році, але вони відповідали вже зовсім новим політичним реаліям.

Завдяки заходам державної сімейної політики вдалося частково реалізувати демографічні цілі – досягти на короткий період збільшення народжуваності та приросту населення. Але позитивний приріст населення стосувався території СРСР в цілому, і досягнутий він був за рахунок республік Середньої Азії і Закавказзя, населення яких збільшилося з 1959 до 1988 року на 33,6%. Природний приріст населення УРСР, згідно з даними 1988 року, становив 7,3% питомої ваги по СРСР, тоді як у 1969 році становив 14,7%²⁸.

Такий результат, на думку демографів, був зумовлений тим, що під час введення в дію постанови «Про заходи по збільшенню державної допомоги сім'ям, що мають дітей» від 1981 року, не було враховано той факт, що зростання народжуваності зачепить усі регіони. Для республік з низькою народжуваністю, зокрема УРСР, а також республік Прибалтики такі заходи були недостатніми для стійкості режиму відтворення населення. У республіках із високою народжуваністю (Середня Азія,

Закавказзя) ці заходи лише прискорили зростання населення. Кошти, виділені на фінансування здійснюваних заходів, із зрозумілих причин перерозподілялись на користь багатодітних регіонів.

Отже, радянським керівництвом одним із стратегічних напрямків соціального розвитку на шляху до комуністичного майбутнього визнавалась проблема збереження сім'ї як інституту державної демографічної політики. Партійно-державна політика у сфері охорони сім'ї, піклування про матерів та підростаюче покоління в 1960-1980-х роках знайшла широкі відображення в резолюціях партійних з'їздів, Конституції СРСР та УРСР, законах, постановах, різноманітних положеннях, що мали забезпечити втілення в життя соціальних програм. Однак проблема практичної реалізації наведених нормативних документів має стати предметом окремого дослідження.

¹ Demograficheskaia revoliutsiia. – M., 1976. – 239 s.; Vyshnevskiy A.H. Vosproyvodstvo naseleniia y obshchestvo: ystoriia, sovremennost, vzglihat v budushchee. – M., 1982. – 287 s.; Kvasha A.Ia. Demograficheskaia polytyka v SSSR. – M., 1981. – 200 s.; Machkovskiy M.S. Sotsyolohiia semy: problemia teoryy, metodolohyy y metodyky. – M., 1989. – 112 s.

² Antonov A.Y. Razrabotka metodolohycheskykh osnov semeinoi polytyky (nauchnoe obosnovanye). – M. 1993. – 66 s.; Vyshnevskiy A.H. Semeinaia polytyka kak ob'ekt yssledovaniia / Vestnyk RAN. – 1992. – №3. – S. 31-44; Эволюция семьи у семеинаia polytyka v SSSR / otv. red. Vyshnevskiy A.H. – M., 1992 h. – 138 s.; Domokhoziaistvo, semia y semeinaia polytyka / pod red. Elyzarova V.V., Zverevoi N.V. – M., 1997. – 187 s.

³ Statia 16, Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁴ Prohramma Rossyiskoi Kommunistycheskoi partyy (bolshevykov) [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.agitclub.ru/center/comm/rkpb/1919progr.htm>

⁵ Prohrama Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu. – K., 1977. – S. 87.

⁶ XXIII siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (28 marta – 6 aprelia 1966 hoda): Stenohrafycheskyi otchët, t. 1. – M., 1966. – S. 317; XXIV siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (30 marta – 9 aprelia 1971 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1971. – S. 227-229; XXV siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho soiuz (26 fevralia – 5 marta 1976 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1976. – S. 462; XXVI siezd Komunistycheskoi partyy Sovetskoho Soiuz (23 fevralia – 3 marta 1981 hoda): Stenohrafycheskyi otchet, t.1. – M., 1981. – S. 375.

⁷ Statia 122, Konstytutsiia SRSR 1936 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://constitution.garant.ru/history/ussrfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/10/#block_1010

⁸ Tam samo.

⁹ Dekrety VTsVK i RNK RSFSR «Pro hromadianskyi shliub, pro ditei i vvedennia knykh-aktiv shliubu», «Pro rozirvannia shliubu»; kodeks zakoniv «Pro akty hromadianskoho stanu, pro shliubne, simeine i opikunskie pravo» 18-19 hrudnia 1917 r; «Kodeks zakoniv pro simiu» vid 30 travnia 1926 roku [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/713/5/>

¹⁰ Preambula Kodeksa o brake y seme USSR / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – K., 1982. – S. 50.

¹¹ Tam samo.

¹² Tam samo.

¹³ Statia 33, Konstytutsiia URSR 1978 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

¹⁴ Lukianova O.M. Materynstvo – shchastia zhinky. – K., 1979. – S. 30

¹⁵ Materialy XXIV zizdu KPRS. – K., 1971. – S.86.

¹⁶ Materialy XXV zizdu KPRS. – K., 1976. – S. 95.

¹⁷ St. 179 Otpuska po beremennosti y rodam; St. 180. Pysodynenye k otpusku po beremennosti y rodam ezheodnogo otpuska; St. 181 Dopolnytelnyi otpusk materiam, ymeiushchym detei v vozraste do odnogo hoda; St. 182 Otpuska zhenshchynam, usymovvshym novorozhdennykh detei; St. 184. Harantyy pry pryeme na rabotu y zapreshchenye uvolneniia beremennykh zhenshchyn, materei, kormiashchyykh hrudiu, y zhenshchyn, ymeiushchyykh detei do odnogo hoda / Kodeks Zakonov o Trude USSR ot 10 dekabria 1971 hoda / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – K., 1982. – S. 71-72.

¹⁸ Tam samo.

¹⁹ Brezhnev L.I. Leninskym kursom. Promovy i statii. T. 6. – K., 1978. – S. 311.

²⁰ Postanova TsK KPRS i Rady Ministriv SRSR vid 12 veresnia 1974 roku «Pro podalshe pokrashchennia materialnoi dopomohy malozabezpechenym simiam, yaki maiut ditei» / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S.128-132.

²¹ Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Yubyleinnyi statystycheskyi ezheodnyk. [Elektronnyi resurs] / M., 1987. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/9304>

²² Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR vid 8 lypnia 1944 r. «Pro zbilshennia derzhavnoi dopomohy vahitnym zhinkam, bahatoditnym i odynokym materiam, posylennia okhorony materynstva i dytynstva i zasnuvannia ordena «Materynska slava» i «Medal materynstva» // Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S. 15.

²³ Tam samo. – S. 115-116.

²⁴ Tam samo.

²⁵ [Elektronnyi resurs]: Tochka dostupu: <http://www.euro.who.int/ru/publications/key-publications> – Sait Vsesvitnoi orhanizatsii okhorony zdorovia.

²⁶ Konstytutsiia Ukrainkoi Sovetskoi Sotsyalistycheskoi Respublyky, 20 aprelia 1978 hoda / Zakonodatelstvo ob okhrane detstva. – S. 6.

²⁷ Tam samo. – S. 6 – 9.

²⁸ Naseleniye y trudovyye resursy / Narodnoe khoziaistvo SSSR za 70 let. Yubyleinnyi statystycheskyi ezheodnyk. [Elektronnyi resurs]: M., 1987. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/9300>.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930(477)(092)Касименко

© Олена Черняхівська
(Київ)

МІЖ АКАДЕМІЧНОЮ НАУКОЮ ТА КРАЄЗНАВСТВОМ: НАУКОВО- ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА КАСИМЕНКА ЩОДО ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УРСР»

У статті йдеться про роль відомого вітчизняного історика, доктора історичних наук, директора Інституту історії АН УРСР (1947–1964) Олександра Карповича Касименка (1905–1971) у реалізації безпрецедентного республіканського проекту – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах.

Ключові слова: Олександр Карпович Касименко (1905–1971), багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» (1962–1974), Інститут історії АН УРСР, історичне краєзнавство, «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ).

Е. Черняхивская
(Київ)

МЕЖДУ АКАДЕМИЧЕСКОЙ НАУКОЙ И КРАЕВЕДЕНИЕ: НАУЧНО- ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРА КАСИМЕНКО ПО ПОДГОТОВКЕ МНОГОТОМНОЙ «ИСТОРИИ ГОРОДОВ И СЕЛ УССР»

В статье говорится о роли известного отечественного историка, доктора исторических наук, директора Института истории АН УССР (1947–1964) Александра Карповича Касименко (1905–1971) в реализации беспрецедентного республиканского проекта – «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти томах.

Ключевые слова: Александр Карпович Касименко (1905–1971), многотомная «История городов и сел Украинской ССР» (1962–1974), Институт истории АН УССР, историческое краеведение, «Украинская Советская Энциклопедия» (УСЭ).

O. Chernyakhivska
(Kyiv)

BETWEEN ACADEMIC SCIENCE AND LOCAL HISTORY STUDY: PROF. OLEXANDR KASYMENKO'S SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES FOR THE «HISTORY OF TOWNS AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR» MULTIVOLUME EDITION PREPARATION

The paper deals with famous national historian, Doctor of Historical sciences and the Director of the

Institute of History of the Ukr.SSR (1947–1964) Prof. Olexandr Kasymenko's (1905–1971) contribution in the implementation of the unprecedented republican project: «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes.

On 29 May, 1962 the Communist Party of Ukraine adopted a resolution to prepare and publish the «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes. The Main editorial board headed by the Deputy Chairman of the Ukr.SSR Council of Ministers Petro Tronko was established for that purpose. Olexandr Kasymenko (the project one of the initiators), was appointed its Deputy Head.

His activity on that position has been mentioned in Prof. Petro Tronko, the Doctor's of Historical sciences memoirs and partially described in the works of Natalia Zavalko, including her thesis for the Candidate of Historical sciences degree. In our paper of 2015 the national Historical Urban science formation on the given edition example has been analyzed. Archival documents found allow us taking a fresh look at Olexandr Kasymenko's role in that sophisticated work.

The outstanding national historian Ivan Krypiakievych, the academician and the Director of the Institute of Social Sciences in Lviv, stood at the origins of the idea to create the «History and Geographical Dictionary of the Ukr.SSR» multivolume edition. In 1958 the Institute had already begun to carry out the relevant work concerning Lviv region. In his opinion, the Institute of History of the Ukr.SSR namely had to head the work on the republic level. It is known in periodicals Prof. Kasymenko gave a practical advice on public initiative arrangement to create multivolume edition on the history of towns and villages of the republic and outlined the concept and scheme of the organizational support for the project (1958). The Institute of History presented its offers concerning the project, untitled ideologically «Socialist cities and villages of the Soviet Ukraine» in 1960. In 1961 the Main Archival Office under the Council of Ministers of the Ukr.SSR also passed its ideas concerning the multivolume edition.

One can see three stages in the work chronology on the multivolume edition. The first one was the organizational and preparation work (1962 – spring 1964); the second one was writing essays and historical references, testing and scientific text editing of the volumes (spring 1964 – fall 1967); the third one was the «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» publication in separate volumes dedicated to each region of the Ukr.SSR and Kyiv city (1967–1974).

Successful implementation of the complex task on preparing the multivolume edition on the history of the republican localities was largely depended

on the precise organization of the activity. The important role in the development of scientific and methodological foundations of the edition has been played by O. Kasymenko. His idea to present each town's (city's) history, included into the volumes, in organic combination with the surrounding area without fail was particularly innovative.

After dismissal from the Director's of the Institute of History position in autumn of 1964, Prof. Kasymenko was appointed the «Ukrainian Soviet Encyclopedia» Deputy Chief Editor on the history of towns and villages. After he had presented the work in progress on the unique national multivolume edition in the Presidium of the USSR Academy of Sciences (1970), its authors could get the best opinion from Moscow and Leningrad. Also the Academy involvement into reviewing the essays and selected volumes, as well as the multivolume edition promotion in the central learned journals was planned.

On 13 January, 1971 Olexandr Kasymenko died after a serious illness, being 66 years old.

Six-year work in the «History of towns and villages of the Ukr.SSR» Editorial board of the «Ukrainian Soviet Encyclopedia» Main editorial board has been the least known page in Prof. Kasymenko's biography. However it was the time of his intensive activity on the «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» 26-volume edition preparation, to which he gave not only his knowledge, but also scientific and organizational skills obtained on his previous job. That work became the peak of his career and brought him posthumous glory: as a member of the «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» 26-volume edition preparation team, the scholar was awarded the State Premium of the USSR (1976).

Keywords: Olexandr Kasymenko (1905–1971), the «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» multivolume edition (1962–1974), Institute of History of the Ukr.SSR, Local History science, the «Ukrainian Soviet Encyclopedia».

29 травня 1962 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову про видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. З цією метою була створена Головна редакційна колегія на чолі з тодішнім заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком. До складу колегії увійшли провідні вчені – соціогуманітарії, представники професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів – викладачі історичних дисциплін, співробітники науково-дослідних установ АН УРСР. Заступником голови Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» був призначений директор Інституту історії АН УРСР (1947–1964) Олександр Карпович Касименко – один з ініціаторів проекту¹ (Іл.1).

Касименко О. К. Фото з особової справи.
Архів Президії НАН України.

О. К. Касименко відповідно до своєї посади² підтримував ініціативу історико-краєзнавчої громадськості республіки щодо розвитку історичної регіоналістики й, зокрема, написання історії міст і сіл України. Участь Олександра Карповича у виконанні цього масштабного задуму відтворена у мемуарній замальовці колишнього керівника проекту академіка П. Т. Тронька³, а також частково висвітлена у публікаціях Наталії Завалко та її кандидатській дисертації⁴. У нашій статті 2015 р. проаналізовано формування вітчизняної історичної урбаністики на прикладі висвітлення питань містознавства у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». Придільно в ній увагу й постаті О. К. Касименка як одного з провідних виконавців проекту⁵. Додатково виявлені архівні матеріали дозволяють по-новому висвітлити участь О. К. Касименка в ініціюванні й реалізації цього багатотомника.

У статті директора Інституту історії «Завдання розвитку історичної науки на Україні», опублікованій у журналі «Комуніст України» за 1958 р.⁶, зокрема, згадувалася поширена вже на той час громадська ініціатива щодо написання історичних нарисів «про свої міста і села»⁷ й надавалися практичні рекомендації щодо організаційного оформлення цієї ініціативи: «На нашу думку, настав час створити в кожній області при облвиконкомах історичні комісії по організації і розвитку на місцях досліджень для створення історії міст, сіл, заводів, радгоспів, колгоспів. Такі комісії повинні об'єднати істориків, архівістів, археологів області і всіх, хто хоче брати участь в

розробленні місцевої історії»⁸. Таким чином, у публікації загалом були окреслені концепція й схема організаційного забезпечення майбутнього багатотомного видання з історії міст і сіл республіки. Того ж 1958 р. «Український історичний журнал» вмів знаковий лист С. Т. Білецького зі Львова, аспіранта акад. І. П. Крип'якевича, з закликом до написання історії населених пунктів України⁹. Нариси й статті з історії міст, сіл, підприємств, колгоспів упродовж 1950-х рр. готувалися й друкувалися краєзнавцями на Донбасі, у Житомирській, Київській, Харківській, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській та ін. областях республіки¹⁰.

Директор академічного Інституту суспільних наук у Львові, видатний вітчизняний історик акад. Іван Крип'якевич стояв біля витоків задуму створення багатотомного видання з історії вітчизняних населених пунктів. З великою ймовірністю можна припустити, що й допис Степана Білецького інспірував його науковий керівник, член редколегії «Українського історичного журналу»¹¹. За задумом І. Крип'якевича, йшлося про нагальну потребу «складання *Історично-географічного словника УРСР*, який охоплював би всі населені пункти республіки і для кожного селища давав загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію». На думку ученого, «організацію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР»¹². Тим часом відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові вже 1958 р. розпочав «складання історично-географічного словника Львівської області»¹³.

Ідею І. Крип'якевича про створення історико-географічного словника України підтримали його київські колеги, зокрема відповідальний редактор «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченко, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пількевич і начальник науково-видавничого відділу Архівного управління І. Л. Бутич. Невдовзі запропонований львівським ученим проект історико-географічного словника з «ласки» його київських колег отримав ідеологічну назву «Соціалістичні міста і села Радянської України». Саме така назва багатотомника пропонувалася у доповідній записці Інституту історії АН УРСР 1960 р.¹⁴

24 лютого 1961 р. начальник Архівного управління при РМ УРСР С. Д. Пількевич зве-

рнувся з листом до секретаря ЦК КП України з ідеології А. Д. Скаби, в якому інформував його, що Архівне управління 1960 р. «провело певну роботу в справі підготовки довідника з історії міст і сіл Української РСР». У листі Семена Даниловича доволі виразно була окреслена схема майбутнього видання: «Відомості про населені пункти кожної області мають бути зосереджені в окремому томі довідника, який повинен складатися з передмови, коротких енциклопедичних довідок про населені пункти та відповідних додатків про адміністративно-територіальний поділ області». Обсяг кожного тому планувався у 25–30 друкованих аркушів. Довідка про кожний населений пункт мала включати відомості про час його виникнення, інформацію про населення, розвиток економіки та культури. Зрозуміло, наголос при цьому робився на показі «соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади», презентації «передових людей області – громадсько-політичних діячів, вчених, письменників, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, заслужених вчителів, лікарів, артистів, новаторів соціалістичного виробництва, членів бригад і ударників комуністичної праці»¹⁵. З метою успішного виконання задуму начальник Архівного управління УРСР вважав за потрібне надання з боку «директивних органів» організаційної допомоги, а саме: «1) Створити в кожній області авторський колектив, залучивши до його складу наукових працівників, викладачів вузів, вчителів, партійних і радянських працівників.

Бажано, щоб роботу по складанню окремих томів довідника очолили секретарі обкомів КП України по пропаганді.

2) Створити редакційну колегію, яка буде керувати підготовкою довідника з історії міст і сіл в кожній області»¹⁶.

Наприкінці листа було викладене прохання: «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР просить санкціонувати підготовку довідника з історії міст і сіл і дати відповідні вказівки з цього приводу. Підготовка згаданого довідника може бути закінчена в 1965 р.»¹⁷.

Отже, на сприятливому ґрунті хрущовської «відлиги» серед громадськості республіки (насамперед краєзнавчої, архівної й історико-академічної) виник задум створення багатотомної історії міст і сіл УРСР. Ідею підтримали й формалізували Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії Украї-

ни й Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, які звернулися до ЦК КПУ з пропозицією підготувати й видати «Історію міст і сіл Української РСР». Ініціатива була санкціонована компартійним керівництвом республіки, й 29 травня 1962 р. з'явилася вищезгадана постановка ЦК Компартії України щодо підготовки на громадських засадах до 50-річчя Жовтневої революції 26-томного видання з історії міст і сіл УРСР.

Успішне виконання надскладного й піонерського завдання щодо підготовки багатотомного видання з історії населених пунктів України значною мірою залежало від чіткої організації роботи. Тому Головна редколегія проекту особливу увагу приділяла науково-організаційним питанням. У хронології праці над багатотомником виразно виокремлюються три етапи: перший – організаційно-підготовчий (1962 р. – весна 1964 р.); другий – написання історичних нарисів і довідок, апробація й наукове редагування текстів томів (весна 1964 р. – осінь 1967 р.); третій – публікація томів «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр.)¹⁸.

Перший етап створення багатотомника розпочався із затвердження редколегії усіх томів, які очолювали секретарі обкомів Компартії України з ідеологічної роботи. На середину 1962 р. у містах, містечках, селищах, великих селах й районних центрах республіки для збирання відповідних матеріалів партійними органами були створені комісії, що визначили населені пункти, про які планувалося готувати нариси, організований громадський актив, укомплектовані робочі групи. Назагал міські й районні комісії очолювали секретарі районних і міських комітетів КПУ, сільські й селищні робочі групи – секретарі первинних парторганізацій, директори шкіл, учителі-історики¹⁹.

Ускладнили роботу зміни в адміністративно-територіальному поділі, що відбулися на початку 1963 р. Через укрупнення районів (замість наявних 604 було створено 251 новий), чимало районних комісій припинили своє існування. Поряд з цим в областях, де діяли два обкоми КПУ й облвиконкоми (промисловий і сільський) було створено відповідно дві редколегії. Лише у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях тривала робота попередніх редколегій. У першій половині 1964 р. єдині редколегії були відновлені у всіх областях республіки²⁰.

Дуже відповідальним завданням була організація науково-методичного керівництва на усіх етапах роботи й у всіх ланках авторського колективу. Подібного досвіду не було ні в СРСР/УРСР, ні за кордоном, оскільки «Історія міст і сіл Української РСР» була першою працею, до виконання якої залучалася безпрецедентно велика кількість людей різної кваліфікації – учителів і функціонерів партійно-державного апарату, громадських організацій, співробітників науково-дослідних установ, державних й партійних архівів, бібліотек та музеїв, викладачів ВНЗ. Насамперед необхідно було підготувати науково-методичні засади видання й довести їх до усіх виконавців цього масштабного проекту. З цього й розпочала свою роботу Головна редколегія.

До кінця 1962 р. Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» за участю створеної при ній робочої групи опрацювала й 6 лютого 1963 р. затвердила методичні вказівки обласним редколегіям, міським та районним комісіям щодо написання «Історії міст і сіл Української РСР», де з'ясовувалися ідейна й наукова спрямованість видання, структура й обсяг нарисів і томів²¹. У цих настановах наголошувалося, що «Історія міст і сіл Української РСР» повинна бути цільним виданням, що «базується на засадах марксистсько-ленінської науки», основне завдання якого – «висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років Радянської влади завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики»²². Нариси мали містити найголовніші дані про конкретний населений пункт з часу його виникнення й до сьогодення²³.

Кожній області республіки, а також столиці УРСР Києву відводився окремий том. Кожна книга проекту мала містити передмову; історико-економічний нарис про область; нарис про обласний центр; нариси про міста обласного підпорядкування (не районні центри); матеріали про райони за алфавітом; нарис про райцентр з загальною характеристикою району; нариси про міста районного підпорядкування; згодом за алфавітом нариси про селища міського типу й довідки про села – центри сільських Рад – з характеристикою підпорядкованих їм населених пунктів²⁴. Обсяг усього видання мав складати 2 800–3 000 авторських аркушів. Тривала робота щодо оптимального обсягу презентації районів й історичних довідок. Спочатку для істо-

рико-економічного нарису про область планувався обсяг до 2 авт. арк., обласний центр – до 1,5 арк., місто обласного підпорядкування й райцентр – 1 авт. арк.; місто районного підпорядкування (не райцентр) – до 0,5 арк., довідки про села – центри сільрад – 0,18 арк. й селища міського типу – 0,15 арк.²⁵

25 листопада 1963 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася перша нарада щодо підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» за участю представників республіканських міністерств, відомств, секретарів обласних редколегій і співробітників Інституту історії АН УРСР²⁶. У виступі директора Інституту історії АН УРСР, заступника голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» О. К. Касименка було висловлено цікаве з погляду сучасних історичних урбаністики та регіоналістики розуміння трансформації ролі історичного міста, його взаємин з навколишньою територією. Так, Олександр Карпович, зокрема, зауважив: «Дати історію Білої Церкви – це не значить дати тільки історію міста. Біла Церква – це Білоцерківщина в різних історичних періодах. Вона мала різні розміри, і тільки так її можна подавати. Зараз – це історія окремого міста, а в свій час – центр сотні козацької, районна округа, район і т.п. Ми не можемо охоплювати всю історію території, але зв'язати і показати розвиток її обов'язково треба. Ми зараз зацікавлені в тому, щоб давати історію не окремо, ізольовано, а пов'язати її з оточуючою територією»²⁷.

З наближенням до завершення роботи щодо визначення обсягу й структури усього видання, у чому брав активну участь й О. К. Касименко, тривало удосконалення методичних вказівок. Цю роботу забезпечував відділ історії міст і сіл, створений у складі Інституту історії, згідно з постановою Президії АН УРСР від 5 вересня 1963 р. Очолювали відділ доктор історичних наук О. А. Парасунько (1963–1967); його наступником (з 1967 р.) був кандидат історичних наук І. С. Слабеев (він же – відповідальний секретар Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР»). На допомогу відділу були виділені наукові співробітники з інститутів економіки, археології, мовознавства, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії²⁸. Грунтуючись на коротких методичних вказівках Головної редколегії 1963 р., відділ розробив «Розгорнуті методичні вказівки авторським колективам, комісіям і редак-

ційним колегіям томів «Історії міст і сіл Української РСР», які 8 травня 1964 р. були затверджені Головною редколегією, а потім розмножені й надіслані усім редколегіям томів²⁹.

У процесі роботи Головна редакційна колегія упевнилася, що невеликий обсяг тексту щодо кожного населеного пункту негативно позначиться на змістовності видання. 22 січня 1964 р. відбулося чергове засідання відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР. Першим пунктом порядку денного стояло питання «Заходи відділу по виконанню вказівок секретаря ЦК КПУ т. Скаби А. Д. про написання «Історії міст і сіл УРСР»». Доповідав завідувач відділу О. А. Парасунько³⁰. Він нагадав присутнім про відвідання відділу директором інституту О. К. Касименком напередодні, 21 січня, під час якого Олександр Карпович виклав зміст своєї й голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Т. Тронька розмови з секретарем ЦК КПУ А. Д. Скабою, якого співрозмовникам вдалося переконати у необхідності внесення коректив у перебіг роботи над масштабним проектом. По-перше, було визнано за необхідне скоротити кількість населених пунктів, які мали увійти до обласних томів: «Досвід роботи над нарисами показує, що не всі села мають багату дореволюційну і післяреволюційну історію. Тому потрібно відібрати по 50–70 нарисів по кожній області, які мають багату історію, збільшити обсяг нарису до 1 арк. і вмістити в том. Про останні населені пункти дати короткі довідки (по 250–300 знаків) [...]. Відповідно збільшити обсяг нарису про область (вступ) до 3 арк., нарисів про обласні центри – до 3 арк., про міста обласного підпорядкування – до 2 арк., а про інші міста і селища – до 1 арк. Цим самим обсяг томів [у] 90–110 аркушів залишиться без змін»³¹.

Тоді ж секретар ЦК КПУ поставив завдання перед Головною редколегією, а відтак і відділом історії міст і сіл Інституту історії, «дати 2–3 нариси про область, 2–3 – про звичайні міста, 1–2 – про обласні центри і 10 нарисів про села (цілком відредаговані з ілюстраціями) на перегляд в ЦК КПУ»³².

Підсумки розмови керівництва Головної редколегії проекту у ЦК КПУ, а також обговорення опрацьованих настанов і коректив у відділі історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР 21–22 січня 1964 р. лягли в основу адресованої ЦК КПУ доповідної записки «Про хід виконання постанови ЦК КП України від

29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»», датованої 1 лютого 1964 р. й підписаної А. Д. Скабою, П. Т. Троньком й О. К. Касименком³³. За підсумками обговорення меморандуму на засіданні Президії ЦК КПУ 5 лютого 1964 р. була ухвалена друга в історії цього проекту постанова. Зокрема істотно підносилися роль республіканського академічного Інституту історії у забезпеченні його виконання: «Інституту історії Академії наук УРСР здійснювати наукове та науково-методичне керівництво роботою над томами «Історії міст і сіл Української РСР» і підготовкою їх до видання»³⁴.

Восени 1964 р. О. Касименка було звільнено з посади директора Інституту історії АН УРСР³⁵. Постановою Президії АН УРСР № 236 від 12 жовтня 1964 р. Олександра Карповича було затверджено на посаді заступника головного редактора «Української Радянської Енциклопедії» по історії міст і сіл з 1 жовтня 1964 р.³⁶ (Іл. 2). Відтоді вся науково-організаційна робота вченого була цілком пов'язана з редакцією «УРЕ» й створенням багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Академия наук УССР
Отдел научных кадров и аспирантуры
оп 554
н 17

Списное
ДЕЛО

№ _____

Касименко
Александра Карповича
зам. Главного редактора
Украинской Советской
Энциклопедии АН УССР

НАЧАТО 25 октября 1967 г.
ОКОНЧЕНО 14 января 1968 г.

На 54 листах.

Титульний лист особової справи Касименка О. К.
Архів Президії НАН України.

У цьому контексті важливого значення набуло обговорення перебігу виконання проекту на засіданні Бюро відділення історії Академії наук СРСР у червні 1966 р. (Москва). Заступник голови Головної редколегії видання, доктор історичних наук О. К. Касименко докладно поінформував присутніх щодо стану підготовки багатотомника. Рішення Бюро, ухвалені за підсумками обговорення доповіді вченого, сприяло подальшому розширенню й урізноманітненню практичної допомоги авторам багатотомного видання з боку провідних учених Москви й Ленінграда впродовж усього періоду виконання масштабного проекту. В ухвалі Бюро відділення історії АН СРСР від 16 червня 1966 р., зокрема, передбачалася участь інститутів Академії наук СРСР у рецензуванні нарисів та окремих томів, популяризації багатотомного видання у центральних наукових виданнях³⁷.

О. К. Касименко як заступник голови Головної редколегії багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» й заступник Головного редактора УРЕ з історії міст і сіл відіграв провідну роль у реалізації цього масштабного й, без перебільшення, безпрецедентного проекту. На його плечі було покладене повсякденне керівництво відповідною редакцією в УРЕ й координування її зусиль з відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР і водночас з обласними редколегіями видання. «Першою ластівкою» проекту став том «Харківська область». Вихід першого тому у світ³⁸ (видання експонувалося на Всесвітній виставці «ЕКСПО-67» у Монреалі 1967 р. й здобуло позитивну оцінку) суттєво активізував роботу над подальшими томами видання.

13 серпня 1970 р. Олександр Карпович востаннє був присутній на засіданні Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл УРСР» й доповідав з питань «Про удосконалення структури, зменшення обсягу та уточнення плану підготовки та видання томів «Історії міст і сіл Української РСР» і «Про закріплення наукових співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії УРСР Академії наук за томами для подання науково-методичної допомоги авторським колективам та для роботи разом з редакційними групами редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ над підготовкою текстів нарисів і доводом до друку», а також брав участь в обговоренні інших питань порядку денного³⁹.

Того ж 13 серпня 1970 р. О. К. Касименко взяв участь в обговоренні заглавної доповіді

очільника Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» П. Т. Тронька «Про постанову Вченої ради Інституту історії СРСР Академії наук СРСР «Про досвід підготовки і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»»⁴⁰. Олександр Карпович, який до того брав участь у засіданні в Інституті історії СРСР АН СРСР у Москві 9 липня 1970 р.⁴¹, поділився з присутніми враженнями від спілкування з російськими колегами, які виявилися, на його думку, «дуже уважними» до ініціативи й накопиченого досвіду історико-краєзнавчої громадськості УРСР щодо створення багатотомної історії міст і сіл республіки.

Наступне засідання Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» 20 грудня 1970 р. відбулося вже без О. Касименка: завадила важка хвороба Олександра Карповича. 7 січня 1971 р. Головна редколегія ухвалила: «У зв'язку з хворобою т. Касименка О. К. покласти тимчасово виконання обов'язків заступника голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» на т. Слабеева І. С. – відповідального секретаря Головної редколегії»⁴².

13 січня 1971 р. Олександр Карпович Касименко помер після тяжкої хвороби на 66-му році життя.

Шестирічний період праці у редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції «Української Радянської Енциклопедії» – найменш відома сторінка біографії Олександра Карповича Касименка. Це був час його інтенсивної й напруженої роботи над підготовкою 26-тomoного видання «Історії міст і сіл Української РСР». Здійсненню проекту він віддавав не лише власні знання, а й науково-організаційні навички, здобуті на посаді директора Інституту історії АН УРСР. Участь О. К. Касименка у виконанні масштабного проекту з історії міст і сіл стала вершиною і підсумком його наукової й науково-організаційної кар'єри. Ця ж праця принесла йому й посмертне визнання – у складі групи учасників підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» О. К. Касименко був відзначений Державною премією СРСР за 1976 р.

¹ Див. напр.: Tronko P. T. Letopys družby y bratstva: Yz opyta sozdaniya «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoï SSR» v 26 t. / P. T. Tronko; [AN USSR. Yn-t ystoryy; otv. red. Y. L. Butych]. – K.: Nauk. dumka, 1981. – S. 16; Tronko P. T. Istoriiia mist i sil Ukrainy v konteksti rehionalnykh doslidzhen: dosvid, problemy, perspektvy. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2001. – 49 s.; Tronko P. Kraieznavstvo

Ukrainy: zdobutky i problemy (do III zizdu Vseukrainskoï spilky kraieznavtsiv) / P. T. Tronko; [NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; nauk. red. akad. NAN Ukrainy V. A. Smolii]. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – S. 54-55; ta in.

² Pro noho dokladnishe dyv., napr.: Symonenko R. H. Oleksandr Karpovych Kasymenko / R. H. Symonenko // Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1936–2006 / [NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; redkol.: akad. NAN Ukrainy V. A. Smolii (vidp. red.), V. F. Verstiuk, S. V. Vidnianskyi, O. V. Yurkova (vidp. sekr.) ta in.]. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. – S. 325-330; Symonenko R. H. Kasymenko Oleksandr Karpovych // Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 8 t. / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 2007. – T. 4: Ka–Kom. – S. 129; Symonenko R. H. O. K. Kasymenko – vydatnyi ukraïnskyi vchenyi i orhanizator istorychnoi nauky / R. H. Symonenko, Ye. M. Skliarenko, P. T. Tronko; [NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; nauk. red. akad. NAN Ukrainy P. T. Tronko]. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – 138 s.: il.

³ Tronko P. T. Liudyna pratsi i nauky: [O. K. Kasymenko] // Symonenko R. H. O. K. Kasymenko – vydatnyi ukraïnskyi vchenyi i orhanizator istorychnoi nauky / R. H. Symonenko, Ye. M. Skliarenko, P. T. Tronko. – K., 2007. – S. 3-20.

⁴ Див.: Zavalko N. V. Uchast O. K. Kasymenka v holovni redaktsiinii kolehii «Istorii mist i sil Ukrainskoï RSR» / N. V. Zavalko // Hurzhivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy v Mizhnarodnykh istorychnykh chytan / Redkol.: V. A. Smolii, O. I. Hurzhii, A. H. Morozov ta in. – Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho, 2011. – Vyp. 4. – S. 119-121; yii zh. Uchast O. K. Kasymenka u napyssanni «Istorii mist i sil Ukrainskoï RSR» // Problemy istorii ta istoriohrafii Ukrainy: Prohrama i materialy naukovykh-praktychnoi konferentsii «Den nauky istorychnoho fakultetu – 2011» / Kyivskiy natsionalnyi un-t imeni Tarasa Shevchenka; nauk. red. H. D. Kazmyrchuk. – K.: Lohos, 2011. – S. 55-57; Zavalko N. V. O. K. Kasymenko (1905–1971 rr.): ukraïnskyi istoryk i vlada: dys. ... kand. istorychnykh nauk: 07.00.01 «Istoriiia Ukrainy» / Nataliia Volodymyrivna Zavalko; [NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy]. – K., 2013. – 250 ark.

⁵ Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorychnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainskoï RSR» / O. M. Cherniakhivska // Rehionalna istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, viddil istorychnoi rehionalistyky; redkol.: V. Smolii (holov. red.), Ya. Vermenych (vidp. red.) ta in. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – Vyp. 9: Do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika NAN Ukrainy P. T. Tronka. – S. 277-300.

⁶ Kasymenko O. Zavdannia rozvytku istorychnoi nauky na Ukraini / O. K. Kasymenko // Komunist Ukrainy. – 1958. – № 8. – S. 23-34.

⁷ Tam samo. – S. 23.

⁸ Tam samo. – S. 32.

⁹ Див.: Biletskyi S. T. Stvoryty istoriiu mist Radianskoï Ukrainy / S. T. Biletskyi // Ukr. ist. zhurn. – 1958. – № 5. – Veresen – zhovten. – S. 240.

¹⁰ Tronko P. T. Letopys družby y bratstva: Yz opyta sozdaniya «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoï SSR» v 26 t. / P. T. Tronko; [AN USSR. Yn-t ystoryy; otv. red. Y. L. Butych]. – K.: Nauk. dumka, 1981. – S. 15.

¹¹ Див.: Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorychnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainskoï RSR» // Rehionalna istoriia Ukrainy. – Vyp. 9. – S. 278.

¹² Pershyi variant dopovidi I. P. Krypiakevycha na Respublikanskii naradi z pytan rozvytku dopomizhnykh istorychnykh

dydstyplin, 3 bereznia 1959 r. // Z lystuvannia Ivana Krypiakevycha z kyivskymy kolehamy (1958–1959 rr.) / Publ. O. Rublova // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytzii, nautsi, suspilstvi. – S. 493–494.

¹³ Dyv.: Lystuvannia Ivana Krypiakevycha z Fedorom Shevchenkom / Publ. Yu. Slyvky // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 8. – S. 542.

¹⁴ Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR». – S. 281–284.

¹⁵ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshcheykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 14, op. 2, spr. 1578, ark. 1 (dali – TsDAVO Ukrainy).

¹⁶ Tam samo, ark.2.

¹⁷ Tam samo.

¹⁸ Tronko P. Kraieznavstvo Ukrainy: zdotuky i problemy (do III zizdu Vseukrainskoi spilky kraieznavstv). – K., 2003. – S. 56–59.

¹⁹ Yoho zh. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 19.

²⁰ Tam samo. – S. 38–39; TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 12, ark. 124.

²¹ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 19–20.

²² TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 7, ark. 12.

²³ Tam samo.

²⁴ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 20.

²⁵ Tam samo. – S. 20–21.

²⁶ Dokladnishe dyv.: Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR» // Rehionalna istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei. – Vyp. 9. – S. 289–290.

²⁷ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 6, ark. 60–61; Cherniakhivska O. Do peredistorii vitchyznianoï istorichnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnii «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR». – S. 289.

²⁸ Tronko P. T. Letopys druzhby y bratstva: Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoi SSR» v 26 t. – S. 22.

²⁹ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 7, ark. 56–85.

³⁰ Tam samo, op. 2, spr. 5, ark. 14.

³¹ Tam samo, ark. 14–15.

³² Tam samo, ark. 15.

³³ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 6, spr. 3648, ark. 56–59 (dali – TsDAHO Ukrainy); dyv. takozh: Memorandum A. D. Skaby, P. T. Tronka ta O. K. Kasymenka dlia TsK KPU pro pidhotovku bahatotomnoi «Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR», 1 liutoho 1964 r. // Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy; uporiad. O. S. Rublov; vidp. red. akad. NAN Ukrainy V. A. Smolii. – K. : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – S. 171–175.

³⁴ TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 6, spr. 3648, ark. 12; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 175–176.

³⁵ Naukovyi arkhiv Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, ch. 2, spr. 1, ark. 119, 140 (dali – NA IIU NAN Ukrainy); Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 186–187.

³⁶ NA IIU NAN Ukrainy, f. 1, op. 1, ch. 2, spr. 1, ark. 151; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy. – S. 188.

³⁷ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 2, spr. 1, ark. 47.

³⁸ Istoriiia mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t. / AN URSSR. Instytut istorii; Holov. redkol.: P. T. Tronko (holova) ta in. – K. : Holov. red. URE AN URSSR, 1967. – Kharkivska oblast. – 1003 s.

³⁹ TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 31, ark. 28–29.

⁴⁰ Tam samo, spr. 32, ark. 19–37.

⁴¹ Dokladnishe dyv.: Pietukhov M. Ya. U vchenii radi Instytutu istorii SRSR Akademii nauk SRSR / M. Ya. Pietukhov // Ukr. ist. zhurn. – 1970. – № 11. – S. 155–156.

⁴² TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 35, ark. 5. TsDAVO Ukrainy, f. 4633, op. 1, spr. 35, ark. 5.

УДК 930(47)084.9«5–1985»

© Юрій Латиш
(Київ)

КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ НАПРИКІНЦІ 1970-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х рр. І ПРИЧИНИ ПЕРЕБУДОВИ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті висвітлюється історіографія системної кризи в СРСР, аналізуються погляди науковців різних країн на причини застою та Перебудови, розглядаються основні підходи та концепції в радянології.

Ключові слова: історіографія, радянська модель соціалізму, криза, застій, Перебудова, СРСР.

Ю. Латыш
(Киев)

КРИЗИС СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ СОЦИАЛИЗМА В КОНЦЕ 1970-х – НАЧАЛЕ 1980-х гг. И ПРИЧИНЫ ПЕРЕСТРОЙКИ: ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье освещается историография системного кризиса в СССР, анализируются взгляды ученых разных стран на причины застоя и Перестройки, рассматриваются основные подходы и концепции в советологии.

Ключевые слова: историография, советская модель социализма, кризис, застой, Перестройка, СССР.

I. Latysh
(Kyiv)

THE CRISIS OF THE SOVIET MODEL OF SOCIALISM IN THE LATE 1970S – EARLY 1980S. AND THE REASONS FOR PERESTROIKA: HISTORIOGRAPHY

The article considers the historiography of systemic crisis in the Soviet Union, scientists' views from different countries on Brezhnev stagnation and perestroika, basic approaches and concepts in Sovietology are analyzed.

An author sees reviewing of basic historiography tendencies and movements regarding the crisis of the Soviet model of socialism in the late 1970s – in the early 1980s and causes of perestroika as the task of this article.

In the mid-1970s the USSR started to fall behind with western countries in the scientific and technical progress development, the economic growth and labour productivity decreased. The Soviet Union economy was depleted due to participation in arms race. Most revenue Soviet Union received from natural resources sale and alcohol trade. There was no understanding of post-industrial development in Soviet leadership. That is why there are reasonable grounds to talk about the Soviet system crisis.

A question about Soviet system achievements and deficiencies is still a matter of hot and frequently politicized scholarly disputes. Representatives of varied scientific schools and movements provide various answers to these questions. In historiography two concepts were established: «structural defects» of the Soviet model and Soviet communism historical defectiveness.

Soviet ideology, insisting on crisis imminence under capitalism, considered Soviet society to be crisis-free. Even those, who in veiled form, were trying to raise a question about the crisis of socialism, were harshly criticized. In the Soviet Union no survey had been issued, the result of which would be a prediction of crisis or even its opportunities. Ideology became frozen at 1930s level. The researches of this problem had been started only during a period of perestroika, when the word «stagnation» came into wide use.

First articles of economic journalism of perestroika, which became a sort of milestones in public opinion formation in favor of reforms, were consolidated by strong anti-bureaucratic pathos and proceeded from fundamental representation about irrationality of Soviet planned economy. In the early years of perestroika a theory of socialism deformation was dominated. Over the course of time a thesis on complete inefficiency of command-administrative system, which had destroyed work incentives and had become a reason of alienation of labour class and peasant class from means of production, was formed.

In the West in the ideological climate of cold war the version about historical defectiveness of communism had arisen. It was based on the doctrine of totalitarianism. A totalitarian paradigm was guided by the fact that Soviet model of development («real socialism») and its system of planned economy were unable to provide necessary quantity and quality of material values to its citizens, as a consequence of which, grounds for their further existence had disappeared. A totalitarian paradigm had become predominant interpretation of the Soviet period of history in many countries in the post-Soviet space (in Ukraine, Baltic States, Georgia, and in the 1990s in Russia). In Ukraine it became a reality with a concept of systemic crisis of the Soviet totalitarian system.

Today there is no consensus among experts regarding the reasons of Soviet stagnation of the 1970s. They were started to be debated in the west historiography since the beginning of 1980s. There were the following among the potential factors of «stagnation»: 1) effectiveness difficulties regarding central planning implementation; 2) labour discipline reduction; 3) conscious decision of planning agencies to reduce economic growth rate after 1975; 4) «bottleneck» in the key economic sectors – oil production, railway sector; 5) negative demographic trends; 6) unfavorable weather conditions; 7) indirect effect from deceleration of economic growth in the West after 1973; 8) considerable expenses for defense.

Therefore, there were two dominant approaches in the crisis historiography of the Soviet model of socialism. The first one is based on Marxist tradition and issued from postulates of former communist leaders (L. Trotsky, M. Djilas). It is confined to an assertion that in the course of construction of socialism in the Soviet Union the series of deviations from «general plan» were allowed, in consequence of which «structural defects» were happened, first of all, rules of nomenclature, which became beneficial owner of the means of production and was aimed to gain it into private ownership. The second approach is based on the thesis on congenital defectiveness and non-formation of communism, which offended humanity natural development by violent means – that is why liberal capitalism was doomed to crisis and destruction.

Keywords: *Historiography, Soviet model of socialism, crisis, stagnation, Perestroika, USSR.*

У середині 1970-х рр. СРСР почав відставати від країн Заходу в розвитку науково-технічного прогресу, уповільнились темпи зростання економіки, продуктивності праці. Радянська держава втягнулася в гонку озброєнь, яка виснажувала економіку країни. Пріоритетність ВПК призводила до дефіциту товарів широкого споживання, зокрема лише 29% української промисловості працювало на споживчий ринок. Значну частину доходів Радянського Союзу складали кошти, виручені від продажу природних ресурсів і торгівлі спиртним. У радянського керівництва не було розуміння завдань постіндустріального розвитку, воно мислило валовими категоріями¹. Існують всі підстави говорити про кризу радянської системи. Адже навіть Генсек ЦК КПРС Ю. Андропов був змушений визнати, що «ми ще досі не вивчили в належній мірі суспільство, в якому живемо і працюємо, ще не повністю розкрили властиві йому закономірності, особливо економічні. Тому інколи вимушені діяти, так би мовити, емпірично, вельми нераціональним способом проб і помилок»².

Завдання статті автор вбачає в розгляді основних історіографічних тенденцій та напрямів щодо кризи радянської моделі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. та причин Перебудови. Комплексне дослідження цієї проблеми в історіографії відсутнє. Окремі її аспекти порушувались у студіях В. Литвина, К. Ніколаєць, І. Шебаліна та ін.

Питання про здобутки та вади радянської системи, відповідно і про передумови системної трансформації залишаються предметом гострих і часто політизованих наукових дискусій. Представники різних наукових шкіл дають різні відповіді на ці питання. В історіографії окреслились дві концепції: «конструктивних недоліків» радянської моделі та історичної дефектності комунізму.

Одним з перших на загрозу переродження радянського соціалізму, визрівання в його надрах капіталістичних відносин вказав Л. Троцький у книзі «Зраджена революція: Що таке СРСР і куди він йде?». На думку цього автора, бюрократія буде прагнути звести нанівець результати соціалістичної революції з метою стати спадковим власником майна, яким вона розпоряджається.

Новим правлячим класом назвав комуністичних бюрократів колишній югославський партійний функціонер М. Джилас. Цей клас прилаштував державу для своїх приватних інтересів, від імені держави та суспільства розподіляє державну власність. На його думку, терміни «державна», «соціалістична» чи «суспільна» власність перетворились на юридичну фікцію, а «новий клас» під виглядом захисту соціалізму захищає свою тоталітарну владу і власність³.

На подібні факти звертали увагу й китайські комуністи, відзначаючи, що проголошення СРСР за М. Хрущова безкласовим суспільством було передчасним, в країні сформувався привілейований прошарок, процвітає корупція⁴.

Відомими критиками радянської системи були емігранти з СРСР: чеченський публіцист А. Авторханов та історик й радянолог М. Восленський. Саме після публікації книги останнього термін «номенклатура» став широко вживаним у гуманітарних науках.

Угорський дослідник соціалістичної економіки Я. Корнаї прийшов до висновку, що соціалістична система принципово менш ефективна за ринкову. На його думку, прийняття стратегічних рішень було виключною преро-

гативною партійної верхівки, а управлінські імпульси йшли лише згори вниз. Внаслідок всеохоплюючого впливу партії відбувалось змішання політичних й адміністративних функцій, що оберталось домінуванням політико-ідеологічних імперативів над економічною доцільністю⁵. Головним недоліком соціалістичного виробництва Я. Корнаї вважав відсутність у державних підприємств матеріальної відповідальності за результати своїх дій. Він визнавав дефіцит іманентною властивістю соціалізму.

На сьогодні серед фахівців немає єдиної думки про причини радянської стагнації 1970-х рр. Вони почали дебатоватись у західній історіографії з початку 1980-х рр. Серед можливих чинників стагнації вказувались: 1) труднощі ефективного здійснення централізованого планування; 2) зниження трудової дисципліни; 3) свідоме рішення планових органів зменшити темпи економічного зростання після 1975 р.; 4) «вузькі місця» в ключових секторах економіки – нафтовидобуванні, залізничному транспорті; 5) несприятливі демографічні тенденції; 6) несприятливі погодні умови; 7) непрямий ефект від уповільнення зростання на Заході після 1973 р.; 8) значні видатки на оборону⁶.

Радянська ідеологія, наполягаючи на немінучості криз при капіталізмі, вважала радянське (начебто соціалістичне) суспільство безкризовим, а ті, хто навіть у завуальованій формі намагався ставити питання про кризу соціалізму (Є. Амбарцумов), зазнавали критики. В СРСР не існувало жодного дослідження, результатом якого б стало передбачення кризи або навіть її можливості. Взагалі ідеологія в країні, де теоретиком міг виступати лише Генеральний секретар ЦК КПРС, застигла на рівні 1930-х рр. Через це дослідження відповідної проблематики розпочалось лише за доби Перебудови, коли в широкий вжиток увійшло поняття «застій». Прибічники М. Горбачова стверджують, що, за словами А. Черняєва, «в 1985 році Радянський Союз вже не був здоровою, життєздатною і величавою державою. Це була слабюча держава, яка втратила свій першопочатковий імпульс і застрягла на своєму «особливому шляху»⁷.

Перші статті перебудовної економічної публіцистики Т. Заславської, Г. Попова, Л. Пяшевої, В. Селюніна, М. Шмельова, що стали своєрідними віхами у формуванні громадської думки на користь реформ, були об'єднані

сильним антибюрократичним пафосом і виходили з фундаментального уявлення про ірраціональність радянської планової економіки. В перші роки Перебудови панівною була теорія деформованого Й. Сталінінм соціалізму, в основі якої лежало твердження, що справжня модель відображалась в непі і бухарінській лінії на побудову соціалізму через ринок. Однак поступово формувались тези про повну неефективність адміністративно-командної системи, яка зруйнувала стимули до праці, стала причиною відчуження робітничого класу й селянства від засобів виробництва⁸.

На початку 1990-х рр. розпочався серйозний аналіз розвитку радянського суспільства у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС опублікував колективну монографію, в якій значну увагу було приділено розгляду негативних чинників в економіці, соціальній сфері тощо. Автори стверджували, що напередодні Перебудови в СРСР склалась «передкризова ситуація». Вони зазначали: «Брежневське керівництво являло собою консервативний апаратно-бюрократичний початок у партії, і воно органічно вписувалось у сталінську адміністративно-командну систему, свято охороняючи її догмати, забобони і недоліки. Зі свого боку концепція розвиненого соціалізму сприяла консервації цих недоліків, оскільки вона вела убік від наболілих проблем, від реальних суперечностей суспільства»⁹. Невдовзі видавництво «Прогрес» випустило збірник статей відомих учених і публіцистів (В. Тихонов, В. Попов, М. Шмельов, О. Гуров, Ю. Левада, Г. Померанц, В. Пантін, В. Найшуль та ін.), що містив більш різкі оцінки застійного періоду¹⁰.

Однак багато авторів залишились на позиціях конструктивних недоліків радянського соціалізму. На думку філософа О. Зінов'єва, «комуністична криза» відрізняється від криз у капіталістичному суспільстві. Якщо останньому притаманна економічна криза, то ядром першої стає криза система влади і управління¹¹. О. Зінов'єв стверджував, що брежневські роки були часом найбільш стрімкого прогресу і забезпечили людям найвищий життєвий рівень за всю історію Росії. Однак саме тоді накопичились передумови для кризи, який розпочався з приходом до влади М. Горбачова і початком Перебудови¹².

Американський соціолог і філософ І. Валлерстайн тривалий час пояснював проблеми

СРСР, порівнюючи його із заводом, захопленим профспілковими активістами. Якщо робітники спробують керувати підприємством самостійно, вони неминуче зіткнуться з правилами капіталістичного ринку. Таким чином, робітники зможуть добитися кращого розподілу матеріальних винагород, але не рівності чи демократії. Скоро найбільші «реалісти» серед робітничих лідерів почнуть відновлювати виробничу дисципліну, а під дією «залізного закону олігархії» вузьке коло тих, хто ухвалює рішення, відокремить себе від основної групи і поступово еволюціонує в нову правлячу еліту. Через деякий час колишні лідери робітників відкинуть попередню ідеологію і перетворяться на менеджерів.

На думку Г. Дерлуг'яна, основні суперечності радянського комунізму в його пізній період полягали в площині протистояння старіючої бюрократичної номенклатури з середньою стратою освічених фахівців і творчих інтелектуалів – аналогії європейського руху «нових лівих», котрі пізніше «перебудуються» на рейки неолібералізму та/або етнічного націоналізму. Сутність брежневського «застою» склали наслідки прагнення номенклатури «приручити» радянських робітників з метою протиставити їх інтелігенції. Наслідками стали «загальна комфортна безвідповідальність», втрата ідейних орієнтирів, закупорка соціальної мобільності¹³.

Заокеанські дослідники Д. М. Котц і Ф. Вір вважають, що стагнація в СРСР після 1975 р. була зумовлена на так провалами радянської системи, як її успіхами. Майже 50 років швидкого економічного зростання і розвитку призвели до таких змін в економіці і суспільстві, внаслідок яких централізована й ієрархізована форма планування й управління, що забезпечувала зростання, виявилась неефективною. До 1970-х рр. люди в СРСР стали іншими. Більшість тепер складала освічені «непрості» городяни, які звикли жити з певним рівнем комфорту. Вибудувана «згори донизу» авторитарна система все більше вступала в конфлікт з потребами цього нового прошарку радянського населення в деякій автономії й самостійності прийняття рішень¹⁴.

Б. Кагарлицький і В. Сергєєв стверджують, що Радянський Союз опинився жертвою власного успіху. Створені в 1930-ті рр. централізована система і мобілізаційна економіка як радянська відповідь на виклик Великої депресії були ефективні в часи індустріалізації та

війни. Коли країна стала індустріальною, а життя увійшло в мирне русло, ці методи більше не працювали¹⁵.

О. Бузгалін вбачає причини кризи й розпаду радянської моделі в такому явищі, як сталінський «реальний» або «мутантний» соціалізм. На його думку, через недостатність передумов побудови соціалізму в Росії (відсутність достатнього рівня цивілізації, кількості індустріального пролетаріату, низький потенціал соціальної творчості) «можливість створення вільного комуністичного суспільства знизу була абсолютно мінімальною, якщо існувала взагалі»¹⁶. Тому побудова нового суспільства йшла паралельно з розвитком бюрократичної державно-партійної системи і, зрештою, номенклатура перемогла «соціальну творчість трудящих». У результаті в СРСР сформувався лад, який міг існувати в умовах індустріально-аграрної країни, що перебуває в оточенні колоніальних імперій та фашистських держав. Але через мутації «стратегічних соціалістичних тенденцій» «не був адекватним для нових умов генезису науково-технічної революції, оскільки не міг дати адекватної відповіді на виклики глобальних проблем, що загострювались, нових процесів зростання добробуту, соціалізації і демократизації, які розгортались у розвинених капіталістичних країнах у другій половині ХХ століття»¹⁷.

На втраті Радянським Союзом своїх позицій на етапі формування постіндустріального світу акцентує увагу російський історик М. Полинов. На його думку, бюрократизована, централізована, негнучка радянська економіка повільно реагувала на виклики часу, слабо долучалась до досягнень науково-технічного прогресу. Загостренню кризи сприяла політика адміністрації Р. Рейгана, спрямована на ліквідацію суспільно-політичного ладу в СРСР. Таким чином, стверджує М. Полинов, у середині 1980-х рр. стало зрозуміло, що далі затягувати з реформами вже не можна¹⁸.

На думку Л. Бизова, ідеї Перебудови були пов'язані зі складними процесами соціальної й ціннісної трансформації, які розпочались на зламі 1960–1970-х рр. Серед них виділяються: процес урбанізації, в межах якого почало формуватися масове споживацьке суспільство, засноване на індивідуалістичній системі цінностей; криза традиційної системи мотивації, що призвело до зниження трудової ефектив-

ності; процес соціального розшарування радянського суспільства, поява «нової радянської еліти», яка стала локомотивом формування західної системи цінностей в СРСР; початок процесу світової глобалізації, утворення «світової еліти», органічною частиною якої стала відчувати себе значна частина еліти радянської; різке скорочення вертикальної мобільності в період застою, коли велика частина молоді стала почувати себе соціально і професійно незатребуваною¹⁹.

На Заході в ідеологічному кліматі «холодної війни» виникла версія про історичну дефектність комунізму. В її основі лежала доктрина тоталітаризму, біля витоків якої стояла Х. Арндт. Розробниками цієї доктрини також були З. Бжезинський, У. Гріффіт, Ф. Нойман (США), К. Поппер, Л. Шапіро (Велика Британія), Р. Арон, П. Берто, Й. Форестьє, Ф. Перру (Франція), В. Конце, Г. Фрейєр, Р. Левенталь, П. Лідц, К. Тальгайм (ФРН). Вона знайшла своє відображення в історичних студіях А. Брауна, М. Малія, Ф. Колемана, С. Коткіна, Р. Пайпса, Ф. Фюре та ін²⁰.

Тоталітарна парадигма виходить з того, що радянська модель («реальний соціалізм») та його система планового господарства виявились не в змозі забезпечити своїм громадянам необхідної кількості та якості матеріальних благ, внаслідок чого зникли підстави для їх подальшого існування. Яскравим прикладом такого підходу є дослідження М. Малія, в якому зміст радянської історії визначається як «велика утопічна авантюра нашого століття». На думку Ф. Фюре, в час «історичного згасання» комунізму (за Л. Брежнєва) «... вимальовувалось щось на зразок пом'якшеної утопії, яка відмовилася від чистої форми, заради відкладення на деякий час свого занепаду: щось похідне від «радянської моделі» з доданням індивідуальної свободи»²¹.

Довкола цієї основної тези нанизуються ідеї про «першопочаткові вади» радянського ладу, який був «народжений в насильстві» і жив «самим насильством», «заперечував природу людини», і був несумісний з ідеєю демократичного розвитку. Зокрема, Р. Пайпс виводив радянський тоталітаризм з унікально-національної традиції російського самодержавства і національної традиції інтелігентської ортодоксії, акцентував увагу на «родовій травмі» СРСР – політичному перевороті 1917 р.

Твердження про ідеократичний характер радянського режиму і про диктатуру меншості

(номенклатури) дозволяють робити висновок про принципову неререформованість Радянського Союзу, а відповідно, і про його неадаптованість до викликів гонки озброєнь та інформаційного суспільства. В рамках доктрини тоталітаризму розпад Радянського Союзу видається неминучим підсумком існування суспільства і держави, збудованих на хибних (антиліберальних) принципах. Щоправда, чимало інтелектуалів (економіст Дж. К. Гелбрайт, радянолог С. Біалер) на початку 1980-х рр. висміювали тих, хто очікував швидкого краху СРСР.

Тоталітарна парадигма стала майже офіційною інтерпретацією радянського періоду історії в багатьох пострадянських країнах (Україна, країни Балтії, Грузія, а в 1990-ті рр. і Росія). Зокрема, в Україні вона знайшла втілення в концепції системної кризи радянської тоталітарної системи²².

Цієї ж точки зору дотримуються і деякі російські історики. На думку В. Согріна, «до 1980-х рр. західна цивілізація здобула перемогу над реальним соціалізмом, продемонструвавши перевагу не тільки у виробництві та споживанні товарів, у політичній демократії, але і в розвитку систем соціального захисту та забезпечення населення...»²³.

На думку В. Шестакова, в 1950–1970-х рр. відбулась еволюція політичного режиму від особистої диктатури Й. Сталіна, заснованої на масовому терорі, до олігархічного правління. Але серйозних змін, ускладнення устрою внутрішнього життя не відбулось, тому що з'явилося нове джерело ресурсів – колосальні родовища газу в Західному Сибіру²⁴.

В. Калитв'янський вважає, що доба брежневського застою була інерційним розвитком держави, політична й економічна система якої залишалися повністю сталінськими. В умовах пом'якшення режиму закладені Сталіним засади переставали працювати²⁵.

Таким чином, в історіографії кризи радянської моделі соціалізму домінують два підходи. Перший спирається на марксистську традицію і виходить з постулатів колишніх лідерів комуністичних країн (Л. Троцький, М. Джилас). Він зводиться до твердження, що в ході побудови соціалізму в СРСР було допущено низку відступів від «генерального плану», внаслідок чого виникли «конструктивні недоліки», в першу чергу, засилля номенклатури, яка стала реальним власником засобів

виробництва і прагнула отримати їх у приватну власність. Інший підхід спирається на тезу про вроджену дефектність і неререформованість комунізму, який шляхом насильства порушив природний розвиток людства – ліберальний капіталізм, тому був приречений на кризу і загибель.

¹ SSSR. Nezavershennyi proekt / pod obshch. red. A. V. Buzghalya, P. Lynke. – M., 2013. – S. 234.

² Andropov Yu. V. Yzbrannyye rechy u staty / Yu. V. Andropov. – M., 1983. – S. 294.

³ Dzhylyas M. Novyi klass / M. Dzhylyas. – Niu-York, 1961. – S. 82.

⁴ O khrushchevskom psevdokommunyzme y eho vsemyrno-ystorycheskom uroke // Mao Tszedun. Malenkaia krasnaia knyzytisa. – M., 2007. – S. 396–418.

⁵ Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма / Я. Корнаи. – M., 2000. – С. 59–62.

⁶ Hewett Ed. A. Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency. – Washington, 1988. – P. 51–72; Levine H. S. Possible Causes of the Deterioration of Soviet Productivity in the Period 1976–1980 // Soviet Economy in the 1980's: Problems and Prospects. – P. 1. – Washington, 1983. – P. 155–168; Ofer G. Soviet Economic Growth: 1928–1985 // Journal of Economic Literature. – 1987. – Vol. 25, No. 4. – P. 1814–1819. 1767–1833; Schroeder G. E. The Slowdown in Soviet Industry, 1976–1982 // Soviet Economy. – 1985. – Vol. 1. – P. 47–67 P. 42–74.

⁷ Chernyaev A. S. Sovet-skoe obshchestvo: pochemu raspalos' soyuznoe hosudarstvo / A. S. Chernyaev // Horbachevskyye chtenyua. – Выр. 9. Dva putcha y raspad SSSR. – M., 2011. – S. 6.

⁸ Selyunyn V. Ystoky / V. Selyunyn // Novyy myr. – 1988. – # 1. – S. 162–189.

⁹ Na porohe kryzysa. Narastanye zastoynykh yavlenyy v partyu y obshchestve / Otv. red. V. V. Zhuravlev. – M., 1990. – S. 63.

¹⁰ Pohruzhenye v tryasynu: anatomya zastoya. – M., 1991.

¹¹ Zynov'ev A. A. Na puty k sverkhobshchestvu / A. A. Zynov'ev. – M., 2008. – S. 387.

¹² Tam samo. – S. 377–378, 388.

¹³ Derluh'yan H. Chem kommunyzm byl / H. Derluh'yan // Vallerstain Y., Kollynz R., Mann M. y dr. Est' ly budushchee u kapytalyzma? – M., 2015. – S. 189, 192.

¹⁴ Kotts D. M. Put' Rossyy ot Horbacheva k Putynu: Hybel' sovet-skoy systemy y novaya Rossyya / D. M. Kotts, F. Vyr. – M., 2013. – S. 75–76.

¹⁵ Kaharlytskyy B. Yu. Ystoryya Rossyy: Myrosystemnyy analiz / B. Yu. Kaharlytskyy, V. N. Serheev. – M., 2013. – S. 374.

¹⁶ Buzhalyn A. V. Trotskyy y Stalyn: dva lyka Revolyutsyy. Razmyshlenyya v svyazy s 130-letyem L'va Bronshteyna y Yosyfa Dzhuhashvyly / A. V. Buzhalyn // Kommunyst. – 2010. – # 1. – S. 71.

¹⁷ Buzhalyn A. V. Stalyn y raspad SSSR / A. V. Buzhalyn, A. Y. Kolhanov. – M., 2003. – S. 59

¹⁸ Polynov M. F. Ystorycheskiye predposylky perestroyky v SSSR. Vtoraya polovyna 1940 – pervaya polovyna 1980-kh hh. / M. F. Polynov. – SPb., 2010. – S. 505–506.

¹⁹ Byzov L. H. Perestroyka: 20 let spustya. Kohda okonchyt-sya perestroyka? Po materialam YKSY RAN y

VTsYOM) / L. N. Vyzov // Zolotoy lev. – 2005. – # 61–62 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.zlev.ru/61_31.htm – Доступ: 15.03.2015.

²⁰ Brown, A. Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective. – Oxford, 2007; Coleman F. The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World, from Stalin to Yeltsin. – New York, 1996; Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000. – New York, 2001; Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. – New York, 1994.

²¹ Fyure F. Mynule odniyeyi ilyuziyi. Narys pro komunistychnu ideyu u KhKh stolitti / F. Fyure. – К., 2007. – С. 7.

²² Baran V. K. Ukrayina v umovakh systemnoyi kryzy (1946–1980-i rr.) / V. K. Baran, V. M. Danylenko. – К., 1999. (Ukrayina kriz' viky. – Т. 13).

²³ Sohryn V. V. 1985–1995: realyy u utopyu novoy Rossyy / V. V. Sohryn // Otechestvennaya ystoryya. – 1995. – # 2. – С. 4.

²⁴ Bezborodov A. Perestroika y krakh SSSR. 1985–1993 / A. Bezborodov, N. Elyseeva, V. Shestakov. – SP, 2010. – С. 10.

²⁵ Kalytvyansky V. Y. Urok sovetskoho / V. Kalytvyansky. – Mytyshchy, 2012. – С. 92.

УДК 930(470=576)

© Назарій Христан
(Чернівці)

МІСТА УКРАЇНИ ТА ЇХ ЮВІЛЕЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ

У статті автор торкається проблеми «створення» відліку початку міст у радянський час. Основна увага зосереджується на ролі святкування міських ювілеїв, формуванні їх політичного та історичного тла. Конструювання «ювілейної біографії» простежено на прикладі Кам'янець-Подільського та Києва, історія яких є показовою з точки зору фальшивості дат.

Ключові слова: місто, ювілей, святкування, радянський період, Кам'янець-Подільський, Київ.

Н. Христан
(Черновці)

ГОРОДА УКРАИНЫ И ИХ ЮБИЛЕИ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

В статье автор затрагивает проблему «создания» отсчета начала городов в советское время. Основное внимание сосредоточено на роли празднования городских юбилеев, формировании их политического и исторического фона. Конструирование «юбилейной биографии» прослеживается на примере Каменец-Подольского и Киева, история которых является показательной с точки зрения ложности дат.

Ключевые слова: город, юбилей, празднование, советский период, Каменец-Подольский, Киев.

N. Khrystan
(Chernivtsi)

CITIES OF UKRAINE AND THEIR ANNIVERSARIES IN SOVIET HISTORICAL THOUGHT

In this article, the author addresses the issue of creating a reference beginning towns in the Soviet era. The focus is on the role of towns celebration anniversaries, the formation of their political and historical background. Construction of the «anniversaries biography» can be traced on the example of Kamenez-Podolsk and Kyiv, the history of which is indicative of the falsity of dates.

Research of the cities in Soviet time had a specific motives – celebrating anniversaries. Public celebration of cities anniversary in Soviet Union was began in 1947 with 800 year's anniversary of Moscow. This date was defined from the first chronicle mention about land with this name. Obviously, this solution about Moscow anniversary had right accept only Joseph Stalin.

One time, celebrating of 700 years of Lviv anniversary on the basis of chronicle mention for soviet authority was quite natural, because with this possible they could scientific confirm for 100 years older Moscow. Knowing about mechanism of functioning authority in Soviet Union, we can assume that this solution could accept Lviv Regional Committee of the Communist Party, but only with the permission of the Central Committee of the Communist Party. It was proclaimed the slogan of a significant historical role of the city in the heroic struggle of the Ukrainian people against foreign invaders, for social and national liberation. Also, the Soviet leadership wanted to show that Lviv was founded not by Poland kingdom – it was founded by prince of Rus'.

In 1976 local authorities initiated the celebration of the 200th anniversary of Dnipropetrovsk. This date was casued from report of governor Vladimir Chertkov to G. Potemkin about the place for creating the southern capital of the empire. This Strange argument was explained binding to another anniversary date – 70th anniversary of Leonid Brezhnev (in this city Secretary General was began his party career). This date has experienced Leonid Brezhnev and the Soviet Union. The city administration had been getting additional money from the Dnipropetrovsk anniversary celebration.

One of the most interesting and mystical anniversary date is celebrating of Kamenez-Podolsk (next KP) city anniversary. Research the city's founding date was event of regional scale. But later this event was got nationwide character. Founding date of KP became discussion theme in scientific literature of soviet and worldwide historiography. Researchers have tried various ways to extend the life of the city back centuries. Researchers have identified four main theories of the origin of the city: Lithuanian, Armenian, Dako-Roman, Old Rus'.

The basis of all theory has next argument: KP mentioned in Armenian sources in 1062. Despite the

contradictory problems of the city founding date, soviet historical science had one general concept. The Date of 1062 as the oldest mention of KP was gained official status in 1961 as main article in the sixth volume of first Ukrainian soviet encyclopedia. It was said that the city was first mentioned in Armenian chronicles. The public of city based on this date were celebrating city anniversary in 1962.

This hypothesis abandoned Y. Dashkevych. Scientist was investigating archival documents and concluded results that 1062 as the oldest written mention of Kamenetz was fake of Lviv Armenian XVI. Despite considerable criticism Armenian hypothesis was still alive for soviet people. In 1987 was celebrated 925 anniversary of KP. For understanding stability of «1062» as the first mention of KP we need to some single explanation about this problem. The solution for this problem can find in the political area, when we can observe the facts ignoring, superficiality and carelessness in interpreting sources which was helped create stamps and stereotypes. Clarification of these circumstances will help us to understanding the lack scientific criticism of this source, although it was the only way of establishing the reality of historical fact.

Kamenetz-Podolsk, of course, is not the only city with a rather confusing «Jubilee» biography. The most significant «anniversary game» was proved when setting the date of Kyiv. The idea to celebrate the anniversary of Kyiv had a long history. Considerable agiotage was held in 1962 which associated with 1100 since the first mention of Kyiv. But the celebration did not take place because of the aggravation of the international situation. The important role which proclaimed by Soviet historians was struggle with normanism and associate with varangian Oleg. The forces of the party apparatus were designed to celebrate the anniversary up in 1982. Based on these circumstances, it was necessary scientific foundation for the new date. Creating of a new myth was made by P. Tolochko who repeatedly emphasized that their theories built under B. Rybakov. The emergence of Kyiv as the city was attributed to the V-VI centuries., referring to the appearance of the Slavs in the Middle Dnieper. As for the specific year of foundation – 482-th, it was distinguished to some extent by some occasion. This date was combined with other known chronicle date – 882. When Prince Oleg seized Kyiv and declared it «the mother of Russian cities».

The main initiator and organizer of the anniversary celebration Kyiv was the former head of the Kiev City Council Vladimir Zgurskiy (1979-1989). The official set a condition that the celebration of Kyiv should take place after the new anniversary celebration in Moscow. Some difficulties arose also from UNESCO. To Agreeing date of the Kyiv anniversary celebration, V. Zgurskiy had helped by representatives of the UN – A. Zlenko and Academician Boris Paton. All over the fact that Paton was advised to Zgurskiy to agree on a date in 1500.

It should be said that many of the speculations and turned around that date. Loud celebrations 1500 anniversary of Kyiv reflected and scientific substantiation in further work of P. Tolochko. Some attempts to unravel the possible motives of the initiators of the holiday made by O. Pritsak at that time a professor at Harvard University. Loud anniversary celebration was invented to prevent the consolidation of Ukrainian forces in connection with the millennium anniversary of Christianization of Ukraine. Accordingly, in 1982 was elected to divert Ukrainian people attention from the 50th anniversary celebration of Holodomor.

In our research we try to understanding how the frequent recourse to the historical past was due primarily with need to find appropriate legitimization of political actions, use history for political self-assertion. It is important to understand the mechanism of formation and implementation in mass public consciousness of primitive assessments, simplified or simply falsified views on certain historical events – in this case a finding of imaginary city anniversaries.

Keywords: *city, anniversary celebration, the Soviet period, Kamenetz-Podolsk, Kyiv.*

Радянська модель вивчення історії України характеризується збереженням її сумнівних традицій у сучасності. Конструювання минулого Радянського Союзу зосереджувало в собі значні організаційні та наукові ресурси. Замишлюючись над механізмом висвітлення минулого, варто зупинитись на конкретній проблемі – здавнювання дат виникнення міст України. Це явище містить ідеологічний і кон'юнктурний підтекст, що відкриває шлязи для політичних замовлень.

Помітним є факт негативного впливу на стан дослідження українських міст, який справили «формаційні» теорії радянських суспільних наук. Спрошені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілісності надовго зникли з поля зору істориків. Створені класичні праці М. Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто ігнорувала – не в останню чергу тому, що Вебер схилився до трактування соціальних відносин на радянському просторі як належних до «азіатського типу». Веберівська «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже, нікого не зацікавили.¹ А катаклізми буремного ХХ ст., коли спільноти науковців були роз'єднані як фрон-

тами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі й у сфері містознавчих студій. Упродовж майже півстоліття – з 20-х до 70-х рр. – містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатка до політичної, соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до поширених тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у XVIII ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів тощо.

Дослідження міст у радянський час носили конкретні політичні мотиви – святкування ювілеїв. Помпезне загальнодержавне святкування круглих річниць міст було започатковано в СРСР у 1947 р.: 8 вересня того року відзначалось 800-річчя Москви, причому вибір року (але не дня) було обгрунтовано датою першої літописної згадки про місцевість з такою назвою. Цілком очевидно, що рішення про московський ювілей міг прийняти тільки Сталін, який тоді прагнув надати державній ідеології російсько-панславистську орієнтацію.²

Звичка відзначати «круглі» й не дуже круглі ювілеї міст в Україні укоренилася настільки, що питання про доцільність ювілейних кампаній, як правило, навіть не виникає. Так, уже впродовж двох століть історики Галичини вдаються до спроб здавнити Галич, доводячи, що місто виникло набагато раніше від першої згадки про нього в Київському літописі (1140 рік). Поселення на Крилоській горі існувало з IX століття, але воно не мало укріплення. Попри заперечення істориків, місцева влада відсвяткувала 1100-річчя Галича.³

Свого часу святкування 700-річчя Львова на підставі першої літописної згадки стало для радянської влади цілком природним, оскільки саме таким способом було обгрунтовано ювілей старшої на сто років Москви. Знаючи тодішні механізми функціонування влади, можна не сумніватися, що відповідне рішення мав прийняти Львівський обласний комітет Комуністичної партії лише з дозволу ЦК КПУ, який, у свою чергу, не міг діяти без згоди Відділу пропаганди ЦК КПРС. Ймовірно,

справа остаточно вирішувалася наприкінці 1955 р., коли збиралися для обгрунтування доцільності ювілею статистичні матеріали про розвиток у місті за роки радянської влади промисловості і зростання мережі закладів культури.⁴ 27 жовтня проведено ювілейну сесію обласної та міської рад, на якій прочитано привітання «трудящим Львова» від Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ. Було проголошено гасло про значну історичну роль Львова у героїчній боротьбі українського народу проти численних іноземних загарбників, за соціальне і національне визволення. Також одним із мотивів святкування виступало прагнення підкреслити, що Львів, який більшість поляків вважали своїм, був заснований не Польщею, а руським князем.⁵ Як показав Я. Ісаєвич, ювілейні публікації писалися в останню хвилину: «Нариси історії Львова», підготовані Інститутом суспільних наук АН УРСР, здано до набору 10 серпня 1956 р., а «підписано до друку» (тобто дозволено цензурою друкувати тираж) 15 жовтня. В цілому, ювілей проведено лише на рівні міста й області.⁶

1976 року місцева влада виступила з ініціативою святкування 200-річчя Дніпропетровська. Ця дата відсилала до рапорту губернатора В. Черткова на ім'я Г. Потьомкіна про вибір місця для побудови південної столиці імперії (до речі, на запропонованій тоді місцині місто так і не збудували). Настільки дивна аргументація пояснюється прив'язкою до іншого ювілею – 70-річчя Л. Брежнєва, від якого місто, де генсек починав партійну кар'єру, сподівалося особливих благ. Як не дивно, але ця дата пережила не тільки Брежнєва, а й Радянський Союз. Хоча дореволюційний Катеринослав відзначав своє 100-річчя 1887 року, від дати закладення Катериною II Преображенського собору.⁷

Одним із найзаплутаніших і найцікавіших з точки зору фальшивості «ювілейних дат» виступає Кам'янець-Подільський. Визначення дати заснування Кам'янця-Подільського (далі К-П) було заходом регіонального масштабу. Однак це не завадило йому у подальшому досягти загальноукраїнських розмірів. Виникнення К-П не раз ставало темою обговорень як у радянській, так і закордонній літературі.⁸ Але плідної наукової полеміки не вийшло. Дослідники намагались різними способами продовжити життя міста в глиб віків. Так, було зафіксовано чотири основні теорії походження міста, які умовно поділяли на:

литовську, вірменську, дако-римську, давньоруську.⁹ Усі теорії зводились до наступних аргументів: К-П було згадано у вірменських джерелах під 1062 р.; вірменська церква Благовіщення датована як найдавніша будівля у К-П, побудована в кінці XI ст.; грамота князя Юрія Коріатовича, яка підтверджувала існування Воскресінського монастиря біля К-П у домонгольський період; знахідки монет та кераміки XII-XIII ст., що є підтвердженням існування міста з розвинутою торгівлею; існування фортеці XII-XIII ст. Концепція дако-римського періоду в історії К-П не отримала під собою ніяких конкретних історичних реалій.

Незважаючи на дискусійність проблеми виникнення К-П, це не завадило радянській історичній науці виокремити одну концепцію. Дата «1062 рік» як найдавніша згадки про К-П, набула офіційного статусу 1961 р. в статті, уміщеній у шостому томі першого видання Української радянської енциклопедії. Було сказано, що місто вперше згадується у вірменських літописах.¹⁰ Пізніше 1062 рік було зафіксовано в путівнику «Кам'янець-Подільський» та у шостому томі «Радянської історичної енциклопедії».¹¹ Дата стала прийнятною і для Українського радянського енциклопедичного словника.¹² Згодом, проникла і в енциклопедії союзних республік.¹³ Саме базуючись на цій даті, у 1962 р. громадськість К-П відзначила 900-річний ювілей міста. Ювілей супроводжувався десятками публіцистичних, науково-популярних і власне наукових публікацій.¹⁴ Цю дату зміцнив своїм авторитетом відомий дослідник давньоруських міст, академік АН СРСР М. Тихомиров. Учений у жовтні 1962 р. відвідав Кам'янець-Подільський. 25 жовтня у місцевій газеті «Прапор Жовтня» з'явилася його стаття «Про початок Кам'яця-Подільського».¹⁵

Непринятною версія із 1062 роком виявилась для Я. Дашкевича. Вивчивши архівні документи цього періоду, дослідник довів, що 1062 р. як найдавніша писемна згадка про Кам'янець, є не що інше як фальсифікат львівських вірмен XVI ст. Грамоту вперше було використано у 1641 р., коли львівська вірменська громада подала у Варшаву до короля Владислава IV кілька давніх грамот, що гарантували вірменам в Україні ряд економічних привілеїв. Серед цих документів виявилася давня грамота про запрошення київським князем вірмен до себе. Королівська канцелярія визнала автентичність грамоти і здійснила її

переклад на латину.¹⁶ Про існування грамоти було відомо німецькому мандрівнику Ульриху фон Вердуму, який 1670 р. відвідав Львів і Кам'янець-Подільський.¹⁷ Починаючи з XVIII ст. грамота широко використовувалась у вірменській історіографії. Нею користувались вірменський історик С. Рошка та вірменський архієпископ Симонович як доказ походження вірменської шляхти в Україні.¹⁸ Крім того, сам текст грамоти немає жодної згадки про К-П чи інше українське місто.¹⁹ Ідентифікація князя Федора Дмитровича, від імені якого видано грамоту, у подальшому звелася до ототожнення останнього із Федором Любартовичем, який мав християнське ім'я Дмитро. Щоправда, це вже був кінець XIV ст., а не 1062 р.²⁰

Зважаючи на такий стан речей, покажемо видається, що Радянська енциклопедія історії України, другий том якої вийшов 1970 р., відмовилась приймати вірменську версію. У статті, автором якої є архівіст І. Гарнага, виникнення К-П відносять до початку XII ст.²¹ Згодом версію підтримала «Історія міст і сіл Української РСР» у томі про Хмельницьку область.²² Схожої думки дотримувались І. Винокур та Є. Пламеницька. Однак автори вирішили зберегти свідчення про 1062 р. як першу згадку про К-П.²³ Згодом І. Винокур та Г. Хотюн знову зафіксували вірменську теорію у своєму путівнику.²⁴ Гіпотеза про 1062 р. проіснувала ще довше. У 1987 р. було відсвятковано 925-річчя К-П і присвячено випуск літературно-мистецького номера газети «Прапор Жовтня».²⁵ Враховуючи значну критику вірменського джерела, потребує окремого пояснення неабияка стійкість «1062 року», у якості першої згадки про К-П. Ігнорування фактів, поверховість і легковажність у тлумаченні джерел сприяли породженню штампів і стереотипів.

З'ясування причини створення фальшивої метрики К-П пропонуємо перенести на інше – політичне тло. Говорити про міфологізацію дати створення К-П як заходу всесоюзного значення буде неправильно. Однак певний соціальний фактор був присутній. Варто згадати, що у середині XX ст. вірменські грамоти знову стали предметом зацікавлення вчених, що, однак, сприяло їх антинауковій інтерпретації.²⁶ Так, у жовтні 1959 р. в Єревані проходила Перша наукова сесія, присвячена дослідженню історичних зв'язків між Вірменією та Україною. На засіданні було представ-

лено завідуючим Інституту історії АН Вірменської РСР В. Восканяном грамоту Федора Дмитровича 1062 р.²⁷ Незабаром грамота набула широкого поширення. Тракувалася як достовірне джерело для обґрунтування подальших історичних гіпотез та налагодження дружніх відносин між українцями та вірменами. Враховуючи такі обставини, стає зрозумілим, чому наукова критика джерела не була проведена на належному рівні, хоча це був єдиний шлях встановлення реальності історичного факту.

Кам'янець-Подільський, зрозуміло, не єдине місто із доволі заплутаною «ювілейною» біографією. Найбільш показово «ювілейна гра» проявила себе під час встановлення дати виникнення Києва. 1982 р. у багатолітній історії столиці нашої держави став знаковою подією, яка запам'яталася гучними святкуваннями стосовно 1500-річчя міста. На початок 80-их рр. ХХ ст. дата заснування Києва в середині першої чверті VI ст. була загальновідомою і загальноприйнятною у наукових колах. До 1982 р. ювілей столиці був штучно «підігнаний», чому сприяли особисті амбіції партійної «номенклатури».

Ідея відзначити ювілей Києва вперше з'явилася на сторінках журналу «Київська старовина» 1882 р., де пропонувалось імператорському двору відзначити 1000 років Києву і російській державності загалом. Основні аргументи виходили із 882 р. (літописний прихід Олега до Києва). Згодом пропозиція була відхилена, що пояснювалось святкуванням імперії у Новгороді 1000 років своєї державності. Тому невдовзі вийшла стаття історика І. Лінніченка з критикою дати 882 р. Він доводив, що Олег прибув до Києва 878 р. і пропонував відзначити 1010 р. Києву у 1888 р. разом із 900-річчям хрещення Русі. Річницю хрещення було відсвятковано, але ювілей міста не було затверджено, що дало новий поштовх для наукових досліджень.²⁸

Значного зацікавлення ідея ювілею столиці Русі набула аж через 80 років, зупинившись на відмітці 862 р. У 1961-1962 рр. світ побачили статті І. Самойлова та В. Петрова, де автори стверджували про 1100 р. з моменту першої літописної згадки про Київ.²⁹ Святкування знову не відбулося, причиною тому стало загострення міжнародної політичної ситуації СРСР. Крім того, ювілей 1100 р. від першої літописної згадки було пропущено. Також важливу роль відіграло «небажання» пов'язу-

вати події із варягом Олегом, адже радянських істориків спрямовували боротись із норманізмом як складовою західної ідеології.³⁰ Сили партійного апарату були спрямовані на святкування ювілею аж у 1982 р. Значно сприяв цьому провал плану побудови комунізму і майбутній ідейний застій, який потребував прогресу при його відсутності. Нова 1500-літня річниця цьому ідеально підходила. Крім того, як вдало підмітив С. Климовський, – бажання редакції «Київської старовини» іронічно здійснилось рівно через 100 років³¹. Виходячи з цих обставин, потрібно було науково обґрунтувати нову дату. Творцем нового міфу виступив П. Толочко, який неодноразово підкреслював, що свої теорії будує відповідно до досліджень Б. Рибаків. Виникнення Києва як міста відносили до V-VI ст., посиляючись на появу слов'ян у Середньому Подніпров'ї.³² Що стосується конкретного року заснування – 482-го, то він визначився певною мірою випадково. Його зіставили із іншою відомою літописною датою – 882 р., коли князь Олег захопив Київ і оголосив його «матір'ю міст руських».³³

Варто сказати, що велика кількість спекуляцій виникла і навколо цієї дати. Першим, хто виступив проти, став І. Шаскольський, який піддав сумніву всю теорію П. Толочка, що будувалася на знайденому ліпному посуді.³⁴ Період VI-VII ст. на пагорбах Києва представлений дуже погано. Проти тезиса Толочка, що Київ виник на стику трьох синхронних археологічних культур слов'ян: пеньківської, колочинської та київської, на його території присутня лише київська (не в історичному ядрі міста).³⁵ Як бачимо, археологія не дозволяє говорити про місто у VI-VII ст. (не кажучи про V ст.). Цей період характеризується наявністю 12 поселень зарубинецької культури на території Києва.³⁶ Письмові джерела основ для гіпотез теж не дають. Головним аргументом наявності поселення Замкової гори VI-VII ст. були фібули та браслети із дореволюційних колекцій Хойновського і Терещенка, що апріорі викликає питання їх автентичного місця знаходження.³⁷

Гучне святкування 1500-річчя Києва знайшло своє відображення та наукове обґрунтування і в подальшій діяльності П. Толочка.³⁸ Я. Дашкевич звинувачував очільника Інституту археології у відсутності наукового підходу, затьмареного збудженням святкування ювілею Києва у 1982 р.³⁹ У своїх публікаціях

П. Толочко активно проводив думку про те, що міські поселення на території Києва безперервно існували з кінця V – початку VI ст.⁴⁰ Виникнення міста спиралось на знайдену 1971 р. кам'яну піч і пов'язувалось із полянським князівством. Однак, коли матеріал, розкопаний на території Києва, зіставили із корчакською культурою, яка асоціюється із древянами, то з цього стало зрозуміло, що у розпорядженні дослідників не було жодних даних про входження території майбутнього Києва до території полянських володінь.⁴¹ Поляни виступали дуже пізнім племінним утворенням східних слов'ян, що сформувалося з населення, витісненого кочовиками з Поля, тобто із степу. Існування самого племені у цей час якщо і було можливим, то розташовувалось воно значно південніше.⁴² Тому поселення V-VI ст. на території Києва і центр полянського князівства – це зовсім різні поняття, між якими простежується хронологічна прогалина. За визначенням Я. Дашкевича, «полянський князь Кий» не міг мати жодних претензій на київські землі, адже вони не входили до складу полянських володінь.⁴³

Антинаукова метушня довкола вигаданого 1500-річчя столиці України повинна збагатитись ще одними спогадами, які доповнюють картину номенклатурної безконкурентності. Свого часу колишній очільник Київської міськради В. Згурський (1979-1989) назвав себе головним ініціатором та організатором святкування ювілею Києва. За його словами, він витратив 3 роки на переговори із Москвою. На той час київські археологи готові були обумовити 2700 р. Києву, але цьому перечив В. Гришин, член Політбюро ЦК КПРС і перший секретер Московського міськкому КПРС. Посадовець ставив умову, що святкування Києва повинно відбутись після нового святкування ювілею Москви. Певні труднощі виникли також і з ЮНЕСКО, де сумнівались у 2700 річчя Києву. Узгодити дату виникнення Києва Згурському допомагали представники України в ООН – А. Зленко та академік Б. Патон, подаючи це як власну ініціативу, викликану після морального підйому проведеної Олімпіади в Москві. Усе закінчилось тим, що Б. Патон порадив Згурському погодитись на дату 1500 р., бо в іншому випадку ЮНЕСКО її ще зменшить.⁴⁴

Певні спроби розгадати ймовірні мотиви ініціаторів свята зробив О. Прицак, на той час професор Гарвардського університету. На

думку історика, прославлення Києва придумано, щоб завадити консолідації українських сил у зв'язку з ювілеєм тисячоліття християнізації України. Відповідно, 1982 рік обрали, аби відвернути увагу українців від 50-річчя Голодомору. Сходознавець стверджував, що московська влада вирішила приписати ініціативу партійним органам УРСР. У випадку, якщо культурний світ виявить безпідставність київського ювілею, вся відповідальність ляже на плечі «недорозвинених» українських націоналістів партії.⁴⁵

Проведений аналіз показово свідчить, що ювілеї міст у радянський час обслуговували насамперед політичні цілі. Заснування міста можна зафіксувати лише на основі відповідного правового акта, який засвідчує початок проектування і будівельних робіт. У разі його відсутності варто говорити про утворення (виникнення) міста як тривалий процес. При визначенні його етапів допустимо орієнтуватися на археологічні дані і навіть на фольклор, але некоректно «вигадувати» якісь конкретні дати. Радянська історична наука цей процес свідомо упускала. Часте звернення до історичного минулого зумовлювалося насамперед потребою знайти легітимізацію відповідним політичним діям, використати історію для політичного самоутвердження. Свідома міфологізація фактів проводилась на соціальне замовлення. Ювілейні дати супроводжувалися додатковими асигнуваннями, нагородами, почесними званнями і т. п. У цій же площині лежить і суб'єктивне бажання за будь-яку ціну зробити наукове відкриття, тим більше якщо таке відкриття збігається із тими ж соціальними замовленнями. Радянська наука добровільно відкинула себе на декілька століть назад. Усе це сприяло формуванню і впровадженню у масову суспільну свідомість примітивних оцінок, спрощених або й просто сфальсифікованих поглядів на ті чи інші історичні події – у даному випадку констатації вигаданих ювілеїв міст.

¹ Veber M. Horod // Veber M. Yzbrannye proyzvedenyia. Moskva, 1990. – С. 309-381.

² Isaievych Ya. Yuvilei mist: Lviv, Kyiv i znovu Lviv // Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky. K., 2007. – Vyp. 16. – Ch. 1. – С. 79-80.

³ Kotliar M. Kniazhyi dvir Halycha u KhII st. // Kyivska starovyna, 2006. – № 4. – С. 6.

⁴ Istorii Lvova v dokumentakh i materialakh / Vidp. red. M.V. Bryk. – K., 1986. – С. 268-274.

⁵ Istorii Lvova u trokh tomakh. – Lviv, 2006. – Т. 1. – С. 65-71.

- ⁶ Isaievych Ya. Yuvilei mist: Lviv, Kyiv i zнову Lviv // *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*. K., 2007. – Vyp. 16. – Ch. 1. – С. 81.
- ⁷ Mytsyk Yu. Yak vynyklo nashe misto // Mytsyk Yu. Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st. – Dnipropetrovsk, 1997. – С. 128–153; Shvydko H. Poshuky istyny (Do pochatkovoï istorii m. Dnipropetrovska) // *Naddniprońska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Dnipropetrovsk, 2001. – Vyp. 1. – С. 107–121.
- ⁸ Dimnik M. Kamenec // *Russia mediaevalis*. – München, 1979. – B. 4. – T. 1. – С. 25–35; Dashkevych Ya.R. Kamenets – eshchë raz // *Russia mediaevalis*. – München, 1984. – B. 5. – T. 1. – С. 7–19; Plamenytska Ye.M. Pochatkovi etapy budivnytstva Kamianets-Podilskoho zamku // *Materialy tretioï Podilskoi istoriko-kraieznavchoï konferentsii*. – Lviv, 1970. – С. 143; Humeniuk S.K. Do pytannia pro vynyknennia Kamiansia-Podilskoho // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1966. – № 1. – С. 136–137.
- ⁹ Rasshechupkin O.I., Trubchaninov S.V. Kamianets na Podilli. – Kamianets-Podilskyi, 2008. – С. 8–10.
- ¹⁰ *Ukrainska radianska entsyklopediia / Pid red. M. P. Bazhan*. – K., 1961. – С. 127.
- ¹¹ Kamianets-Podilskyi: Putivnyk. – Lviv, 1965. – С. 6; Khotiun H. N. Kamenets-Podolskyi // *Sovetskaia ystorycheskaia entsyklopediia*. – M., 1965. – T. 6. – С. 894–895.
- ¹² *Ukrainskyi radianskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. – K., 1967. – T. 2. – С. 32.
- ¹³ Kamenets-Podolskyi // *Enchyklopediia Sovyetyke Moldoveniaske*. – Kyshyneu, 1972. – T. 3. – С. 177.
- ¹⁴ Aleksandra M.F., Vynokur I.S., Harnaha I.V., Kovalenko L.A., Lanevskyi V.P. Kamianets-Podilskyi // *Istoriia mist i sil Ukrainoi RSR. Khmelnytska oblast*. – K., 1971. – С. 297–323; Vynokur I. S., Khotiun H. M. Kamianets-Podilskyi derzhavnyi istoriko-arkhitekturnyi zapovidnyk. – Lviv, 1981. – 96 s.; Kyrychenko I. Kamiansiu-Podilskomu 900 rokiv // *Naukovo-informatsiinyi biuletën Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. – 1963. – № 1. – С. 100; Rostykus R. P. 900-letye horoda Kamensa-Podolskoho // *Voprosy ystoryi*. – M., 1963. – № 4. – С. 156–157.
- ¹⁵ Tykhomyrov M.M. Pro pochatok Kamiansia-Podilskoho / *Stenohramu zapysav Yukhym Alperin // Prapor Zhovtnia*. – 1962. – 25 zhovtnia. – С. 4.
- ¹⁶ Dashkevych Ya. R. Hramota Fedora Dmytrovycha 1062 r. (narys z ukrainskoi diplomatyky) // *Naukovo-informatsiinyi biuletën Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. – K., 1962. – № 4. – С. 18.
- ¹⁷ Tam samo. – С. 19–20.
- ¹⁸ Dashkevych Ya.R. Drevniaia Rus y Armeniia v obshchestvenno-polytycheskykh svyaziakh XI–XIII vv. *Ystochnyky y yssledovannia temy // Drevneishye hosudarstva na terrytoryi SSSR. Materyaly y yssledovannia*. – Moskva, 1984. – С. 187.
- ¹⁹ Dashkevych Ya. R. Hramota Fedora Dmytrovycha 1062 r. (narys z ukrainskoi diplomatyky) // *Naukovo-informatsiinyi biuletën Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. – K., 1962. – № 4. – С. 19.
- ²⁰ Voitovych L.V. Kniazha doba: portrety elit. – Lviv, 2006. – С. 671.
- ²¹ Harnaha I. V. Kamianets-Podilskyi // *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy*. – T. 2. – K., 1970. – С. 301.
- ²² *Istoriia mist i sil Ukrainoi RSR. Khmelnytska oblast*. – K., 1971. – С. 297–298.
- ²³ Plamenytska Ye.M., Vynokur I.S. Kamianets-Podilskyi: *Istoryko-arkhitekturnyi narys*. – K., 1968. – С. 11–12.
- ²⁴ Vynokur I.S., Khotiun H.M. Kamianets-Podilskyi derzhavnyi istoriko-arkhitekturnyi zapovidnyk. – Lviv: Kamienar, 1981. – С. 7.
- ²⁵ Prapor Zhovtnia. – Kamianets-Podilskyi, 1987. – № 141–143. – 5 veresnia. – С. 1–12.
- ²⁶ Dashkevych Ya.R. Hramota Fedora Dmytrovycha 1062 r. (narys z ukrainskoi diplomatyky) // *Naukovo-informatsiinyi biuletën Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. – K., 1962. – № 4. – С. 20.
- ²⁷ Voskaniian V.K. Drevniaia Rus y Ukrainy // *Ystorycheskye svyazy y druzhba ukraynskoho y armianskoho narodov*. – Erevan, 1961. – С. 59–91.
- ²⁸ Berlynskyi M.F. *Istoriia mista Kyieva*. – K., 1991. – С. 26.
- ²⁹ Samoïlovskyi I. M. Koly vynyk Kyiv (Do 1100-rychchia pershoï litopysnoi zghadky pro Kyiv) // *Arkhivnyy Ukrainy: Naukovo-informatsiinyi biuletën / Arkhivne upravlinnia URSSR*. – 1961. – № 4. – С. 19–23; Petrov V.P. Pro pershopochatky Kyieva: (Do 1100-rychchia pershoï litopys. zghadky pro Kyiv) // *Ukr. ist. zhurn.* – 1962. – № 3. – С. 14–21.
- ³⁰ Sakharov A.M. Normanskaia teoriia // *Sovetskaia Ystorycheskaia Entsyklopediia*. – M., 1967. – T. 10. – С. 349.
- ³¹ Klymovskyi S.Y. Hde, kohda y pochemu voznik Kyev. – K., 2013. – С. 38.
- ³² Karher M.K. K voprosu o Kyeve v VIII–IX vv. // *Kratkye soobshcheniia Ynstytuta ystoryi materyalnoi kulturny*. – M.-L., 1940. – Vyp. 6. – С. 61–66.
- ³³ Borovskiy Ya. Pokhodzhennia Kyieva. *Istoriografichnyi narys*. – K. 1981. – С. 99–104; Dashkevych Ya.R. Vynyknennia mist Ukrainy: mify ta realnist // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – K., 1992. – С. 10.
- ³⁴ Shaskolskyi Y.P. Kohda zhe voznik horod Kyev? // *Kultura srednevekovoï Rusy*. – Lenynhrad, 1974. – С. 70–72.
- ³⁵ Terpylovskiy R.V., Abashyna N.S. Pamiatnyky kyevskoï kulturny. (Svod arkhieolohycheskykh ystochnykov.) – K., 1992. – С. 102–103.
- ³⁶ Braichevskiy M.Iu. Kohda y kak voznik Kyev. – K., 1964. – С. 49.
- ³⁷ Yikh ohliad dyv.: Klymovskyi S.Y. Zamkovaia hora v Kyeve: piat tysiach let ystoryi. – K., 2005. – С. 36–37.
- ³⁸ Dyv.: Tolochko P.P. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. – K., 1970. – С. 42–53; Tolochko P.P. *Drevnyi Kyev*. – K., 1976.
- ³⁹ Dashkevych Ya.R. *Retsenziia na Tolochko P.P. Drevnyi Kyev // Russia mediaevalis*. – München, 1987. – V. 6. – T. 1. – С. 257.
- ⁴⁰ Tolochko P.P. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. – K., 1970. – С. 42–53; Yoho zh: *Drevnyi Kyev*. – K., 1976. – С. 67–68; Pro chas vynyknennia Kyieva // *Sloviano-ruski starozhytnosti*. – K., 1969. – С. 115.
- ⁴¹ Tolochko P.P. *Drevnyi Kyev*. – K., 1983. – С. 25; Yoho zh: *Новые археологические открытия в Кыеве // Drevnerusskyi horod. / Materyaly Vsesoiuznoi arkhieolohycheskoi konferentsii, posviashchennoi 1500-letiyu horoda Kyieva*. – K., 1984. – С. 131.
- ⁴² Terpylovskiy R.V., Abashyna N.S. Pamiatnyky kyevskoï kulturny. (Svod arkhieolohycheskykh ystochnykov.) – K., 1992. – С. 102–103; Klymovskyi S.Y. Zamkovaia hora v Kyeve: piat tysiach let ystoryi. – K., 2005. – С. 38.
- ⁴³ Dashkevych Ya.R. *Retsenziia na Tolochko P.P. Drevnyi Kyev // Russia mediaevalis*. – München, 1987. – V. 6. – T. 1. – С. 258.
- ⁴⁴ Saliy I.M. *Oblychchia stolytsi v doliakh yii kerivnykiv*. – K., 2008. – С. 171; Takozh dyv.: Yelchenko Yu. *Partiina orhanizatsiia Kyieva v avanhardi borotby trudiashchykh mista za vykonannia rishen XXVI zizdu KPRS // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1982. – № 5. – С. 5–15.
- ⁴⁵ Pritsak O. *Za kulisamy proholoshennia 1500-littia Kyieva // Suchasnist*. – 1981. – Veresen. – Ch.9 (249). – С. 47.

УДК 94(477) «1939/1955»

© Анатолій Філінюк,
© Володимир Ярич
(Кам'янець-Подільський)

**П'ЯТИТОМНЕ ВИДАННЯ
В. СЕРГІЙЧУКА «УКРАЇНСЬКИЙ ЗДВИГ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ
НА БУКОВИНІ І ПОДІЛЛІ**

У статті проаналізовано документально-фактографічне наповнення джерел п'ятитомного видання відомого сучасного вітчизняного вченого Володимира Сергійчука «Український здви́г» про національно-визвольний рух за відновлення і утвердження Української держави на Буковині та Поділлі, котре побачило світ у 2005 р., однак залишилось майже непоміченим серед істориків і краєзнавців.

Ключові слова: «Український здви́г», джерело вивчення, самостійницький рух, Буковина, Поділля.

А. Філінюк, В. Ярич
(Каменець-Подольський)

**ПЯТИТОМНОЕ ИЗДАНИЕ В.
СЕРГИЙЧУКА «УКРАИНСКИЙ СДВИГ»
КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
ДВИЖЕНИЯ САМОСТЕЙНИКОВ
НА БУКОВИНЕ И ПОДОЛЬЕ**

В статье проанализовано документально-фактографическое наполнение источников пятитомного издания известного современного отечественного ученого Владимира Сергийчука «Український здви́г» о национально-освободительном движении за возобновление и утверждение Украинского государства на Буковине и Подолье, которое увидело свет в 2005 г., однако осталось почти незамеченным среди историков и краеведов.

Ключевые слова: «Украинский сдви́г», источник изучения, самостоятельность, движение, Буковина, Подолье.

A. Filinyuk, W. Yarych
(Kamianets-Podilskyi)

**FIVE-VOLUME EDITION OF
V. SERHIYCHUK'S «UKRAINIAN SHIFT»
AS SOURCE FOR STUDYING OF
INDEPENDENT MOVEMENT
AT BUKOVYNA AND PODILLYA**

In the article the documentary and factual content of five-volume edition of the famous modern domestic scientist Vladimir Serhiychuk «Ukrainian Shift» about the national liberation movement for the restoration and strengthening of the Ukrainian state at Bukovyna and Podillya, which was published in 2005, but remained almost unnoticed historians and ethnographers is analyzed. It is emphasized that due to this publication

the large range of documents was introduced that demonstrate the nature, characteristics and scope of the national liberation movement for the restoration and establishment of the own state on the territory of Bukovyna and Podillia.

It is underlined, they are united with the idea of concentration of information about the origins and awakening of national consciousness Ukrainians who were enslaved by foreigners for centuries. It is shown how the springboard was prepared for deployment of the liberation struggle, which lasted during September 1939 – October 1958. It is noted that the author used architectonic grouping of documents which allowed tracing the chronological sequence and content integrity of factual material.

It is important that the books contained author's analytical information that guide the scholars and other readers to different sources of original content. This makes possible to ensure the objectivity and reliability of information about the generation of patriotic statesmen who prepared the Ukrainian movement in the country that served as the last base of defense UPR. From edition sources it is easy to understand the deep resentment of Prykarpattia and Podillia population because of extremely negative attitude to their political demands, their unshakable faith and sacrifice, the reasons for the radicalization of the struggle with the invaders for independent Ukraine. Particular attention is paid to capabilities directed by the Soviet leadership to the organization of Chekist-military operations to eliminate Ukrainian nationalist groups.

Key words: «Ukrainian Shift», source for studying, an independence movement, Bukovyna, Podillya.

В сучасних умовах, коли український народ захищає незалежність і територіальну цілісність своєї держави, зростає важливість і необхідність вивчення й узагальнення досвіду боротьби українців за своє виживання, національну ідентичність, право на цивілізоване життя, власну духовність і культуру. Тому осмислення українського націоналістичного Руху Опору кінця 30-х – середини 50-х рр. ХХ ст. як в усій Україні, так і в окремих її регіонах, у тому числі на Буковині та Поділлі, нині не тільки можливе, а й необхідне. Для цього створені всі можливості. Адже доступ дослідників до архівних джерел нині практично необмежений. Водночас більш цілеспрямовано варто вводити до наукового обігу вже опубліковані документи і матеріали. Зокрема, таким джерелом про розвиток визвольних змагань українців, яке досі чекає всебічного вивчення, є п'ятитомне документальне видання «Український здви́г», підготовлене відомим вітчизняним істориком, професором Київського національного університету імені Тараса

Шевченка Володимиром Сергійчуком. Тим більше, що великий масив документів і матеріалів двох його книг присвячений українському національно-визвольному рухові за відновлення і утвердження власної держави на Поділлі і Буковині.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб розкрити інформаційний потенціал книг «Український здви́г: Поділля. 1939 – 1955»¹ та «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955»², котрі побачили світ 10 років назад, але досі залишаються не освоєними фахівцями, а також показати на конкретному аналізі вміщених у них джерел масштаби, спрямованість і місце буковинців та подолян у націоналістичному русі, в боротьбі з гітлерівськими і радянськими окупантами.

Все п'ятитомне видання, в тому числі й книги, присвячені Буковині та Поділлю, об'єднує ідея зосередження в ньому документів і матеріалів про український національно-визвольний рух за відновлення й утвердження власної держави нашого народу відразу ж із початком Другої світової війни, про витоки та пробудження національної свідомості українців, котрі століттями були поневолені чужинцями. На конкретному фактичному матеріалі показано, як поряд із жертвним відродженням українства у 1939–1941 рр. готувався плацдарм для розгортання визвольної боротьби на Великій Україні, що хронологічно продовжувалася аж до середини 50-х рр. ХХ ст.

Вміщені в книзі «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955» понад 180 документів згруповано у три блоки, котрі супроводжуються авторськими інформаційно-довідковими матеріалами. Така архітектоніка формує хронологічну послідовність і тематичну цілісність фактографічного матеріалу. Перший із них датований 20 вересня 1939, а останній – 25 жовтня 1958 р. Цим документально засвідчується, що організований самостійницький рух у Північній Буковині продовжувався понад 19 років, а якщо взяти до уваги час утворення ОУН, то усі 30 років. 107 документів виявлено упорядником у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Центральному державному архіві громадських організацій України, 8 – у державних архівах Івано-Франківської, Закарпатської і Тернопільської областей, 53 взято з БТУ Ф. П. Потічного, інші залучено зі збірників матеріалів ОУН у Нью-Йорку та родинних архівів. Абсолютна їх більшість є оригі-

налами, а приблизно 34 % – копіями документів. Із них 15 охоплюють події 1939–1941 рр., 32 – 1941–1944 рр., 40 – 1944–1945 рр. і 94 – 1945–1958 рр.

У книзі «Український здви́г: Поділля. 1939–1955» вміщено 3 авторські інформаційно-аналітичні довідки і 201 документ, 6 із яких стосуються 1939–1941 рр., 52 – 1941–1945 і 143 – 1945–1955 рр. Документи представляють фактичний матеріал із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей, архіву бібліотеки університету в канадському м. Торонто (надані Ф. П. Потічним), виявлених у Прикарпатті і переданих упоряднику рукописних матеріалів, опублікованих документальних видань і рукописних матеріалів зі США. 74 з них від центральних і місцевих партійних органів, 10 – уряду, 54 – органів НКВС і КДБ, 7 – військового командування і 56 – органів та учасників націоналістичного підпілля.

Відкриваючи третю книгу «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955», дослідник наголосив, що Карпатський край має особливу історичну ознаку для українства, оскільки на його теренах творилася з незапам'ятних часів самобутність нашого народу. Саме ухвала Буковинського віча вслід за доленосним рішенням закарпатців і Української Національної Ради у Львові дали право Директорії Української Народної Республіки заявити всьому світові про злиття воєдино століттями одірваних одна від одної частин єдиної України. Цей незламний край став ядром розгортання нової хвилі українського національно-визвольного руху, де формувалася генерація патріотів-державників, котрі готували новий український здви́г. Усвідомлюючи, що відродження Української Самостійної Соборної Держави неможливе без власної збройної сили, вони не тільки створили організацію українських націоналістів, а й записали у своєму устрої, що «лише військова сила, що спирається на озброєний народ, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та уможливить упорядкування її»³.

Четверта книга видання починається вступним словом автора, в якому Поділля названо ним терновим краєм, квітучою землею, яка

протягом усієї нашої історичної пам'яті несла і терновий вінець України. За переконанням упорядника, на Поділлі розбивалися набіги кочовиків, тут починалося формування козацтва, відбулись переможні битва Б. Хмельницького, в 1919 р. повернулася українська соборизація, саме ця земля стала останнім бойовим плацдармом для захисників УНР і на ній, тобто по обидва береги Збруча, синхронно нуртував український здвиг⁴.

У першому блоці документів, які охоплюють період від вересня 1939 до 22 червня 1941 р., в обох книгах зосереджено найменше джерел. Однак ознайомлення з ними дозволяє скласти цілісне уявлення про те, як утверджувалася в обох регіонах більшовицько-радянська влада; які для цього застосовувались методи; проти яких категорій населення передусім спрямовувалось вістря боротьби окупаційних органів влади і які методи для цього використовувались. Зокрема, з першого документа книги «Український здвиг: Прикарпаття...» «Наказ про встановлення Червоною армією органу тимчасового місцевого самоврядування в місті Станіславові» від 20 вересня 1939 р. є переконливим доказом того, що більшовицько-радянська влада була привнесена в край на штиках. Тому й саме наказом командувача Н-ської армії Тюленєва та члена військової ради Пінчука головою міського управління було затверджено В. Чучукало, а членами міського управління – Л. Тарасовський, С. Червоняк, і Д. Штундер⁵. З наступного документа дізнаємось, що постановою Ради Українського фронту від 3 жовтня 1939 р. було затверджено обласні тимчасові управління у воеводствах Західної України⁶. Зміст документів «Постанова ЦК КП(б)У про затвердження питань, пов'язаних із встановленням більшовицької влади на Прикарпатті від 27 листопада 1939 р.»⁷, «Постанова політбюро ЦК КП(б)У про затвердження перших секретарів райкомів партії м. Львова від 13 лютого 1940 р.» та інших засвідчує, що партійна влада в краї формувалась виключно з числа партійних функціонерів з інших регіонів радянської України, які, очевидно, зарекомендували себе відданими справі більшовиків, а не виразниками інтересів корінних мешканців.

Наведена у книзі стенограма засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У у зв'язку з доповідною запискою начальника УНКВС Михайлова щодо виправдання обласним судом оунівця Білоусова від 3 вересня 1940 р.⁸

виявляє, що основою основ у роботі новостворених органів влади була каральна політика, інструментом її реалізації – органи НКВС і трибунали, а засобами впливу на людей – арешти, допити і кримінальні покарання за антирадянську роботу і навіть за те, що не доносили органам влади чи приховували від них інформацію про українських націоналістів та їх повстанські організації⁹.

Таку ж канву поведінки, насадженої органами партійно-радянської влади, можна простежити і зі змісту документів книги «Український здвиг: Поділля...». Крім того, неважко переконатись у тому, що головні рішення щодо політичного курсу правлячого режиму на теренах Поділля приймалися в Москві та Києві на основі доповідей і донесень з боку вищих посадових осіб НКВС. Анексія військами Червоної армії західноукраїнських земель супроводжувалась масовими арештами. Націоналістичний рух у краї від самого початку оголошувався котрреволюційним, а отже, несумісним із радянською владою. Тому боротьба з ним вважалась закономірною і необхідною. Це природно викликало відповідну реакцію з боку націоналістичного руху. Адже, коли народ поневолений, то для націоналістичного руху найголовнішим обов'язком було його визволення. При тому, що у той час Радянський Союз вибудовував союзницькі відносини з гітлерівською Німеччиною, членів організації українських націоналістів було оголошено профашистськими елементами, які розгорнули свою ворожу діяльність¹⁰. Першим результатом роботи обласного УНКВС із розгрому ворожих елементів стало виселення 9103 сімей або 38074 осіб¹¹. Лише з 22 березня по 25 квітня 1940 р. в Тернопільській області було заарештовано 540 осіб¹².

Значно більшими за обсягом документів в обох книгах вирізняються блоки, котрі стосуються періоду від 22 червня 1941 до кінця 1944 р. Їх вивчення робить можливим з'ясувати, що відмова Гітлера задовольнити законну вимогу українського населення жити в Українській державі, проголошеній 30 червня 1941 р., та репресії проти бандерівців викликали глибоке обурення серед подолян. Власне тому оунівці від осені 1941 р. перейшли в підпілля й розгорнули всенародну боротьбу проти нового окупаційного режиму. У документах простежується, що на теренах Поділля по обидва береги Збруча виявляли активну антигітлерівську діяльність не лише подоляни, а й вихідці

з-за Дністра, зокрема буковинці. Приміром, із документів довідуємось, що в цій боротьбі єднались українці різних регіонів, що вона охоплювала фактично землі Хмельниччини і Вінниччини, і що в ній брали участь як етнічні українці, так і західники, росіяни, представники багатьох національних меншин¹³. Не тільки з оунівських документів, а й донесень радянських партизанів стає відомо про численні бої відділів УПА проти гітлерівських окупантів та їх описи упродовж усього періоду німецько-фашистської окупації.

Велика кількість документів, які мали гриф «секретно», «абсолютно секретно» чи «таємно», котрі означали, що вони були недоступними для дослідників до часів незалежності України, засвідчує про ідеологічну та державницьку спрямованість націоналістичного руху, форми його боротьби з окупантами, її розгалуженість і масштаби й хронологічні рамки. Переконає в непохитності віри, правильності вибраного шляху, величезної жертвості заради вільної незалежної України. На основі відомостей німецької розвідки довідуємось про розбіжності ОУН-Б і ОУН-М, через те що останні співпрацювали з німецькими властями, та різку радикалізацію бандерівських груп і те, що вони спрямовують свою діяльність виключно проти гітлерівців і різних споруд¹⁴. Це збігалось з програмовими постановами серпневого 1943 р. Великого Збору ОУН, який орієнтував українських селян, робітників та інтелігенцію на боротьбу за знищення більшовицько-німецької системи, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок і новий соціальний лад¹⁵. Але й при цьому керівництво ЦК КП(б)У до останнього називало оунівців німецько-українськими націоналістами, а їх боротьбу – ворожою¹⁶.

Із цього комплексу документів неважко переконатись, що з осені 1941 р. український націоналістичний рух діяв у підпіллі¹⁷. В них – сотні населених пунктів і тисячі імен учасників українського націоналістичного підпілля. Важливо і те, що керівництво ОУН неодноразово зверталось до поневолених більшовизмом народів із закликком домагатися самостійних держав. Численні документи дозволяють скласти цілісне уявлення про кинуті на боротьбу та ліквідацію так званих націоналістичних формувань війська НКВС Українського округу¹⁸. В них простежується, що після звільнення краю від гітлерівських загарбни-

ків рух ОУН-УПА змушений був вести боротьбу з організованими та спланованими в діях військовими формуваннями НКВС і НКДБ.

Найбільший комплекс документів у книгах стосується 1944 – 1955 рр. Вони засвідчують, що націоналісти послідовно та запекло боролись за самостійну Україну до середини 50-х рр. XX ст. Масштаби цієї боротьби намагались приховати як партійне та державне, так і військове керівництво. Одночасно нарощували сили для їх знищення. Проводили рейди, організовували облави проти формувань ОУН-УПА, масові арешти підозрілих, влаштовували підкупи, залякування, шантажі, репресії. Характерно, що ще до звільнення України від гітлерівських окупантів війська НКВС всю діяльність, численні чекістсько-військові операції спрямовували проти націоналістів¹⁹. У зв'язку з цим цікавими для дослідників є іменні покажчики – понад 7240 імен, прізвищ, псевдонімів учасників українського здвику і борців проти нього²⁰.

Десята частина документів третього тому серії «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955» стосується безпосередньо Чернівецької області. Тут представлені як документи гітлерівської СБ, так і ОУН та НКВС. Більша їх частина мала гриф «секретно». Зокрема, перший документ датується 20 серпня 1941 р. З цього звіту дізнаємося про становище ОУН на Буковині до 28.06.1941 р.; становище ОУН на Буковині під час більшовиків; про роботу підпільників, становище населення та їх ставлення до румунської окупації і перспективу подальшої діяльності оунівців²¹. У повідомленні гітлерівської СБ за 17 липня 1942 р. йдеться про відозву повстанців до всього українського населення з метою боротьби проти нацистів, і при кожній можливості – їх спротиву гітлерівському окупаційному режиму. Становище підпільників унаслідок скоординованої діяльності німецької та румунської поліції сильно погіршувалось²². Документи повідомляють, що упівці, витримавши бойові дії з німецькими та румунськими військами, почали боротьбу проти іншого ворога – МВС НКВС СРСР. Вже у жовтні 1944 р. численні війська НКВС завдали бойових поразок оунівцям. Найбільшу активність групи ОУН виявляли в п'яти районах області. Незважаючи на чисельну перевагу противника, упівці брали його внутрішньою військовою якістю. В доповідній записці наркомуну внутрішніх справ УРСР начальник управління НКВС у Черні-

вещькій області полковник Руденко повідомляв про повну небоєздатність його військ, скаржився на необстріляний, боягузливий, недосвідчений і недисциплінований рядовий і офіцерський склад, серед яких зафіксовані факти мародерства²³.

З документів стає відомо, що з березня 1944 по листопад 1946 р. першим секретарем Чернівецького обкому КП(б)У працював І. Зеленюк, згодом багатолітній ректор Кам'янець-Подільського учительського інституту. У липні 1941 р. він пішов на фронт з посади другого секретаря Чернівецького обкому партії і повернувся в 1944 р.²⁴ його керівником. Йому довелося організувати відновлення в краї промисловості, пропагандистську роботу серед буковинців і боротьбу з українським націоналістичним рухом. Про це йдеться в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1945 р.²⁵, де йому було оголошено догану. Налагодити дієву політичну роботу серед населення області, особливо селян, було досить важко, оскільки область тільки у червні 1940 р. дізналася, що таке більшовицька влада, та й то ненадовго. Тому повірити в ідеї комунізму чернівчанам було складно. Зі звіту регіонального проводу ОУН дізнаємось, що у січні 1948 р. на мітингу в с. Борівці Кіцманського району лейтенант закликав вступати в колгоспи, мовляв, хто це зробить, буде комбайном орати і сіяти. На це один селянин сказав, що офіцер бреше, бо комбайн молотить, а не оре і не сіє. Скориставшись зчиненим шумом і галасом, той утік через вікно²⁶. Керівник області вирізнявся вольовим і сильним характером. Аналіз архівних документів і матеріалів засвідчує, що за цих обставин він робив акцент на роз'яснювальній роботі та позитивних прикладах соціалістичного будівництва. Це значною мірою розходилося із партійними підходами того часу, в основу яких були покладені силові методи впливу на буковинців²⁷. В інформації ЦК КП(б)У про стан боротьби проти ОУН-УПА в західних областях УРСР у травні – червні 1945 р. наведено факти беззаконня на Буковині, зокрема вбивство начальником штабу винищувального батальйону голови сільради, побиття підлеглого бійця, репресії невинних осіб, покриття злочинності та інші. В документі також констатується неспроможність силових структур відновленої радянської влади вислідити оунівські групи та значні втрати у партійних рядах²⁸.

З книги стає відомо, що, поряд із відновленням господарства та соціальної інфраструктури, органи влади забезпечували перегруповування оперативного складу МВС і МДБ з благополучних у неблагополучні райони, посилення діяльності агентури, встановлення маршрутних груп, постів, роботу агітаційних груп, що дозволило локалізувати націоналістичний рух²⁹. Однак, незважаючи на це, І. Зеленюк був звільнений з посади під приводом невиконання плану державних заготівель і його незгоди передати приміщення гуртожитку Чернівецького університету у відання Прикарпатського військового округу³⁰.

На особливу увагу заслуговує лист студентів вищу до Й. Сталіна про викривлення національної політики на Буковині, датований 28 травня 1947 р. Зокрема, в ньому наголошувалося на слабкості кафедри української мови³¹. Така сміливість вражає, оскільки цим заявилося їх бажання вчитись рідною українською мовою, тоді як викладачі та інші представники суспільства це питання не порушували, бо боялися покарання за «націоналізм».

Урешті-решт, більшовики вдалися до випробування методів боротьби з підпіллям і населенням, яке його підтримувало. Новий секретар Чернівецького обкому КП(б)У В. Вовк доповідав секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про виселення сімей членів ОУН у жовтні 1947 р. До виселення 616 сімей чисельністю 1635 осіб із семи районів області і м. Чернівці було залучено 1611 військовиків. Серед виселених до Сибіру налічувалося 269 чоловіків, 751 жінка та 615 дітей віком до 15 років³².

Репресивні заходи послабили ряди і соціальну базу упівців, проте націоналісти продовжували незламну боротьбу. В лютому 1948 р. начальнику ВВ МБД Українського округу рапортували про наявність в Чернівецькій області 22 організацій³³. Уже в березні була проведена операція ВВ МДБ у с. Старо-Мамаївці Кіцманського району. За її наслідками було вбито районного провідника Садгирського району «Юрася», кушового провідника Кіцманського району «Борця», його особистого охоронця «Мирона», а пораненого районного провідника «Остапа» взято в полон³⁴. 23 червня 1950 р. бюро Чернівецького обкому КП(б)У ухвалило: остаточно ліквідувати українське націоналістичне підпілля до жовтня у Вижницькому і Путильському районах³⁵. Очевидно, буковинське підпілля було

знищено на його виконання, бо в іншому документі вказано лише про двох упівців, схоплених на хуторі Шпетки 17 серпня³⁶. З довідки про націоналістичне підпілля в західних областях УРСР про присутність самостійницького руху на початку 1953 р. вже не вказується³⁷.

Отже, видання «Український здвиг...» є важливим джерелом вивчення проблеми розгортання, перебігу подій, спрямованості, місця і ролі національно-визвольних змагань на Буковині і Поділлі у 1939-му – середині 1950-х рр. Залучення вміщених у них фактів у наукові і краєзнавчі студії дозволить глибше вивчити, осмислити те, як ціною власної крові і свого життя краяни захищали національну ідею й наближали відродження незалежної України.

¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955 / Volodymyr Serhiichuk.* – К. : Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.

² Tam samo. – 840 s.

³ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955 ...* – S. 5-6.

⁴ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 3, 4.

⁵ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 38.

⁶ Tam samo. – S. 38.

⁷ Tam samo. – S. 40-44, 45-57.

⁸ Tam samo. – S. 57-65.

⁹ Tam samo. – S. 66-91.

¹⁰ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 22.

¹¹ Tam samo. – S. 27.

¹² Tam samo. – S. 32.

¹³ Tam samo. – S. 113.

¹⁴ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 155, 156.

¹⁵ Tam samo. – S. 158.

¹⁶ Tam samo. – S. 186.

¹⁷ Tam samo. – S. 100.

¹⁸ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 109.

¹⁹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 228-239.

²⁰ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 790-837; Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 797-839.

²¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 134.

²² Tam samo. – S. 138.

²³ Tam samo. – S. 255.

²⁴ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi / A. H. Filiniuk. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2008.* – S. 52.

²⁵ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 282.

²⁶ Tam samo. – S. 610.

²⁷ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi...* – S. 59.

²⁸ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 371.

²⁹ Tam samo. – S. 208.

³⁰ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi...* – S. 69.

³¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 543.

³² Tam samo. – S. 550.

³³ Tam samo. – S. 581.

³⁴ Tam samo. – S. 592.

³⁵ Tam samo. – S. 716.

³⁶ Tam samo. – S. 733.

³⁷ Tam samo. – S. 757.

УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

УДК 94(438+477) : 327.57

Y. Klyuchuk
(Lutsk)

© Юля Ключук
(Луцьк)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО НА ПРИКЛАДІ МІЖДЕРЖАВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РАМКАХ ПРОГРАМИ ПЗМ

У статті розкриваються характер, особливості та механізми польсько-українського стратегічного партнерства на прикладі міждержавної взаємодії в рамках програми ПЗМ. Особлива увага приділяється участі польсько-українського батальйону у міжнародній миротворчій діяльності кін. ХХ – поч. ХХІ ст., коли кардинальні трансформації у Центрально-Східній Європі та світі спричинили формування нової моделі польсько-українських міждержавних взаємин. Республіка Польща та Україна опинилися перед необхідністю пошуку шляхів побудови своєї державно доктрини та партнерів у здійсненні своєї військово-політичної стратегії.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, стратегічне партнерство, військове співробітництво, миротворча операція, «Партнерство заради миру», НАТО.

Ю.Ключук
(Луцьк)

ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО НА ПРИМЕРЕ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ ПРМ

В статье раскрываются характер, особенности и механизмы польско-украинского стратегического партнерства на примере межгосударственного взаимодействия в рамках программы ПРМ. Особое внимание уделяется участию польско-украинского батальона в международной миротворческой деятельности кон. ХХ – нач. ХХІ в., когда кардинальные трансформации в Центральной и Восточной Европе и мире вызвали формирование новой модели польско-украинских межгосударственных отношений. Республіка Польша и Украина оказались перед необходимостью поиска путей построения своей государственной доктрины и партнеров в осуществлении своей военно-политической стратегии.

Ключевые слова: Республіка Польша, Украина, стратегическое партнерство, военное сотрудничество, миротворческая операция, «Партнерство ради мира», НАТО.

POLISH-UKRAINIAN STRATEGIC PARTNERSHIP: FOR EXAMPLE INTERSTATE CO-OPERATION ON THE PROGRAMME «PARTNERSHIP FOR PEACE»

One of the main components of the Polish-Ukrainian strategic partnership is the many-sided military cooperation, which was largely initiated and implemented by North Atlantic Treaty Organization and European Union enlargement and embodied in the program «Partnership for Peace». The dramatic transformation in Central and Eastern Europe and in the world, led to the formation of a new model of Polish-Ukrainian interstate relations. Poland and Ukraine were faced with the need to find ways to build their state doctrine and finding partners in implementing its political and military strategy.

The program «Partnership for Peace» was proposed to implement by L.Estin at a time when cooperation between the countries grew from simple intentions into practice. Polish and Ukraine almost joined her in February 1994. With a gradual practical implementation of «Partnership for Peace» significantly activated the Polish-Ukrainian cooperation, which manifests itself in joint military exercises, conducted training of military specialists. As a result, there was increased cooperation within the «Partnership for Peace», including the creation of the Polish-Ukrainian peacekeeping battalion.

In the first years of the program, Ukraine had established itself as an active participant in it, evidence of this was to create a joint peacekeeping units. Polish-Ukrainian battalion of peacekeepers was established in 1995, under a joint agreement between the Defense Ministers of Poland and Ukraine at the Priкарпатський (which is directly bordered with Polish Republic) and Krakow military districts.

Through deliberate and consistent policy of Ukraine, a new geopolitical situation in Europe, which provided its regular attention from the western neighbors and the United States of America raised the prestige and increased the attention of Ukraine in international relations. The statements of the United States of America government emphasize the importance of Ukraine in the European security and stability. Within the Program «Partnership for Peace» Polish and Ukrainian troops took part in the Polish-Ukrainian command post exercises battalion headquarters, whose main goal was to integrate the Joint Staff and adaptation to work in different language environments.

Preparation of the Polish-Ukrainian battalion to participate in peacekeeping operations carried out on the basis of the Yavoriv training center in Lviv region –

the largest in Europe. There is an international center for peacekeeping and security. Recent years show that the Ukrainian establishment demonstrates willingness of the state to the active development of international cooperation in the military plane.

Thus, the Polish-Ukrainian cooperation in the framework of the «Partnership for Peace» was the basis for military cooperation between the Republic of Poland and Ukraine. Due to the existence of the Polish-Ukrainian battalion formed the Armed Forces of Ukraine and the armed forces of the Republic of Poland, proved in practice its prospects. Ukraine cooperation with international organizations in the field of peacekeeping is becoming greater intensity and dynamics, and promotes a positive image of Ukraine as a desirable partner international organizations and leading countries. Collaborative learning Ukrainian and Polish military have created an atmosphere of trust between nations.

Keywords: «Partnership for Peace», Polish-Ukrainian battalion, European Union, Ukraine.

Постановка наукової проблеми. Питання польсько-українського військового співробітництва постає з початку 1990-х рр., коли після розпаду СРСР та ОВД для України та Польщі на порядку денному виникло питання побудови своєї військово-політичної стратегії. Якраз у цей час НАТО запропонувало для країн ЦСЄ програму військового співробітництва «Партнерство заради миру» (далі ПЗМ). Військове співробітництво виходить за межі двосторонніх взаємин, оскільки участь у миротворчих операціях по збереженню миру та безпеки відбувається під безпосереднім впливом та контролем міжнародних організацій. Діяльність польсько-українського миротворчого батальйону має взаємну вигоду, адже зміцнює становище Республіки Польща у євроатлантичних структурах та підвищує імідж України на європейському та й, взагалі, світовому просторі.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження польсько-українського військового співробітництва привертає увагу ряду вчених сучасності. Зокрема, чимало корисної інформації було отримано із наукових розвідок Н. Буглай, В. Гладенка, В. Кордона, В. Моцока, О. Санжиревського, С. Стоєцького, Л. Стрільчук. Особливо цінними стали дані щодо діяльності спільного батальйону М. Гончаренка – генерал-майора, начальника Центру військового співробітництва і верифікації. Проте, в основному, згадані дослідники акцентують увагу на ролі НАТО у збереженні миру, а польсько-український елемент у миротворчій дія-

льності залишається вивченим фрагментарно, що й зумовлює необхідність системного дослідження.

Метою статті є аналіз польсько-українського військового співробітництва у рамках програми ПЗМ як один із складових елементів реалізації стратегічного партнерства. Відповідно до мети у статті ставляться наступні наукові завдання: простежити особливості та специфіку двосторонніх військових навчань, охарактеризувати діяльність польсько-українського миротворчого батальйону, дослідити потенціал спільного військового об'єднання у вирішенні питань міжнародної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Однією із складових польсько-українського стратегічного партнерства є багатостороння військова співпраця, яка значним чином була започаткована і реалізована через розширення НАТО та ЄС втілилася у програму «Партнерство заради миру». Програма НАТО ПЗМ була започаткована у жовтні 1993 р., до якої Республіка Польща та Україна приєдналися у лютому 1994 р.¹ Приєднання Польщі до програми ПЗМ демонструвало офіційне бажання вступити до Північноатлантичного союзу ще на початку 1990-х рр., тоді як Україна декларувала свій позаблоковий статус і бажання співробітництва на регіональному рівні. Програма ПЗМ оцінювалася українським політичним керівництвом як альтернатива для попереднього розширення НАТО, що могло загрожувати дестабілізацією ситуації в Європі.

Виходячи з інтересів Альянсу, основним предметом українсько-натовських відносин на той час були проблеми ядерного роззброєння, скорочення звичайних озброєнь і чисельності збройних сил, конверсія воєнно-промислового комплексу України. Однак справжній інтерес України до НАТО визначався не лише цими проблемами. Він зростав у процесі усвідомлення нашою державою загроз національній безпеці. Ключовими з них були ті, які йшли від Росії, а також проблеми нерегульованих державних кордонів, після розпаду СРСР². Серед ініціатив польського політикуму, що позитивно відбилися на розвитку міждержавних взаємин, варто згадати про утворення українсько-польського та польсько-українського форумів, спільне розроблення планів військової співпраці у рамках програми ПЗМ³ тощо.

Програму ПЗМ запропонував втілити в життя міністрів оборони США Л. Естін у той час, коли співпраця між державами переросла із простих намірів у практичну площину. РП та Україна майже одночасно приєднуються до неї у лютому 1994 р. Із поступовою практичною реалізацією програми ПЗМ суттєво активізується польсько-українське співробітництво, що проявляється в організації спільних військових навчань, проводиться підготовка військових фахівців. Як результат, спостерігається розширення співпраці в рамках ПЗМ, зокрема створення польсько-українського миротворчого батальйону⁴.

У січні 1994 р. відбулося підписання тристоронньої угоди між США, Росією та Україною щодо ліквідації ядерної зброї, яка перебувала на території України. Саме на цей період припадає активізація діяльності українського МЗС, що прийшло на зміну періоду блокування міжнародних ініціатив України⁵. Досвід ядерного роззброєння України унікальний для Міжнародного Співтовариства, оскільки вперше держава намагається розв'язати проблему відмови від ядерної зброї, долаючи політичні, економічні і соціальні проблеми. Країни-члени НАТО стали на шлях розширення власних зон впливу, запрошуючи до участі у програмі ПЗМ, яка починає діяти з жовтня 1993 р.⁶

У червні 1994 р. Україна підписує Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС, а у 1995 р. укладає договір з НАТО про співпрацю в рамках програми «Партнерство заради миру», чим і підтверджує свою підтримку НАТО на Схід⁷. Польський уряд задекларував розуміння, що вступ РП до НАТО без налагодження тісних відносин з Україною може призвести до встановлення нових геополітичних розмежувань у Європі.

Україна з перших років участі в Програмі зарекомендувала себе як активний її учасник, свідченням чого є створення спільних миротворчих підрозділів. Польсько-український батальйон миротворчих сил був створений у 1995 р., відповідно до спільної домовленості між міністрами оборони України та РП на базі Прикарпатського (який безпосередньо межував з РП) та Краківського військових округів. На осінь 1995 р. припадає поглиблення військового співробітництва між країнами. Проте поряд із активною співпрацею спостерігається, що серед польського істеблішменту звучить критика власного уряду за його не

достатньо дієву політику щодо України та не значне місце останньої у діяльності польського МЗС. Ця дискусія та ряд інших зовнішньополітичних факторів сприяла поглибленню східного вектору у зовнішній політиці РП⁸.

Загальна чисельність батальйону складала 622 особи, у тому числі 336 з української сторони та 326 з польської. На пропозицію польської сторони було прискорено роботи щодо створення польсько-українського батальйону з метою участі його у вересні 1996 р. на навчаннях «Татри – 96». Ці навчання успішно відбулися 15 – 26 вересня 1996 р. на полігоні Нова Денба (Польща), які, по суті, стали першими навчаннями спільного польсько-українського миротворчого батальйону.

Відповідно до директив міністра оборони України та командуючого військами Прикарпатського військового округу, 1 вересня 1997 р. сформований окремий спеціальний батальйон Прикарпатського військового округу та оголошено список особового складу батальйону. З того часу 1 вересня вважається Днем частини. Батальйон носить ім'я гетьмана Петра Сагайдачного та Яна Кароля Ходкевича, котрі відіграли визначну роль у поглибленні взаємовідносин між польським та українським народами⁹. Одразу ж батальйон долучився до міжнародних командно-штабних навчань «Бравий орел – 97» у вересні 1997 р., що проводилися на полігоні Дравско Поморске (РП). У навчаннях взяли участь також військовослужбовці США, Данії, Фінляндії, Угорщини.

26 листопада 1997 р. під час зустрічі міністрів оборони України і РП підписано Угоду між Україною та РП щодо створення спільної військової частини для участі у міжнародних миротворчих та гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій За задумом, батальйон Прикарпатського військового округу створювався як перша, постійно діюча частина в Україні для виконання миротворчих завдань. Відповідно його організаційно-штатна структура суттєво відрізняється від типових лінійних частин. Згідно зі штатом, батальйон складався з 51 офіцера, 26 прапорщиків, 51 сержанта і 235 солдатів строкової служби (363 військовослужбовців особового складу). З 1999 р. батальйон комплектується виключно військовослужбовцями за контрактом¹⁰.

Завдяки продуманій та послідовній політиці України, склалася нова геополітична ситуація в Європі, яка забезпечила її регулярну

увагу з боку західних сусідів та США, підняла авторитет та посилила увагу України у міжнародних відносинах. У заявах американського уряду підкреслюється важливість України для європейської безпеки та стабільності. Візит тодішнього очільника МЗС України Г. Удовенка до Вашингтона в жовтні 1996 р. оцінювався двома сторонами як відносини «стратегічного партнерства»¹¹.

На Мадридській зустрічі 9 липня 1997 р. глави держав і урядів країн-членів НАТО та Президент України Л. Кучма підписали «Хартію про особливе партнерство між НАТО й Україною». Підписання Хартії стало важливим практичним кроком щодо забезпечення національних інтересів і національної безпеки нашої держави в контексті інтеграційних процесів у Європі та з огляду на розширення Альянсу¹². В Хартії було визнано, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним із ключових факторів забезпечення стабільності в ЦСЄ та на континенті в цілому. Зазначалося, що держави-члени НАТО підтримують гарантії безпеки, які отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава-учасниця цього Договору¹³.

Згідно з Хартією, було створено Комісію Україна – НАТО (КУН), яка стала органом прийняття рішень, відповідальним за розвиток відносин між Північноатлантичним альянсом і Україною та скерування спільної діяльності. Нині вона сприяє забезпеченню проведення консультацій зі спільних питань безпеки і має завдання наглядати за відповідним виконанням положень Хартії. Комісія також відповідає за перегляд спільної діяльності, яка ведеться у різних напрямках, таких як ПЗМ, а також спільні заходи між військовими, які здійснюються в контексті щорічних робочих планів, що розробляються спільно з Україною під егідою Військового комітету¹⁴.

У межах програми ПЗМ польські та українські військові підрозділи брали участь у спільних польсько-українських командно-штабних навчаннях штабу батальйону, головною метою яких була інтеграція спільного штабу та адаптація до роботи в різних мовних середовищах. 23 липня 1998 р. в присутності міністра оборони РП та всіх учасників навчань «Щит миру – 98» Міністром оборони України генералом армії України О. Кузьмуком батальйону було вручено Бойовий прапор

частини. 14 вересня 1998 р. його було перейменовано в 1-й окремий спеціальний батальйон Західного ОК. З 1998 р. дві роти брали участь в операції по підтриманню миру на території Боснії та Герцеговини. Вони забезпечували вільне пересування в зоні відповідальності батальйону, несли службу на мобільних контрольних пунктах у населеному пункті Доляни під час переселення мусульманського населення. Аналіз досвіду участі спільного батальйону та окремих його підрозділів у навчаннях та миротворчих операціях свідчить про значні перспективи застосування Укрполбату в ЦСЄ¹⁵.

Польська дипломатія намагалася використовувати можливості впливу на держави НАТО в процесі своєї інтеграції в євроатлантичні структури. На користь Польщі свідчила вдала реалізація програми ПЗМ й активна участь у Північноатлантичній Раді Співпраці, а також направлення польського батальйону до Боснії в складі американсько-нордичної дивізії. Співпраця в рамках цього проекту ще більше зблизила Польщу з країнами НАТО¹⁶.

Після вступу до НАТО у 1999 р. перед РП постали нові завдання, тому загальна стратегія політики Польщі у військово-політичній сфері та сфері безпеки дещо змінилася і полягала у переході від індивідуальної до колективної оборонної стратегії. Тобто, у побудові оборонної стратегії з'явилися два взаємопов'язані напрямки: участь у творенні колективної стратегії Альянсу та вивчення і вироблення власної національної стратегії¹⁷. Як приклад активного польсько-українського військового діалогу виступають навчання «Козацький степ – 99», що проходили на полігоні Нова Денба. Від батальйону в навчаннях брала участь 1-а механізована рота, головною метою була підготовка та здійснення стандартних процедур у зоні розташування ворогуючих сторін у рамках миротворчої місії ООН. До навчань залучено 363 військово-службовці, у тому числі 280 військовослужбовців українсько-польського миротворчого батальйону, що дислокувався у Перемишлі.

Період правління Є. Бузека у РП поставив перед собою за пріоритет перетворити країну на одну із найважливіших в Альянсі, а тому Польща підтримала основні напрямки перспективного розвитку НАТО у XXI ст. Серед них варто виокремити: операції з реагування на кризи; створення в межах Альянсу систе-

ми безпеки; протидія розповсюдженню зброї масового знищення тощо. Наступний лівий уряд Л. Міллера, а пізніше і уряд М. Бельки виходили з тих же позицій, розглядаючи НАТО як гаранта безпеки країни та основи європейської безпеки, підтримуючи трансформацію Альянсу на інституцію, що здатна ефективно діяти і поза межами країн-членів¹⁸.

Незважаючи на те, що спільний батальйон для участі у міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях, під егідою міжнародних організацій, було створено 26 листопада 1997 р. у Варшаві, ВРУ ратифікувала договір про спільний польсько-український батальйон миротворчих сил лише навесні 2000 р. У липні розпочалася його миротворча місія в Косово, де він був високо оцінений як з боку місцевих мешканців, так і фахівцями ООН. 9 січня 2001 р. президенти РП та України особисто інспектували діяльність польсько-українського миротворчого батальйону у Косово¹⁹.

Позиція українського керівництва відрізнялася від польського, але все ж обидві країни спільними зусиллями взяли активну участь в урегулюванні албано-сербського міжетнічного конфлікту у Косово. 10 липня 2000 р. до Косово прибули 815 миротворців під прапорами спільного польсько-українського військового підрозділу – мотострілецького батальйону²⁰. У цьому регіоні польсько-українські миротворці виконували важливі завдання з контролю та підтримки безпеки пересування населення, недопущення несанкціонованого перевезення зброї, вибухових речовин і наркотиків. Вони також супроводжували місцевих дітей до шкіл і конвої з населенням через небезпечну зону, проведення позапланових конвоїв, надання медичної та гуманітарної допомоги місцевому населенню²¹.

Крім того, взаємодія України та РП проявилася і в проведенні антитерористичної операції НАТО в Афганістані, де українські літаки доставляли польський контингент та спорядження в Афганістан. Транспортна авіація України залучалася до перевезення вантажів Великої Британії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Польщі, США, Франції, Чехії, Угорщини, Литви у Афганістан. Протягом 2005 – 2006 рр. українська транспортна авіація успішно перекинула з Румунії до Афганістану багатонаціональну бригаду країн Південно-Східної Європи *Seebrig*. Однак особливо активно військове співробітництво двох країн проявилася в стабілізації ситуації в Іраку,

чим яскраво відображається орієнтація РП та України на євроатлантичний вектор²².

Спільні війська підтримали миротворчу операцію НАТО і ЄС у Судані. Укладена Угода про підтримку антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля» в Середземному морі. Українська транспортна авіація залучалася до перевезення вантажів та миротворчого персоналу Великої Британії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Польщі, США, Франції, Чехії. У 2005 р. українські військові контингенти та персонал брали участь у миротворчих місіях на території дев'яти країн світу. Всього досвід участі в миротворчих операціях отримали понад 28 тисяч українських солдатів.

Підготовка польсько-українського батальйону до участі у миротворчих операціях здійснюється на базі Яворівського навчального центру у Львівській області – найбільшого у Європі. Там діє міжнародний центр миротворчості та безпеки. У жовтні 2005 р. в Яворівському навчальному центрі Україна проводила навчання під назвою «Спільна допомога – 2005». На цих навчаннях симулювались умовні терористичні дії на підприємстві хімічної промисловості. Українські фахівці разом з представниками 11 країн-членів НАТО та країн-партнерів провели хімічну розвідку та заходи із знезараження, а також організували тимчасову евакуацію місцевого населення. Починаючи з 2006 р., практикується залучення до участі в міжнародних операціях підготовлених підрозділів з попередньою їх перевіркою представниками міжнародних організацій та наступною сертифікацією²³.

24 липня 2010 р. у Львові в Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, глави оборонних відомств України, Польщі та Литви підписали Технічну угоду щодо аспектів функціонування спільної литовсько-польсько-української військової частини «Литполукрбриг» та її командування. По суті, угода є фактичним початком функціонування бригади, що дала можливість розпочати навчання. У складі спільної українсько-польсько-литовської військової частини здійснюють службу 545 українських військовослужбовців, близько 2000 осіб від РП, а Литву представляли 350 військовослужбовців. Цей досвід дозволить запровадити сучасні стандарти із планування, забезпечення та застосування військ у загальну систему підготовки Збройних сил України²⁴.

Останні роки свідчать про те, що український істеблшмент демонструє готовність держави до активної розбудови міждержавного співробітництва у військовій площині. Прикладом цього може слугувати той факт, що Голова ВРУ О. Турчинов зареєстрував у парламенті проект закону «Про схвалення рішення президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України в 2014 р. для участі в багатонаціональних навчаннях». Ці навчання носили різноплановий характер, зокрема, польсько-українське навчання авіаційних підрозділів «Безпечне небо – 2014», багатонаціональне навчання гірсько-піхотних підрозділів «Карпати – 2014», навчання підрозділів військової поліції «Правопорядок – 2014». Спільні польсько-українські військові тренування сприяли підвищенню методичної майстерності та набуття практичних навичок і натренованості особового складу органів і пунктів управління, льотних екіпажів та бойових розрахунків під час виконання завдань; досягнення взаємосумісності підрозділів збройних сил України та РП під час підготовки й виконання військових місій.

Отже, польсько-українська співпраця в рамках Програми «ПЗМ» стала основою військового співробітництва між РП та Україною. В результаті існування польсько-українського батальйону сформовано досвід співпраці ЗСУ і ЗСРП, доведено на практиці його перспективи. Співробітництво України з міжнародними організаціями у сфері миротворчої діяльності набуває дедалі більшої інтенсивності та динаміки й сприяє формуванню позитивного іміджу України як бажаного партнера міжнародних організацій і провідних країн світу. Спільні навчання українських і польських військових створили атмосферу довіри між народами.

¹ Ukraina i Yevropa // Uriadovyi kurier. – 1994. – №30. – 22 liutoho.

² Hladenko V. Spivrobotnytstvo Ukrainy z Aliansom: problemy ta perspektivy. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/2/161.pdf> – Назва з екрану.

³ Prohrama «Partnerstvo zarady myru» / Orhanizatsiia Pivnichnoatlantychnoho dohovoru. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/topics_50349.htm – Назва з екрану.

⁴ Strilchuk L. Ukraina – Polshcha: vid dobrosusidskykh vidnosyn do stratehichnoho partnerstva (kinets KhKh – m. KhKhI st.) / L. Strilchuk: monohrafiia. – Lutsk: Volynski starozhytnosti, 2013. – S. 202.

⁵ Trekhstoronnee zaiavlenye o dohovore Prezydentov Rossyy, SShA y Ukrainy // Rosyisko-ukraynskye otnosheniya 1990-1997 hh. Sbornyk dokumentov. – M., 1998. – S.204.

⁶ Prohrama «Partnerstvo zarady myru» / Orhanizatsiia Pivnichnoatlantychnoho dohovoru. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/topics_50349.htm – Назва з екрану.

⁷ Ukraina pryiednalasia do prohramy NATO «Partnerstvo zarady myru» (1994). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.calendarium.com.ua/ua/ukraina_priiednalasya_do_programi_nato_partnerstvo_zarady_miru_1994 – Nazva z ekranu.

⁸ Strilchuk L. Vkazana pratsia. – S.149.

⁹ Honcharenko M. Ukrainsko-polskyi myrotvorchyi batalion ta perspektyva yoho zastosuvannia u Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old.niss.gov.ua/book/Perepel/011.htm> – Назва з екрану.

¹⁰ Tam samo.

¹¹ Motsok V. Rozshyrennia NATO ta ukrainsko-polski vidnosyny: evoliutsiia vzaiedodii / V. Motsok // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. pr. Vyp. 123 – 124. Istoriiia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – Chernivtsi: Ruta, 2002. – S.152.

¹² Honcharenko M. Vkazana pratsia.

¹³ Khartiia pro osoblyve partnerstvo mizh NATO ta Ukrainoiu // Svit vidkryvaie Ukrainu Statti. Dokumenty. Komentari pid red. M. Soroka. – K.: Vyd-vo «Kyivska pravda», 2001. – K., 2001. – S. 451 – 458.

¹⁴ Hladenko V. Vkazana pratsia.

¹⁵ Honcharenko M. Vkazana pratsia.

¹⁶ Buhlai N. Vstup Respubliki Polshcha do NATO v konteksti prykhodu do vlady A. Kvasnievskoho / N. Buhlai // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 79. Chastyna II (u dvokh chastynakh). – K.: KNU im. T.H.Shevchenka; Instytut mizhnarodnykh vidnosyn, 2011. – S. 230.

¹⁷ Prohrama «Partnerstvo zarady myru» / Orhanizatsiia Pivnichnoatlantychnoho dohovoru. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/topics_50349.htm – Nazva z ekranu.

¹⁸ Strilchuk L. Vkazana pratsia. – S. 204.

¹⁹ Sanzhyrevskiy O. Ukrainsko-polskyi myrotvorchyi batalion: istoriia perehovoriv ta stvorennia / O. Sanzhyrevskiy // Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. Yuvileinyi vypusk. – Lutsk, 2007. – № 1. – S. 62 – 65.

²⁰ Stoietskyi S. Ukraina i Polshcha v suchasnykh heopolitychnykh koordynatakh: problema stratehichnoho vyboru i asymetrii partnerstva / S. Stoietskyi // Ukraina i Polshcha – stratehichne partnerstvo. Istoriiia. Sohoddennia. Maibutnie. – K.: Vyd-vo Ukrainkoho sotsiolohichnoho tsentru, 2002. – Ch. II. – S.77.

²¹ Ukrainskykh myrotvortsiv u Kosovo pobilshaie // Den. – 2002 – №58. – 29 bereznia.

²² Kordon M. Viiskove spivrobotnytstvo Ukraina-NATO. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://eprints.zu.edu.ua/6797/1/військове_20співробітництво_20україна-нато.pdf. – Назва з екрану.

²³ Tam samo.

²⁴ ZSU ta NATO stvoryly spilnu bryhadu. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zbroya.info/uk/blog/6773_zsu-ta-nato-stvoryli-spilnu-brigadu/. – Назва з екрану.

УДК: 327 (438+477)

L. Strilchuk
(Lutsk)© Людмила Стрільчук
(Луцьк)**РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ
ІНФОРМАЦІЇ У СУЧАСНИХ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИНАХ**

У статті аналізується роль засобів масової інформації у налагодженні та поглибленні сучасних українсько-польських міждержавних відносин. Від ЗМІ великою мірою залежить формування іміджу сусідньої держави, інформація про її історію, культуру, політику. Саме на засоби масової інформації покладається важливе завдання – національне примирення через подолання негативних суспільно-історичних стереотипів по відношенню поляка для українців та українця для поляків.

У сучасній українсько-польській історії ЗМІ великою мірою впливали на суспільну думку обох країн щодо питань національної пам'яті, у такий спосіб загострюючи або ж згладжуючи міжнаціональні протиріччя, а це, в свою чергу, позначалося на двосторонніх українсько-польських взаєминах.

Ключові слова: засоби масової інформації, міждержавні відносини, співробітництво, суспільні стереотипи, Україна, Польща.

Л. Стрільчук
(Луцьк)**РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ
ИНФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ
УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ МЕЖГОСУ-
ДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

В статье анализируется роль средств массовой информации в налаживании и углублении современных украинско-польских межгосударственных отношений. От СМИ во многом зависит формирование имиджа соседнего государства, информация о его истории, культуре, политике. Именно на средства массовой информации возлагается важная задача – национальное примирение через преодоление негативных общественно-исторических стереотипов по отношению поляка для украинцев, и украинца для поляков.

В современной украинско-польской истории СМИ во многом влияли на общественное мнение обеих стран по вопросам национальной памяти, таким образом обостряя или сглаживая межнациональные противоречия, а это в свою очередь сказывалось на двусторонних украинско-польских отношениях.

Ключевые слова: средства массовой информации, межгосударственные отношения, сотрудничество, общественные стереотипы, Украина, Польша.

**THE ROLE OF MASS MEDIA
IN MODERN UKRAINIAN-POLISH
INTERSTATE RELATIONS**

This paper examines the role of the media in the establishment and deepening of modern Ukrainian-Polish intergovernmental relations. Mass media largely influence formation of the image of the neighbouring country, information about its history, culture and politics. They are the mass media that carry out an important task – national reconciliation by means of overcoming of the social and historical stereotypes in relation of the Pole to the Ukrainians and vice versa.

Speaking about modern Ukrainian-Polish history mass media have greatly influenced social opinion of the both countries regarding the issues of national heritage sharpening or smoothing over the contradictions thus influencing the bilateral Ukrainian-Polish relations.

Keywords: media, international relations, cooperation, social spereotypy, Ukraine, Poland.

Постановка наукової проблеми. Сучасні Україна та Республіка Польща не просто сусідні держави та стратегічні партнери, які поглиблюють співробітництво у політичній та економічній сферах, це держави, які розвивають добросусідські, міжнаціональні та міжлюдські взаємини. Важливу роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), які не лише інформують про країну-сусіда, але й формують її імідж, ознайомлюють з історією, культурою й традиціями сусідів і тим самим сприяють зближенню двох народів, подоланню негативного історичного спадку, суспільних стереотипів. З іншого боку ЗМІ здатні досить швидко привернути увагу громадськості до тих чи інших проблем у міжнаціональних відносинах. І від подання інформації, вираженості позиції напряду залежить суспільний резонанс, який, у свою чергу, великою мірою здатен впливати на міждержавні взаємини.

Тому сьогоднішня покладає на ЗМІ не лише завдання інформувати, але й сприяти нормалізації, розвитку та поглибленню міжнаціональних відносин. Отже, роль засобів масової інформації та їх дієвого впливу на суспільну думку є надзвичайно важливою у сучасному світі й навряд чи може бути переоцінена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказаний напрямок досліджень не став предметом окремої наукової розвідки, а досліджувався лише фрагментарно, найчастіше журна-

лістами українських та польських часописів. Тому запропонована стаття містить елементи **наукової новизни**. Побіжно роль ЗМІ досліджували О. Грищенко, Н. Завітневич, Д. Горун. Стаття побудована на матеріалах української та польської преси та матеріалах поточних архівів.

Метою статі є аналіз ролі засобів масової інформації у сучасних українсько-польських взаєминах та виявлення їх можливостей останніх впливати на формування громадської думки щодо держави-сусіда, на загострення чи згладження міжнаціональних протиріч.

Вклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Ознайомлення з культурою сусіднього народу, поінформованість про спосіб життя, його суспільні та моральні цінності неможливі без активної участі у цьому процесі ЗМІ. За посередництвом ЗМІ кожен українець та поляк може повною мірою ознайомитися з історією та культурою, звичаями й традиціями, досягненнями та проблемами народу по іншій бік українсько-польського кордону. Саме ЗМІ, які сьогодні є поширеними та доступними для кожного, висвітлюючи ті чи інші події міжнародного життя, формують їх сприйняття суспільством, дозволяють кожному долучитися до особливостей культури сусіднього народу. Адже разом із фактами ЗМІ пропонують читацькій (глядацькій) аудиторії свою оцінку події, розставляють на власний смак акценти на тому чи іншому її аспекті, додають певний контекст чи опускають деякі подробиці. Всі ці факти й формують ставлення суспільства до будь-якого явища загалом та у міжнародних відносинах зокрема.

Як свідчать архівні документи, польсько-українське співробітництво на рівні ЗМІ активно розгорнулося з часу здобуття обома країнами незалежності. Зокрема, «Довідка про співпрацю в галузі засобів масової інформації між Польщею та Україною за 1991 рік» містить наступну інформацію: «...співпраця на рівні ЗМІ між двома державами охоплює близько сотні редакцій газет та журналів. В інформаційному просторі про державу-сусіда уже не існує «табу»...»¹.

Ще один архівний документ яскраво ілюструє механізми та особливості співпраці у сфері ЗМІ на між країнами початку 90-х років ХХ століття: «...саме засобам масової інформації належить провідна роль у справі зближення народів-сусідів, а тому слід розши-

рювати їх взаємодію. Налагоджено контакти між: Польською Агенцією пресою та Радіо-телеграфною агенцією України з метою оперативного обміну інформацією; Польським державним комітетом в справах радіо і телебачення і Державним комітетом України у справах радіо і телебачення, а також між телевізійними осередками в Кракові та Києві з метою обміну теле- і радіопрограмами, телевізійними та документальними фільмами, організації теле- та радіомостів; створення об'єднань польських та українських журналістів з метою спільної роботи та запозичення досвіду, організація творчих журналістських делегацій для обміну; підтримка та активізація співпраці воєводських та обласних ЗМІ для розширення обміну газетними матеріалами, організація взаємних виїздів на практику та стажування журналістів прикордонних воєводств та областей...»².

В архівних фондах, що датуються початком 90-х років ХХ століття, міститься чимало документів, які свідчать про інтерес польського суспільства до України і навпаки, про налагодження співпраці між редакціями газет, телеканалами тощо. Наприклад, 29 грудня 1993 року Посольство Республіки Польща в Україні офіційно звернулося до української влади від імені журналістів першого каналу польського телебачення з проханням посприяти у підготовці циклу передач для телебачення про сучасну економічну, політичну та культурну ситуацію в Україні. Запропоновано було цикл передач про державу-сусіда під назвою «Поруч із нами» («Obok nas»)»³.

Аналізуючи відображення двосторонніх польсько-українських відносин у ЗМІ, варто, перш за все, наголосити на тому факті, що польська тематика набагато ширше представлена на шпальтах газет та місцевих телеканалів у західних областях України, навіть ширше, аніж у центральних ЗМІ. Аналогічною є й ситуація з українською проблематикою у польських ЗМІ, де східні воєводства акумулюють інформацію про державу-сусіда. Цьому є ряд об'єктивних причин: безпосередня територіальна близькість; тісні історичні та культурні зв'язки; наявність відповідно, на західних теренах України та східних теренах Польщі чисельної української та польської національних меншин; постійні та тісні економічні й міжлюдські контакти⁴.

Щодо тем, які найчастіше порушуються у прикордонних ЗМІ в 2010 – 2011 роках, вар-

то, у першу чергу, назвати тему політики Польщі в ЄС зі сприяння євроінтеграційному поступу України. Це пов'язано, насамперед, з тим, що з липня по грудень 2011 року Польща головує у Європейському Союзі. Саме в липні спостерігається пік кількості статей з названої тематики. Для прикладу можна навести наступні заголовки: «Польща просуватиме Україну в Євросоюз, коли стане до керма»⁵, «У Польщі обіцяють просувати Україну до Європи»⁶, «Польща дає ключ, яким Україна відкриє двері в Євросоюз»⁷. Такі та схожі назви публікацій є досить частими на шпальтах газет, інтернет-ресурсах, є предметом обговорення місцевих телеканалів. Тексти таких матеріалів є, приблизно однаковими за характером: Україна покладає великі надії на головування Польщі, яка завжди була адвокатом України в ЄС і буде сприяти укладенню угод про асоціацію та зону вільної торгівлі, а можливо, й про вступ до ЄС⁸.

Деякі інші інформаційні спрямованості мають видання, що організовані національними меншинами. Так, наприклад, на сторінках «Монітора Волинського» («Monitor Wołyński»), заснованого у 2009 році польською меншиною Волині, найчастіше ведеться полеміка з приводу злободенних питань життєдіяльності польської громади, звернення до пам'ятних подій польсько-українського сьогодення, спільного минулого, проблем співіснування польської меншини із місцевими органами влади: «Звернення до волинян Ради з питань етносоціальної політики при Волинській обласній державній адміністрації»⁹, «Ми зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Польщею»¹⁰, «Десяті Міжнародні Дні Полонії та поляків за кордоном»¹¹, «Марш Живого Пам'яті Польського Сибіру»¹², «Відкрито новий відділ польського товариства»¹³ та інші.

Рівень позиціонування національних меншин і народів у інформаційному просторі чи не найважливішою мірою проявляється сьогодні через телебачення і радіомовлення, які виступають важливими інструментами задоволення культурних потреб національних меншин, забезпечення їх прав у інформаційній сфері. Відповідно до статті 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», телерадіокомпанія в Україні здійснюється державною мовою. Однак, закон передбачає (ст. 10), що мовлення на певні регіони може здійснюватися також мовою національних

меншин, що компактно проживають на даній території. Відповідно до статті 7 Угоди «Про принципи співробітництва між Україною і Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин», де мова йде про «...сприяння організації радіомовних програм для поляків в Україні», здійснюються радіота телепередачі польською мовою¹⁴.

24 квітня 2002 року в Києві відбувся круглий стіл, присвячений проблемам розвитку ЗМІ національних меншин України¹⁵. Розглядалися питання співпраці на державному рівні з громадськими організаціями національних меншин в інформаційній сфері, йшлося про виховання у молоді міжетнічної толерантності, про проблеми розвитку ЗМІ у плані реалізації прав національних меншин в інформаційній сфері та ін.

З огляду на особливості національного складу населення України, мовлення для польської національної меншини ведуть Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Житомирська обласні державні телерадіокомпанії. З 1990 року починає випускати телепередачі Українська служба «Радіо Полонія». Річний обсяг телепередач – 15 годин, радіопередач – 21 година¹⁶. «Радіо Полонія» подає слухачам об'єктивну інформацію про РП, польську точку зору на світові та регіональні події, ілюструє образ польського суспільства, його наукові та культурні досягнення через випуски новин, огляд преси, інтерв'ю та дискусії.

З листопада 1996 року Радіо «Незалежність» у Львові почало ретранслювати польські та українські передачі Польського Радіо. З 2003 року Радіо «Континент» почало трансляції українською мовою Радіо Полонія в Києві, а також у Вінниці та Хмельницькому, а з 2004 року і у Донецьку. В 1996 році керівництвом Радіо Полонія спільно з Польським національно-культурним товариством у Львові на громадських засадах при радіо «Незалежність» було створено окрему польську редакцію «Radio Lwow», яка висвітлює життя польської громади в Західній Україні. Особлива увага в програмах радіо приділяється розвитку добросусідства України та РП¹⁷.

Для української національної меншини Польщі важливим засобом підтримки національної самобутності є доступ до громадського телебачення та радіо. З листопада 1995 року у Варшавському телевізійному осередку (ВТО) почала виходити в ефір програма українською мовою «Теленовини», ефірний час

якої до весни 1997 року складав десять хвилин на місяць, і транслювалася у восьми місцевих осередках. З весни 1997 року тривалість програми було збільшено до 15 – 20 – 25 хвилин раз на місяць, а з квітня 2002 року «Теленовини» стали загально польською програмою. Кошти на передачу виділяє Головна управа Польського громадського телебачення (TVR).

Дослідження серед глядацької аудиторії довели, що «Теленовини» дивляться не лише польські громадяни українського походження, але й поляки. Для поляків «Теленовини» стали джерелом знань про невідомі їм епізоди історії, наприклад, післявоєнної історії українців Польщі. Громадське радіомовлення української національної меншини у Польщі представлено інформаційно-музичними передачами «Український калейдоскоп», «Українські мелодії».

Важливою з точки зору інформування про Україну є видавнича діяльність української національної меншини у РП. Постійним виданням є тижневик «Наше слово», релігійний місячник «Благовіст», місячник «Над Бугом і Нарвою», кварталник «Ватра» та ін. Попри це, все ж таки, проблема з випуску україномовних видань існує, адже українську газету чи журнал у Польщі купити практично неможливо.

ЗМІ національних меншин, української у Польщі та польської в Україні, поряд із державними національними засобами масової інформації, спільно формують образ держави-сусіда, сприяють розвитку добросусідських відносин.

Одним із найчастіше згадуваних протягом 2010 – 2012 років, питань як в українських, так і в польських ЗМІ, причому однаковою мірою регіонального та центрального рівнів, є питання, пов'язані із футбольним чемпіонатом, який Польща й Україна мали приймати, та прийняли у 2012 році. Відповідно, досить часто згадується тема співробітництва країн у контексті спільної підготовки до Євро – 2012. У цьому плані прикордонні ЗМІ роблять наголос на візових питаннях та прикордонному співробітництві яке передбачає розбудову пунктів пропуску на польсько-українському кордоні¹⁸.

Постійною за згадуванням у ЗМІ у Західній Україні та у Східній Польщі є тема прикордонного співробітництва, яка також впливає з фактора географічної близькості.

Щодо згадуваної тематики, то на українсько-польському прикордонні зустрічаються діаметрально протилежні репортажі: від викриття недоліків ТКС, критики до формування ЗМІ сталого позитивного стереотипу співробітництва по програмі «Україна – Польща – Білорусь».

Найгостріші дискусії та найбільш різкі оцінки преси як української, так і польської були присвячені спірним історичним питанням українсько-польських відносин. І саме у цьому випадку українські та польські ЗМІ зайняли діаметрально протилежні позиції в оцінці перебігу подій.

Для порівняння кола проблем, що цікавлять регіональні ЗМІ, проаналізуємо образ Республіки Польща у ЗМІ Донецької області. Серед найбільш згадуваних тем у 2010 – 2011 роках у донецьких ЗМІ є: співпраця України та Республіки Польща в рамках Євро – 2012, регіональне співробітництво м. Донецька та польських воєводств, Смоленська катастрофа, візовий режим та міграція, євроінтеграція.

Як зазначає з цього приводу О. Грищенко, кожне окреме видання обирає для себе пріоритетні для висвітлення теми, в той час як інші – ігноруються. Крім цього, помітна певна ідеологічна спрямованість видань, згідно з якою можна умовно поділити всі ресурси на 3 групи: перша група – проросійські, друга – проукраїнські з прихильним ставленням до Польщі; третя – видання, що дотримуються офіційної державної позиції щодо Польщі¹⁹. Аналіз тематики регіональних ЗМІ заходу і сходу України переконливо свідчить, що головний лейтмотив інформаційних сюжетів – це міждержавне співробітництво. Не прослідковується особливої різниці і в тематиці польських ЗМІ, будь то регіональні чи загальнодержавні.

Однак досить великою є різниця між регіональними та загальнодержавними ЗМІ у плані особливостей висвітлення польсько-українських взаємовідносин. Наприклад, центральні видання («Політика і час», «Дзеркало тижня», «День» – з українського боку та «Polityka», «Gazeta Wyborcza», «Wprost» – з польського) підходять до цього питання зважено, підтримуючи урядову лінію, вдаються до поглибленого аналізу, порівняльних оцінок тощо. А от регіональна преса доволі часто буває досить емоційною в оцінках, з помітними настроями місцевого населення і таке інше²⁰.

Загалом в інформуванні про українсько-польські відносини беззаперечним лідером є друковані ЗМІ. Однак, як свідчить статистика більшість осіб дуже мало читає або не читає взагалі газети та часописи, а отримує інформацію переважно з радіо, телебачення чи електронних ЗМІ²¹. Тож значна частина інформації не доходить до широкого загалу.

Спільною проблемою для українських та польських регіональних ЗМІ є той факт, що більшість із них не мають постійних кореспондентів, чи експертів з проблем сусідньої держави (виняток становлять центральні ЗМІ). Тому досить частим явищем є публікація матеріалів, які не дають ґрунтовного аналізу та вичерпної інформації, а швидше, є даниною потребам не надто вибагливих читачів чи певним стереотипам. Серед актуальних проблем необхідно виділити й відсутність діалогу між ЗМІ Польщі та України на державному рівні. Широкі дискусії переважно або розминаються у часі, або існують паралельно. До проблем ЗМІ варто також віднести: асиметрію інформаційних потоків, незнання мови, брак коштів, відсутність зацікавлення читачів і, як наслідок, попиту на матеріали з життя сусідів²².

Проблема партнерства українських та польських ЗМІ стала предметом активного обговорення на першому засіданні Ради євро регіону «Буг» у травні 1996 року. Зважаючи на важливу роль преси і телебачення у процесі поглиблення польсько-українського співробітництва, розглядалася можливість створення єдиного інформаційного органу асоціації. Було запропоновано його три його види: єдина спільна українсько-польська газета «Євро регіон «Буг»» і два варіанти журналу форматів А-3 і А-4, проте рішення з цього питання так і не було прийняте, тому з весни 1996 року польська сторона самостійно, за підтримки міжнародного агентства «Ізан-прес», розпочала випуск журналу «Євро регіон-прес»²³. Крім того, українські та польські журналісти з того ж таки 1996 року розпочали регулярний обмін делегаціями кореспондентів для вивчення досвіду роботи, організували круглі столи, семінари, наради.

Особливо плідною виявилася взаємодія регіональних газет «Волинь» і «Тигоднік Хелмські», які уклали між собою угоду про взаємну співпрацю. Першим результатом таких домовленостей став випуск спільної обмінної сторінки-вкладки «Євро регіон «Буг»». Згадані часописи провели ряд спільних акцій бла-

годійного характеру під умовними назвами «Автобуси надій». Завдяки журналістам міжнародного значення набув захід «Коляска для інваліда».

Оцінюючи роль засобів масової інформації в розвитку та розширенні польсько-українських взаємин, необхідно найперше відзначити їх активну участь у процесі гармонізації добросусідських відносин між країнами загалом та поглибленні гуманітарних взаємин зокрема. Саме завдяки зусиллям ЗМІ в суспільствах формується позитивний імідж держави-сусіда, стають зрозумілими національні цінності сусіднього народу. Завдяки продуманій та скорегованій позиції ЗМІ, в польсько-українських стосунках вдалося уникнути загострення міжнародних суперечок, згладити гострі кути спільної історичної спадщини.

Поінформованість про державу-сусіда є невід'ємною складовою польсько-українських міждержавних взаємин, і саме ця поінформованість слугує підвалиною культурно-мистецькій співпраці Республіки Польща та України, адже сприйняття та розуміння культури сусіднього народу не можливе без знання його історії, особливостей життя та менталітету.

¹ Arkhiv aktiv novykh u Varshavi. Archiwum Aktów nowych w Warszawie (AAN w Warszawie). PZPR. Wdział-Sekretariat Komisij Międzynarodowej. Sygn. 486 (973/495). – S. 17.

² AAN w Warszawie. PZPR. Komitet Centralny. Wydział Polityki Społeczno-Ekonomicznej. Sygn. LXX/11. – S. 7.

³ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukr.) F.1. «Verkhovna Rada Ukrainy», op.22, spr. 1401 «Plan roboty komisii ta dovidky pro vykonannya», ark. 12 – 14.

⁴ Strilchuk L.V. Rol zasobiv masovoi informatsii v naladzhenni ukraïnsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosyn ta podolanni istorychnykh stereotypiv / L.V. Strilchuk // Istorychni studii Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Vypusk 8. – Lutsk, 2012. – S. 131.

⁵ Polshcha prosuvatyme Ukrainu v Yevrosouiz, koly stane do kerma. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....105844>. – Nazva z ekrana.

⁶ U Polshchi obitsiaut prosuvatyi Ukrainu do Yevropy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....omAnch>. – Nazva z ekrana.

⁷ Polshcha daie kliuch, yakym Ukraina vidkryie dveri v Yevrosouiz [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....230259>. – Nazva z ekrana.

⁸ Polsko-ukraïnski vidnosyny u vysvitleni ZMI Lvivskoi oblasti. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rusfil-mggu.at.ua/forum/29-88-1> – Nazva z ekrana.

⁹ Zvernennia do volynian Rady z pytan etnosotsialnoi polityky pry Volynskii oblasnii derzhavnii administratsii // Monitor Wolyński. – 2010. – 1 kvitnia. – S. 2.

- ¹⁰ Vakoliuk V. Oleksandr Kuryliuk: «My zatsikavleni u rozvytku partnerskykh stosunkiv z Polshcheiu» / V. Vakoliuk // Monitor Wolyński. – 2011. – 21 kvitnia. – S. 11.
- ¹¹ Vakoliuk V. Desiati Mizhnarodni Dni Polonii ta poliakiv za kordonom / V. Vakoliuk // Monitor Wolyński. – 2011. – 12 travnia. – S. 7.
- ¹² Marsh Zhyvoi Pamiati Polskoho Sybiru // Monitor Wolyński. – 2009. – 24 veresnia. – S. 1 – 2.
- ¹³ Vidkryto novyi viddil polskoho tovarystva // Monitor Wolyński. – 2011. – 26 travnia. – S. 12.
- ¹⁴ Katsun Yu. Mizhnatsionalni vzaiemyny: vidpovidalnist – za zhurnalistamy / Yu. Katsun // Den. – 2006. – № 25. – S. 5.
- ¹⁵ Uhoda pro spivrobotnytstvo mizh Ministerstvom osvity Ukrainy ta Ministerstvom natsionalnoi osvity Respubliky Polshcha // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1993. – № 1. – S. 12.
- ¹⁶ Zavitnych N.H. Humanitarnyi chynnyk v ukrainsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh / N.H. Zavitnych. Dys... kand. polit. nauk: 23.00.04. – K., 2008. – S. 113.
- ¹⁷ Zavitnych N.H. Vkaz. pratsia. – S. 114.
- ¹⁸ Polsko-ukrainski vidnosyny u vysvitleni ZMI Lvivskoi oblasti....
- ¹⁹ Hryshchenko O.A. Obraz Respubliky Polshcha v ZMI Donetskoï oblasti / O.A. Hryshchenko. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://istfak.org.ua/tendensii-rozvytku-suchasnoi...> – Nazva z ekrana.
- ²⁰ Strilchuk L.V. Vkaz. pratsia. – S. 132.
- ²¹ Znakhorenko O.M. Stratehichne partnerstvo v ukrainsko-polskykh vidnosynakh: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. / O.M. Znakhorenko / Instytut mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2005. – S. 161.
- ²² Kremen V. Politychna stratehiia Ukrainy. Porivnialni perspektyvy / V. Kremen // Viche. – 1994. – № 10. – S. 3 – 12.
- ²³ Potiichuk V. R.ol mistsevykh zasobiv masovoi informatsii u transkordonnii diialnosti Volynskoi oblasti / V. Potiichuk // Sotsialno-ekonomichni doslidzhennia v perekhidnyi period : Problemy i perspektyvy transkordonnoi spivpratsi v aspekti protsesiv yevropeiskoi intehtratsii. – Vyp. KhV. – Lutsk : Vezha, – S. 423.

УДК 329.7:94(477)«18/19»

© Наталя Громакова
(Ірпінь)

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті автор досліджує польський національний рух модерної доби у контексті трансформації суспільної свідомості. На прикладі польського руху в українських теренах проаналізовано вплив діяльності його учасників на еволюцію громадської свідомості, що, в свою чергу, визначала специфіку урядової політики Російської імперії у «польському питанні» упродовж XIX ст.

Ключові слова: національний рух, громадсько-політична діяльність, суспільна свідомість, «польське питання», імперська політика, ментальне картографування.

Н. Громакова
(Ірпінь)

ПОЛЬСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

В статье автор исследует польское национальное движение современной эпохи в контексте трансформации общественного сознания. На примере польского движения в украинских землях проанализировано влияние деятельности его участников на эволюцию общественного сознания, что, в свою очередь, определяла специфику правительственной политики Российской империи в «польском вопросе» в течение XIX в.

Ключевые слова: национальное движение, общественно-политическая деятельность, общественное сознание, «польский вопрос», имперская политика, ментальное картографирование.

N. Gromakova
(Irpin')

THE POLISH NATIONAL MOVEMENT AS A FACTOR OF SOCIAL CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION

The article is devoted to the analysis of the Polish national movement in the context of transformation of social consciousness during the period of modernity. The Polish movement in Ukraine was an example of influence of its participants on the evolution of public awareness, which determined the specific government policy of the Russian Empire in the «Polish question» during the nineteenth century.

One of the most important aspects of the study of social transformations during the period of modernity is to figure out the peculiarities of public opinion evolution as a part of intellectual discourse as well as an effective mechanism in government policy implementation. Therefore, it should be noted that national movements were one of the most important tools in the formation of public consciousness in the nineteenth century. They not only destroyed the previous models of political relations based on loyalty of the ruling dynasty, but also suggested new projects of active citizenship in terms of national state development.

The spread of the Polish national movement as well as radical demands of its participants directly influenced the genesis of the Russian national identity, especially in Right-Bank Ukraine, historically known as imaginable «Rus» Region. The conflict between Polish and Russian national projects on the issue of Ukrainian territories represented the differences in perception of socio-historical space that acquired sacred significance in the context of national development.

The increasing number of national requirements of the Poles was the main reason for the imposition of restrictions in the «Polish question» from the official St. Petersburg, and was accompanied by nationalization of the Russian people. From the very beginning the implementation of the Russian nationalist project (when the issue concerned their 'own space' identity on the Ukrainian territory) confronted the Polish project. Thus, the territory was marked as an integral part of the revived Polish state.

In response to the growth of the Polish national struggle, the image of «the enemy» was formed in the Russian public discourse through demonization and accusations of the Polish people in nationalist imperial ambitions that threatened the imperial nationalistic acquisition of «historical Russian land».

The Polish national movement was subject to significant transformations in the late nineteenth century. Disappointment in the conspiratorial and insurgent activity, as the main forms of liberation struggle, launched a new phase of the Polish national movement. The spread of ideas of positivist «organic work» predetermined the focus on the educational and economic activities as well as education of the ethnic Poles in the national spirit. Strengthening of social and economic activity was viewed as a significant factor in society modernization that would become a prerequisite for the restoration of Polish state in future.

However, there were many obstacles even for such a limited activity in the Dnieper region due to the efforts of imperial power. Nationalization of the Russian society that was based on the principles of strengthening autocracy prevented any form of public activity that contradicted the official policy of St. Petersburg. The

activity of several associations and centers created by the Polish people was closely monitored by the bureaucratic structures of police organizations.

The author concludes that the Polish national movement played a significant factor in the transformation of social consciousness in the context of modern Russian nation-building during the nineteenth century. The struggle of the Polish people to restore the lost imperial state was the catalyst of the mental mapping of the Right-Bank Ukraine as their own space of identity. Further, competition of the Polish national and imperial projects in the region affected the evolution of social consciousness in the Russian official and public discourse as well as the formation of Russian national project during the nineteenth century. The consequences of this transformation included the genesis of imperial patriotism and nationalization of public consciousness. The latter perceived the Polish national movement over the Ukrainian territory as a threat to Russian national interests on the historical Russian territory in the late nineteenth century.

Keywords: *national movement, socio-political activity, social consciousness, «the Polish question», imperial policy, mental mapping*

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. європейське суспільство зазнало ґрунтовних суспільних трансформацій, спричинених як руйнацією традиційної системи цінностей, зіпертої на принципи універсалізму доби Просвітництва, династичної лояльності та релігійної приналежності, так і внаслідок оформлення нової моделі суспільних відносин, що базувалася на буржуазно-демократичних засадах і ідеології націєтворення. Лібералізація і певна демократизація життя суспільства зумовлювали необхідність залучення до політичних процесів ширших верств населення, формування єдиного національного простору, вкоріненого у свідомості не лише правлячої еліти, але й широкого загалу. Громадська свідомість стає вагомим фактором суспільних процесів, що, з одного боку, впливає на реалізацію державної політики, а з другого, – дозволяє використовувати її як потужний мобілізаційний ресурс у питанні легітимації цієї політики.

Важливим аспектом дослідження суспільних трансформацій модерної доби, на наш погляд, є з'ясування специфіки еволюції громадської думки як складової інтелектуального простору та дієвого механізму реалізації урядової політики. У цьому контексті варто зазначити, що одним із найсуттєвіших важелів формування суспільної свідомості упродовж XIX ст. виступали саме національні

рухи, які руйнували старі моделі політичних відносин, засновані на лояльності пануючій династії, і водночас пропонували нові проекти активного громадянства в умовах національного державотворення.

Більшість сучасних дослідників погоджуються, що специфіка націєтворення у Східній Європі зумовлювалася суперництвом у регіоні двох імперських держав на чолі з пануючими династіями Габсбургів та Романових¹. Вагомим аргументом у цих конкурентних змаганнях упродовж XIX ст. залишалося «польське питання», розв'язання якого впливало на внутрішню і зовнішню політику двох імперій, формувало громадський інтелектуальний дискурс і, зрештою, впливало на реалізацію імперських націєтворчих проектів.

Разом з тим, необхідно зауважити, що визначення впливів, здійснюваних національними рухами на трансформацію суспільної свідомості у зазначений період, сприятиме комплексному дослідженню проблем урядової політики у національному питанні, зокрема ролі громадських ініціатив у прийнятті конкретних рішень, ступеня легітимності заходів уряду та підтримки їх у суспільстві, можливостей і засобів використання суспільної свідомості як дієвого каналу трансляції власного націєтворчого проекту тощо. З іншого боку, національні рухи виступали потужним чинником інтелектуального картографування і формування власного простору ідентичності у суспільній свідомості не лише їх учасників, але й представників інших дотичних національних рухів, що сприяло кристалізації націєтворчих процесів у регіоні.

Метою статті є визначення факторів впливу польського національного руху на трансформацію суспільної свідомості в російському офіційному та громадському дискурсі, а також на формування російського національного проекту упродовж XIX ст.

Наявний історіографічний дискурс, присвячений проблематиці польського національного руху модерної доби, дозволяє виокремити декілька рівнів її дослідження. По-перше, це праці теоретико-методологічного характеру, серед яких дослідження Р. Шпорлюка, А. Каппелера, П. Вандича, А. Валіцького, Н. Дейвіса та ін.². У них науковці досліджують типологічну сутність, регіональну специфіку, напрямки еволюції польського національного руху крізь призму модерного націєтворення у Східній Європі. Ними запро-

поновано низку нових методологічних підходів, серед яких – дослідження польського національного руху у контексті конкурентної боротьби з російським та українським національними проектами (Р. Шпорлюк), застосування ситуаційного підходу до з'ясування сутності імперської політики у «польському питанні» (А. Міллер), порівняльна характеристика польського руху з аналогічними проектами у Центрально-Східній Європі (П. Вандич), визначення регіональної специфіки польського руху на українських теренах (А. Каппелер) тощо. До другої групи досліджень належать праці узагальнюючого характеру, присвячені здебільшого вивченню окремих аспектів діяльності учасників польського національного руху – розвитку освітянської діяльності та шкільництва, еволюції соціально-економічного становища поляків на українських теренах упродовж XIX ст., культурницькій діяльності полонії, й зокрема її внеску в історико-краєзнавчі дослідження та ін³. Окремо варто відзначити ґрунтовне дослідження Ю. Земського, присвячене з'ясуванню особливостей польсько-російсько-українських змагань за Правобережжя у середині XIX ст. Автор здійснив комплексний аналіз чинників, що впливали на суспільний дискурс стосовно «польського питання», показав вагомість громадської думки у період відносної лібералізації урядової політики у перші роки правління Олександра II⁴.

Разом з тим, з'ясування ролі польського національного руху у трансформації суспільної свідомості в контексті польського, російського й українського націотворення сприятиме комплексному аналізу національно-імперського дискурсу, а також визначенню чинників формування російською громадськістю та істеблїшментом власного простору ідентичності та його конкуренції із польськими ментальними мапами упродовж XIX ст.

Від самих поділів Речі Посполитої правобережні терени сприймалися російським істеблїшментом і навіть частиною російських лібералів як території, нерозривно пов'язані з Росією, що підважувало імперські претензії на заангажованість у європейські справи⁵. І хоча до польського повстання 1830-1831 рр. Правобережна Україна беззастережно вважалася за регіон польського культурного й соціально-економічного домінування і поляки могли сподіватися принаймні на співчуття ліберально налаштованої частини російського

соціуму щодо втрати незалежності, втім будь-яка спроба відокремлення українських теренів від імперського організму суворо засуджувалася на рівні суспільного дискурсу й жорстоко каралася з боку влади.

Варто погодитися з А. Портновим, який стверджував, що «до 1830 р. – вибуху польського повстання, спосіб бачення Росією ситуації в західних губерніях впливав зі станово-династичного характеру імперії, тому шляхта була передусім «поміщиками», а не «поляками», а етнічний склад населення практично не цікавив офіційний Петербург (хоча і надалі в імперській політиці становий підхід змагається з національним)»⁶.

У перші роки після Віденського конгресу 1815 р. польська шляхта західних губерній запропонувала декілька проектів об'єднання колишніх провінцій Речі Посполитої в одну адміністративну структуру в межах Росії⁷. Втім жоден з них не був реалізований, значною мірою, під тиском російських еліт, в аргументації яких на початку XIX ст. також переважали геополітичні й історично-легітимізаційні, а не етнічні тези. Так, М. Карамзін у своєму зверненні до Олександра I наголошував: «Вы думаете восстановить древнее Королевство Польское; но сие восстановление согласно ли с законом государственного блага России?.. Белорусия, Волыния, Подолия, вместе с Галициею, были некогда коренным достоянием России. Если Вы отдадите их, то у Вас потребуют и Киева, и Чернигова, и Смоленска: ибо они также долго принадлежали враждебной Литве. Или все, или ничего. ... одним словом, восстановление Польши будет падением России...»

...никогда Поляки не будут нам ни искренними братьями, ни верными союзниками. Теперь они слабы и ничтожны: слабые не любят сильных, а сильные презирают слабых; когда же усилите их, то они захотят независимости, и первым опытом ее будет отступление от России... Литва, Волыния желают Королевства Польского, но мы желаем единой Империи Российской»⁸.

Цитований уривок з меморандуму М. Карамзіна віддзеркалює уявлення імперських інтелектуальних еліт про власний простір ідентичності, що згодом трансформується на засадничу складову російського національного проекту. Можна стверджувати, що поширення польського національного руху, радикалізація вимог його учасників безпосередньо

впливали на генезис російської національної ідентичності, особливо коли йшлося про Правобережну Україну як уявлений історично «руський» регіон. Тобто конфлікт між польським та російським національними проектами стосовно українських теренів уособлював розбіжності щодо уявлення про власний суспільно-історичний простір, що в умовах націєтворення набувало сакрального значення.

Ці розбіжності яскраво проявилися навіть під час встановлення контактів з представниками російського декабристського руху. У відповідь на вимоги поляків відновити державність у кордонах 1772 р. керівники декабристських організацій відповіли, що згодні «повернути, що справедливо і можливо буде». Остаточне вирішення проблеми відкладалося до проведення референдуму, «надавши право народам вирішувати, чію сторону вони оберуть»⁹. Якщо ідеологи польського руху вважали українські терени історично з'єднаними з Польщею, то декабристи наполягали на спільності історії, культури й конфесії регіону з Росією.

Уособленням польської візії Правобережжя як власного суспільно-історичного і культурного простору стали твори представників «української школи» у польському романтизмі – А.Мальчевського, С.Гощинського, М.Чайковського та інших. Саме їм належить оспівування колишніх «східних кресів» Речі Посполитої як втраченої Аркадії з її суспільною злагодою, виявами територіального та громадянського патріотизму, лицарської доблесті тощо. Легенда України перепліталася в їхніх творах із образом революції, повстання та громадянської війни, з портретом незалежного вільного козака, що в разі потреби зі зброєю в руках боротиметься за свої права; з переконанням, що пошук шляхів порозуміння з народом є головною суспільною проблемою Польщі.

Поляки південно-західних і західних губерній Російської імперії упродовж всього XIX ст. залишалися частиною польського соціокультурного простору, що сприяло модерному націєтворенню та інтелектуальному картографуванню власної ідентичності. Збереження власних суспільних інститутів і простору культурного обміну дозволяло чинити опір імперській русифікації, поширювати націоналістичні ідеї та зміцнювати польську національну ідентичність. З іншого боку, це сприяло сприйняттю ідей «органічної праці» та їх

реалізації у громадсько-політичному житті другої половини XIX ст.

У свою чергу, Н. Дейвіс підкреслював, що генезис польського національного руху був зумовлений безкомпромісним характером пануючих режимів: «Володарі держав, що поділили Польщу, ніколи не ставились прихильно до відтворення суверенної й цілком незалежної Польщі. Їхня початкова готовність дати певну автономію своїм польським провінціям поступово зменшувалась, а в Росії та Пруссії зникла цілковито. В результаті політично свідомі поляки постали перед дуже вузьким діапазоном вибору... Їм треба було працювати або зі владою, або проти неї... тих поляків, які відмовлялися працювати зі владою, неминуче одразу відкидали у світ підпілля, змов і тероризму»¹⁰.

Ю. Земський дійшов висновку, що зростання національних вимог поляків неодмінно спричиняло запровадження обмежень у «польському питанні» з боку офіційного Санкт-Петербурга, а також супроводжувалися націоналізацією самих росіян: «...одночасно із спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося «формування» ідей російської нації та російських національних інтересів»¹¹.

У цьому контексті доцільно, на наш погляд, проаналізувати специфіку імперської націоналізації та роль у цих процесах суспільної свідомості. На думку О. Міллера, для імперської еліти територія держави уособлювала простір цивілізаційного тяжіння усього східного слов'янства¹². Цій цивілізаційній консолідації загрожував польський рух, що виступав суперником Російської імперії у питанні асиміляції місцевого населення¹³.

Разом з тим О. Міллер досліджує націоналізацію імперії Романових та аналогічні процеси у сусідніх континентальних імперіях, перш за все в імперії Габсбургів, застосовуючи історико-порівняльний та ситуаційний підходи. Він дійшов висновку, що складовою націоналізації суспільної свідомості був процес «територіалізації етнічності», яка виступала засадничим принципом формування уявлення про національний територіальний простір¹⁴.

Процеси націоналізації у модерну добу, на думку О. Міллера, були нерозривно пов'язані із націоналістичним «привласненням» певної території: «Говоря о националистическом присвоении пространства, я имею в виду сим-

волическую, воображаемую географию. Речь идет о сложном комплексе дискурсивных практик, который включал в себя идеологическое обоснование, символическое, топонимическое, художественное освоение определенного пространства таким образом, чтобы общественное сознание осмысливало это пространство как часть именно «своей», «национальной» территории»¹⁵.

Реалізація російського націоналістичного проекту, коли йшлося про дискурс власного простору ідентичності на українських теренах, від самого початку вступила у конфронтацію з польським проектом, що ментально картографував цей простір як невід'ємну складову майбутньої відродженої польської держави¹⁶.

Мисленню регіону у національних категоріях російським істеблішментом і громадськістю сприяло і поширення ідей про історичну легітимність претензій Романових на українські землі Габсбургів: «Дискурс о Червонной Руси (Восточной Галиции) и Угорской Руси (Буковине и современной Закарпатской Украине) принципиально отличался от панславистского дискурса вообще о славянах Габсбургской и Османской империй. Это был, по сути, дискурс националистической ирриден-ты»¹⁷.

Грунтовний аналіз трансформації суспільної свідомості у контексті реалізації російського націоналістичного проекту здійснив Ю. Земський. Дослідивши зміни громадських настроїв у російському суспільстві щодо «польського питання», він дійшов висновку, що упродовж 1860-х років владі вдалося мобілізувати громадськість навколо імперського націєтворчого проекту. У суспільному дискурсі було сформовано образ «ворога» через демонізацію поляків та звинувачення їх націоналістично-імперських амбіцій, що загрожували імперському націоналістичному привласненню «історичних руських земель»: «побачивши» в боротьбі поляків імперські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь і Литву, в росіян «відновився» імперський інстинкт самозбереження. З цього часу польсько-російське протистояння набуло характеру війни подібних за змістом амбіцій суперників»¹⁸.

І якщо упродовж першої половини XIX ст. поляки ще могли сподіватися на певне співчуття російської громадськості, то з 1860-х років остання консолідується навколо імпер-

ського національного проекту під гаслами боротьби проти поляків – «ворогів Вітчизни»: «Вступивши на шлях націоналізації, імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість... імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і цим самим внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Російській владі словами та діями «пронародно»-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську»¹⁹.

У свою чергу, польський національний рух у другій половині XIX ст. зазнав суттєвої трансформації. Розчарування у конспіративній та повстанській діяльності як основних формах визвольних змагань започаткувало новий етап польського національного руху. Поширення ідей позитивістської «органічної праці» передбачало зосередження на просвітницькій та господарській діяльності, виховання етнічних поляків у національному дусі. Активізація суспільної та економічної діяльності розглядалася як вагомий чинник модернізації суспільства, що в перспективі мало стати передумовою відновлення польської державності²⁰.

Втім у Наддніпрянщині завдяки зусиллям імперської влади існувало чимало перешкод навіть для такої обмеженої діяльності. Націоналізація суспільства на засадах зміцнення самодержавства унеможлиблювала будь-які форми громадянської активності, що суперечили офіційній політиці Санкт-Петербурга. Діяльність нечисленних товариств і осередків, створюваних поляками, перебувала під пильним контролем поліцейсько-бюрократичних структур. Економічна слабкість, зумовлена як відсталістю імперської господарської системи в цілому, так і зосередженням польського капіталу переважно в аграрному секторі із збереженням великого землеволодіння в умовах розвитку капіталістичних відносин, спричинила односторонність реалізації політики «органічної праці» на українських теренах, що, в свою чергу, послаблювало польський національний рух у протистоянні з російським націоналізмом.

Отже, можемо зробити висновок, що упродовж всього XIX ст. польський національний

рух виступав вагомим чинником трансформації суспільної свідомості у контексті російського модерного націєтворення. Змагання поляків за відновлення втраченої державності виступили каталізатором імперського ментального картографування Правобережної України як власного простору ідентичності. Конкуренція польського національного й імперського проектів у регіоні вплинула на еволюцію суспільної свідомості в російському офіційному та громадському дискурсі, а також на формування власне російського національного проекту упродовж XIX ст. Наслідками цієї трансформації стали генезис імперського патріотизму і націоналізація суспільної свідомості, що сприймала польський національний рух українських теренах наприкінці XIX ст. як загрозу російським національним інтересам на споконвічних російських територіях.

¹ Myller A. Ymperyia Romanovykh y natsyonalizm: Osse po metodolohyy ystorycheskoho yssledovanyia – M., 2008. – S. 33-35.

² Valitskiy A. Try patriotyzmy // Natsionalizm: Antolohiia / Uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – K., 2000. – S. 724-767; Vandykh P. Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Evropy vid Serednovichchia do sohodennia – K., 2004; Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi – K., 2008; Shporliuk R. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha. – K., 2013.

³ Bazhenova S. Vid romantyzmu do realizmu. «Ukrainska shkola» v polskii literatury 20 – 90-kh rokiv KhIKh st.: etapy diialnosti, istoriia Ukrainy v tvorchosti yii predstavnykiv. – Kam'ianets-Podilskiy, 2009; Bovua D. Hordyev uzul Rossyiskoi ympery: Vlast, shliakhta y narod na Pravoberezhnoi Ukrainy (1793–1914) – M., 2011; Buravskiy O. Hromadska diialnist polskoi intelihentsii Volyni, yii vnesok v ukrainsku i yevropeisku nauku u druii polovyni KhIKh – na pochatku KhIKh st.: Elektronnyi resurs – Rezhym dostupu: <http://eprints.zu.edu.ua/3602/1/Buravskiy.pdf>;

Hud B. Zabybel Arkadii: etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv XIX – pershoi polovyny XX st. – Lviv, 2006; Polishchuk Yu. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok KhIKh st.): Elektronnyi resurs – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/naz_menshyny_site_154.pdf; Sinkevych Ye.H. Krakivska istorychna shkola v polskii istoriohrafii – Mykolaiv, 2010; Shcherbak N.O. Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets KhVIII – pochatok KhIKh st.). – K., 2005.

⁴ Zemskyi Yu.S. Polska, rosiiska ta ukrainska elita v zmahaniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyi KhIKh st. – Khmelnytskyi, 2011.

⁵ Karamzyn N.M. Mnenye russkoho hrazhdanyna: Elektronnyi resurs – Rezhym dostupu: http://dugward.ru/library/karamzin/karamzin_mnenie_russkogo_grajdanina.html

⁶ Portnov A. Chas vidkrytykh mozhlyvostei: polski memuarysty pershoi tretyny KhIKh st. pro naselennia vkluchenykh do Rosiiskoi imperii oblastei kolysnoi Rechi

Pospolytoi [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/440Portnov.pdf>

⁷ Naividomishymy byly konstytutsiini proekty M. Ohynskoho, A. Chartoryiskoho. – Dyv. pro tse: Hraf M. Ohynskiy y eho otnoshenye k ymperatoru Aleksandru Pavlovychu. Yz zapysok hrafa Ohynskoho // Russkiy arkhiv. – 1874. – № 3. – S. 637-709; Vneshniaia polytyka Rossyy KhIKh y nachala KhIKh v. Seryia 1 / Red. kol.: A.L. Narochnytskyi (otv. red.) y dr. – M.: Polytyzdat, 1972. – T. 8 (mai 1814 – noiabr 1815 h.) – 780 s.

⁸ Karamzyn N.M. Mnenye russkoho hrazhdanyna: Elektronnyi resurs – Rezhym dostupu: http://dugward.ru/library/karamzin/karamzin_mnenie_russkogo_grajdanina.html

⁹ Vosstanye dekabrystov: Materyaly. Dokumenty. – S. 283.

¹⁰ Deivis N. Bozhe ihryshche: istoriia Polshchi – S. 474.

¹¹ Zemskyi Yu. Vkaz. pratsia. – S. 57.

¹² Myller A. Ymperyia Romanovykh y natsyonalizm... – S. 88-89.

¹³ Tam samo. – S. 93.

¹⁴ Myller A. Vkaz. pratsia. – S. 154-155.

¹⁵ Tam samo. – S. 156.

¹⁶ Tam samo. – S. 158.

¹⁷ Tam samo. – S. 162.

¹⁸ Zemskyi Yu. Vkaz. pratsia. – S. 186. – C. 186.

¹⁹ Tam samo. – S. 188.

²⁰ Vandykh P. Tsina svobody ... – C. 230.

УДК[94(438):329.73-055.2

© Ірина Левчук
(Рівне)

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті аналізується питання особливостей формування єврейського жіночого руху в Другій Речі Посполитій. Його постання й діяльність проаналізовано шляхом розкриття статутних документів. Розглянуто основні віхи діяльності окремих благодійних, спортивних та іншого роду організацій. Визначено роль лідерів у розвитку та активній діяльності жіночих організацій. З'ясовано роль єврейських жіночих організацій в громадському житті міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: єврейські жіночі організації, Друга Річ Посполита, Ерец-Ізраїль, антисемітизм, сіонізм, статут.

И. Левчук
(Ровно)

ЕВРЕЙСКИЕ ЖЕНСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье анализируются вопросы особенностей формирования еврейского женского движения во Второй Речи Посполитой. Его

возникновение и деятельность проанализированы путем раскрытия уставных документов. Рассмотрены основные вехи деятельности отдельных благотворительных, спортивных и другого рода организаций. Определена роль лидеров в развитии и активной деятельности женских организаций. Выяснена роль еврейских женских организаций у общественной жизни межвоенной Польши.

Ключевые слова: еврейские женские организации, Вторая Речь Посполитая, Эрец-Исраэль, антисемитизм, сионизм, устав.

I. Levchuk (Rivne)

JEWISH WOMEN ORGANIZATION IN PUBLIC LIFE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

There were investigated the main particular vectors of the Jewish feminine organization's appearance in the Second Commonwealth of Poland in our research work. While working on the topic we have analyzed the most important statutory declarations. We have considered the main algorithms of charity, sport and other women's alliances in the article. There were denoted the most important tasks of Jewish women's organizations and the role of political leaders for the feminine alliances in our research work.

The main assignment for all nations, which existed in the interwar Eastern Europe, was to recover the national liberation. It must be admitted that Jewish women's alliances tried to resurrect customs, traditions and national liberation. In 19–20 century their activity was the most prominent example of the statement mentioned above.

The interwar period should be characterized by Zionism development, where lots of young Jewish people were involved. The main goal of the youth was to resurrect Jewish state in Palestine. One of the countries where this trend is particularly noticeable – Second Polish Republic. The Jews were the second (after Ukrainian) national minority in this country.

Polish-Jewish political relations were really complicate. The Polish-Ukrainian war of 1918 and 1919 was the main reason for the formation of Ukrainian-Jewish political alliances in the future. After Battle of Lemberg (Lwow pogrom in 1918) Jewish people tried to support the idea of Ukrainian people to create an independent state. It did not happen. It must be mentioned that in 1930-th Jewish and Ukrainian people suffered from totalitarianism.

Key words: The Second Polish Republic (II Rzeczpospolita), the Land of Israel (Eretz Yisrael), anti-semitism, zionism, statute.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.
Розвиток єврейського жіночого руху на сьо-

годні мало відображений у працях українських учених. Дослідження історії євреїв, у яких представлено інформацію про умови формування жіночого руху в міжвоєнній Польщі, знаходимо у працях М. Гона¹ та Б. Лентохи². Важливими для нас є праці про сіоністський рух у середовищі єврейок О. Козерода³, наукові розвідки Я. Хонігсмана⁴, який розкрив головні віхи історії євреїв України.

Означений статус-кво дозволяє стверджувати те, що питання сутності й особливостей єврейського жіночого руху, його ролі та місця в громадсько-політичному житті на західноукраїнських землях досі залишаються поза полем уваги вітчизняних дослідників.

Учені Польщі більш послідовні у вивченні єврейського жіночого руху. З-поміж них – Т. Чайковські⁵, Я. Лісек⁶, Т. Дроздек-Малолепша⁷.

Метою нашої статті є з'ясування особливостей формування та діяльності єврейських жіночих товариств у Другій Речі Посполитій і на західноукраїнських землях зокрема.

Виклад основного матеріалу. З-поміж новоутворених держав повоєнного світу – Друга Річ Посполита. Одна з її особливостей – поліетнічність та декларування принципів гуманізму в питанні захисту прав національних меншин. Більшість серед них, згідно з переписом 1921 р., складали українці (16%) та євреї (10%)⁸.

У 1919 р. між державами Антанти і Польщею підписано т. зв. «Малий Версальський трактат» (МВТ) або «Договір про національні меншини». Низка його статей зобов'язувала новоутворену державу надати національним меншинам політичні і громадянські права, впровадити територіальне та національне самоврядування.

Окремими статтями Малуго Версальського договору від 28 червня 1919 р. визначено права євреїв. Так, напр., стаття 11 окреслювала механізм, який мав сприяти дотриманню ними приписів юдаїзму, зокрема – святкування суботи (т. зв. шабат). Однак ці положення не звільняли євреїв, як і інших громадян Польщі, від виконання громадянських обов'язків у час проходження військової служби та захисту держави.

Малий Версальський договір гарантував забезпечення прав та свобод усім громадянам Польщі незалежно від раси, мови та релігії⁹. Незважаючи на доволі обмежений характер договору у єврейському питанні, він все ж

створив певні основи для впровадження національно-культурної автономії євреїв Польщі. Проте, як засвідчив час, її так ніколи в цій країні реалізовано не було.

Наступним важливим правовим документом, що визначав права й обов'язки громадян, стала Конституція Другої Речі Посполитої, що ухвалена 17 березня 1921 р. В ній, поряд із задекларованим правом національних меншин на використання ними рідної мови і культури, було формалізовано їх право об'єднуватись у союзи, відкривати власні релігійні та освітні заклади (ст. 110); всі громадяни Польщі проголошувались рівними перед законом (ст. 96)¹⁰. Згодом, у 1924 р., цю статтю онституційний суд трактував як таку, що скасовувала всі обмеження громадянських прав жінок¹¹.

У Польщі жінкам виборче право надано в 1918 р., що стало проявом демократичності суспільства. Свідченням нових тенденцій у суспільно-політичному житті держави стало й представництво жінок в органах влади та управління.

Такі інновації відповідали духу лібералізму держав, що поставали на тлі завершення Першої світової війни. Водночас маємо підстави стверджувати, що надання жінкам громадянського рівноправ'я та їх залучення в управлінські структури (відсоток жінок серед держслужбовців був незначним)¹² стали й безпосереднім наслідком діяльності жіночих організацій.

Фокусуючи увагу на проблемі громадянського рівноправ'я в Польщі, варто враховувати факт етнічної сегментації її населення. Адже вона була не тільки національно гетерогенною, а й успадкувала від тих держав, території якої сформували державне «тіло» Другої Речі Посполитої, низку специфічних правових норм. Зокрема тих, які дискримінували євреїв.

Так, на відміну від інших національних меншин, жінки-єврейки до 1927 р. були позбавлені виборчого права. Це зумовлено тим, що до цього часу в Польщі діяло австрійське законодавство, згідно з яким виборчим правом у єврейській общині користувались лише платники общинного податку і особи, зрівняні з ними¹³.

Така гендерна дискримінація не завадила єврейським жінкам займати активну громадянську позицію. Частина з них, спираючись на положення ст. 110 Конституції Польщі,

брала активну участь у створенні різноманітних національних товариств.

Останні стали складовими єврейського національного табору й, враховуючи численні течії в ньому, відображали «параметри» громадсько-політичного структурування євреїв Польщі. Жіночий рух у ній був представлений різними напрямками: від ортодоксально-релігійного (напр., організація «Бнос-Агудас Ізраель») до сіоністського (скажімо, «Гурток єврейських жінок»).

З-поміж єврейських жіночих організацій, котрі сповідували сіоністську мету, найбільш відомими були: «Спілка єврейських жінок» (*Związek Kobiet Żydowskich, ZKZ*), «Жіноча міжнародна сіоністська організація» (*Womens International Zionist Organization, WIZO*) та «Коло єврейських жінок» (*Kolo Kobiet Żydowskich*).

Статутні документи «Спілки єврейських жінок» зареєстровано владою 30 серпня 1927 р. [15, с. 149]. Її статут визначав, що метою діяльності Спілки є розвиток національної культури, захист прав жінок, охорона національних, економічних та професійних інтересів її членів, але основним завданням визначалась допомога емігрантам, які виїжджають до Палестини. Задля досягнення вищеперелічених цілей «Спілка єврейських жінок» мала намір проводити конференції, створювати бібліотеки та читальні, видавати брошури та листівки, відкривати каси для медичної та правової допомоги учасницям¹⁴.

Польський історик Т. Чайковські, котрий розкрив діяльність названої Спілки у Любліні (тамтешній її осередок очолювала відома сіоністка Белла Добжинська), оперує даними про діяльність опікунського закладу для дітей «*Ognisko*», котре впродовж 1927–1939 рр. допомагало дітям із малозабезпечених сімей і надало допомогу сотням неповнолітніх громадян Польщі. Автор зазначає, що така діяльність Спілки була відповіддю на виклик часу і обставинам¹⁵.

«Спілка єврейських жінок» існувала в багатьох містах і містечках Західної України. Зокрема, з 1925 р. її осередки діяли у Львові та Рівному. У першому, напр., 23 січня єврейські жінки звернулися до старости міста з проханням дозволити діяльність осередку вищеназваної Спілки. Стрижневими завданнями в її статуті є підвищення культурного рівня єврейського жіноцтва, покращення його економічного становища, а також опіка над дітьми.

З-поміж рівнянок, які засновували осередок «Спілки єврейських жінок», відомі Суламіс Пісюк, Хая Сандберг, Рухля Бернштейн, Естер Ходорова та інші (всього 13 осіб)¹⁶.

«Спілка єврейських жінок» була складовою частиною Міжнародної жіночої сіоністської організації (аббревіатура від її назви англійською – WIZO). Її статут визначав, що до складу цієї організації могли входити як фізичні, так і юридичні особи.

Міжнародна жіноча сіоністська організація здійснювала роботу, що мала сприяти емансипації єврейок у різних сферах суспільного життя. Зокрема, вона прагнула покращити становище жінок в Агудас Ізраель (термін, який використовували євреї до створення в 1948 р. їхньої національної держави) та країнах проживання (отже – й у Польщі), сприяти зростанню рівня їхньої освіченості, проводити роботу у сфері соціального забезпечення.

Історія WIZO розпочалась 7 липня 1920 р. у Великобританії. У 1920–1930-х рр. її осередки постали по всій Європі, зокрема – в Польщі. Так, станом на 1931 р. членами цієї організації було 35 тис. осіб у всіх частинах світу¹⁷.

Серед воєводств, де активно діяли осередки WIZO, – Львівське. У 1930–1931 рр. осередок у Львові, що співпрацював з відділами WIZO у Варшаві, Кракові та Лодзі й підпорядковувався безпосередньо Лондонському керівництву, очолювала Ада Рейхенштейн. Львівська організація поділялася на декілька секцій (відповідно до напрямів основних завдань, які сповідувала WIZO). А саме: секцію опіки над молоддю в Палестині та Галичині; пропаганди та організації інформування; культурну та спортивну секції. У звіті організації за 1930/1931 рр. зазначено, що завдяки інтенсивній роботі пропагандистської секції кількість учасників WIZO у Львові становить 550, а лютий офіційно визнано місяцем товариства. Пропаганді відводилась досить важлива роль: у 1931 р. було надіслано 890 листів, резолюцій, брошур, газет (отриманих з Лондона) до 60 місцевостей (у т. ч. і за кордон). Завданням львівського відділу пропаганди було залучити до громадської активності жіноцтво, що проживало у провінції, пробудити в ньому національну самосвідомість, сприяти зростанню його культурного рівня. Загалом, станом на 1931 р., у Львівському воєводстві налічувалось 11 провінційних і 3 молодіжних групи WIZO. Найбільшими осередками Міжнародної жіночої сіоністської

організації на західноукраїнських землях у той час були дрогобицький (267 членкинь), станіславський (250 осіб), перемишлянський (200 осіб), калуський (120 членкинь), тернопільський та коломийський (відповідно 110 та 100 членів)¹⁸. У фінансовому звіті WIZO за 1929/1931 рр. найбільше видатків займає відправлення контингенту в Лондон – 9657 зл., опіка над бажаними виїхати в Палестину – 8337 зл., пропаганда – 1223 зл., адміністративні витрати – 3563 зл.¹⁹ Таким чином, мета товариства залучити до своїх лав єврейську молодь та сприяти її виїзду до Палестини львівським відділом досить вдало реалізовувалась.

Чи не єдина організація жінок-єврейок, яка діяла на західноукраїнських землях ще до початку Першої світової війни, – «Коло єврейських жінок» (Kolo Kobiet Zydowskich). Вона вирізнялася з-поміж інших організацій єврейок також тим, що у лавах цієї організації об'єднувалася винятково інтелігенція.

Імовірно, «Коло єврейських жінок» у Львові постало на початку ХХ ст. У 1907 р., коли його очолювала Роза Мельцера, ця організація внесла зміни до свого статуту. Наступні принципові зміни в нього внесені через кілька десятиліть. У 1935 р. в своєму статуті «Коло єврейських жінок» задекларувало аполітичність організації та визначило її найактуальніші цілі: сприяння підвищенню освітнього рівня та культури жінок, їхній співпраці [7, с. 41].

У той час львівський осередок «Кола єврейських жінок» очолювала Діна Карлова, громадська активність якої суттєво сприяла поступу організації. Зокрема, вона започаткувала організацію осередків самоосвіти, закликала членів Кола до вивчення єврейської історії та літератури, сприяла відкриттю притулку для дівчат-сиріт імені Рози Мельцерової. Особливістю цього закладу, відповідно до вимог Д. Карлової (яка стверджувала, що її ініціативи в громадському житті – це не обов'язок, а радість життя), було виховання дітей у «параметрах» єврейської релігії.

Маємо підстави припускати, що в «Колі єврейських жінок», попри задекларовану в його програмних документах аполітичність, вирували політичні пристрасті. Принаймні, про це промовляє факт виїзду Д. Карлової до Палестини (1935 р.) – свідчення того, що члени цього, як і інших товариств єврейок, не спромоглися уникнути дискусій з кардинального для нації питання – відродження національної держави.

Незважаючи на від'їзд Д. Карлової, товариство продовжило свою активну діяльність під керівництвом Хенріки Шрейберової. У 1937 р. воно реалізує ідею створення постійно діючих опікунських закладів для дітей працюючих матерів. Один з них, що налагодив патронат над 90 дітьми, того ж року постав у Львові. Прагнучи забезпечити дітям оптимальні умови життєдіяльності, активісти пригукнули для дівчат-сиріт імені Рози Мельцерової звернулися до львівського воєводи з проханням надати для проведення ремонтних робіт фінансову допомогу в розмірі 9000 зл.²⁰. Товариство активно провадило свою діяльність на території Львова та Львівського воєводства до 1939 р.

З-поміж єврейських організацій, що діяли на західноукраїнських землях, було чимало тих, котрі приділяли особливу увагу питанням благодійності, опіці сиріт, незаможних і хворих. Такий стан справ зумовлювався соціокультурними традиціями юдеїв. Адже прояв опіки над ближнім був властивий представникам цієї релігії з давніх часів. У кожній сім'ї дітей навчали давати бідним «цдаку» (походить від слова «цедек» – справедливість) – милостиню²¹. У Талмуді неодноразово наголошується на обов'язку підтримувати збіднілого (як єврея, так і «прибульця, іноплеменника»): «Корми бідних іногородців нарівні з бідними євреями; доглядай за бідними язичниками нарівні з єврейськими хворими; ховай померлих язичників нарівні з померлими євреями»²². Цими приписами послуговувались і єврейські товариства, котрі функціонували в Другій Речі Посполитій.

Виникненню благодійних товариств у єврейському середовищі сприяла пауперизація – результат Першої світової війни, а згодом – наслідок економічних негараздів (зокрема, криз) у Другій Речі Посполитій.

У Східній Галичині епіцентром діяльності благодійних організацій був Львів. У цьому місті діяли: «Комітет опіки над єврейськими сиротами», «Центральний комітет допомоги», «Єврейська робоча кухня для бідних євреїв і нужденних робітників», «Спілка єврейських жінок на допомогу школярам єврейських сімей», «Малбіш арумім» та багато інших.

У 1922 р. у Львові було засновано спілку єврейських працюючих жінок під назвою «Юдіта». Ініціаторами її створення були члени партії сіоністів-соціалістів «Поалей Ціон» Марія Штейн, Лея Рейснер та Елена Морген-

штерн²³. Метою даної спілки був захист національних та соціальних інтересів єврейських жінок шляхом підвищення їхнього загальноосвітнього рівня. Задля цього створювались школи працюючої молоді. Всі учасниці «Юдіти», а їх станом на 1929 р. у Львові налічувалось 108 осіб здійснювали волонтерську роботу. Вони відвідували багатодітні сім'ї, надавали допомогу хворим та немічним. «Юдіта» завершила свою діяльність у 1939 р. з приходом радянської влади.

Характерною ознакою значної частини єврейських жіночих благодійних організацій є аполітичність і, зокрема, невизначеність щодо сіоністської ідеї. Так, напр., у звіті від 22 вересня 1938 р. «Товариства єврейських жінок допомоги убогим хворим» у м. Бжозов Львівського воєводства зазначено, що до його складу входить 110 учасниць, 50% з яких позиціонує себе сіоністками, а 50% – аполітичними²⁴. Такими, що позиціонували себе поза політикою, були товариства: Єврейське товариство милосердя в м. Дрогобичі «Бет Йозеф Метзес», «Коло товариства єврейських жінок ім. Рахель» у м. Мостиська, «Товариство єврейських пань милосердя» в Самборі, «Союз єврейських жінок Східної Галичини» у Львові.

Антиєврейські погроми, активне поширення антисемітизму в Польщі, а також агітація сіоністів спричинили виїзд євреїв до Палестини, де вони сподівалися відродити свою національну державу. Так, напр., у 1937 р. Польщу залишило близько 160 тис. євреїв²⁵. Значна частина з них – молодь, яка пройшла відповідну підготовку. Найактивніше з-поміж жіночих організацій це завдання реалізовувало WIZO. Водночас задля підготовки тих, хто прагнув виїхати на Близький Схід, створено сіоністську організацію молоді «Ссхва». Один з її осередків упродовж 1926–1939 рр. діяв у Львові.

Досить поширеним явищем громадсько-політичного життя євреїв у Польщі була участь жіноцтва у спортивних товариствах, котрі вважали фізичне здоров'я нації запорукою успіху у відродженні власної держави. На території Польщі у міжвоєнний період найбільшою популярністю користувалось єврейське гімнастично-спортивне товариство «Маккабі» (міжнародна єврейська спортивна організація, названа на честь історичного героя єврейського народу Іегуди Маккавея). Витоки цього товариства сягають XIX ст., коли з поширенням сіоністської ідеології групи єврейської

молоді почали створювати гімнастичні клуби, вбачаючи у фізичному оздоровленні єврейського народу запоруку успіху для реалізації сіоністського ідеалу. Вперше такий клуб виник у 1895 р. в Стамбулі. Перша аналогічна інституція у Варшаві закладена в 1915 р.²⁶. Польська дослідниця Т. Дроздек-Малолепша у праці, присвячено жіночому спорту нацистщини у міжвоєнній Польщі, зазначає, що в 1929 р. «Makkabi» стає частиною світового спортивного товариства²⁷.

У 1928 р., з ініціативи Міри Якубовіч, у Варшаві постало «Об'єднання єврейських жіночих спортивних товариств». Основою його роботи була підготовка інструкторок, проведення фізичних тренувань молоді, змагань, туристичних походів, пропаганда заняття спортом. Жіночі єврейські організації спортивного характеру не були індиферентними до національного питання. Так, у статуті місцевого осередку «Makkabi» в м. Рівне (1926 р.) зазначено, що товариство має проводити активну пропаганду відродження єврейського народу²⁸.

Широкий спектр єврейських жіночих організацій дозволяє диференціювати їх за напрямками діяльності на культурно-освітні, благодійні, спортивні. Але такий поділ є умовним. Адже, напр., WIZO вела як суспільно-політичну роботу (хоч програмними документами позиціонує як аполітична), так і займалася благодійними, культурно-освітніми та релігійними питаннями. Аналогічна ситуація була й з багатьма іншими організаціями.

Водночас констатуємо те, що спектр єврейських жіночих товариств і організацій відображав ті політичні полюси (сіонізм – територіалізм, прибічники плекання культури євреїв на світських та ортодоксальних засадах), які були властиві єврейському національному табору загалом.

Важливу роль у суспільно-політичному житті всіх націй, що проживали в Другій Речі Посполитій і євреїв зокрема, відігравала періодична преса. Той її сегмент, що видавався жіночими організаціями, мав за мету віддзеркалювати події жіночого руху, пропагувати останній і, тим самим, стимулювати його розвиток. Єврейська періодика виходила трьома мовами: івритом, їдишем, польською²⁹.

Серед жіночих видань найбільш популярним був феміністичний тижневик «Ewa» (редактор – Пауліна Апеншлак), який впродовж 1928–1933 рр. видавався польською мовою у

Варшаві. Вибір саме останньої зумовлювався прагненням редакції здобути не тільки єврейську читацьку аудиторію.

Дописувачі «Ewy» наголошували на імперативі досягнення правдивого рівноправ'я жінок та чоловіків (в одному з номерів наведено твердження, згідно з якими «утопічний сіонізм, як і утопічний соціалізм чи комунізм, закладав рівноправність жінок і чоловіків»)³⁰. Популярною темою була пропаганда здобуття жінками професійної освіти задля досягнення ними фінансової незалежності. Водночас епіцентром уваги тижневика «Ewy» було становище єврейського жіноцтва в Польщі та Палестині.

На початку 1930-х років, із поширенням антисемітських настроїв у Польщі, «Ewa» активно засуджувала ті польські жіночі товариства, котрі відкрито не критикували зростання міжнаціонального напруження в країні. Тижневик, котрий ніколи не протиставлявся польській державності, перестав видаватися в 1933 р. внаслідок фінансових труднощів. Проте, незважаючи на нетривалий період існування, він відіграв важливу роль у розвитку єврейського жіночого руху в Другій Речі Посполитій.

Щоденним супутником громадсько-політичного життя не лише євреїв Галичини, але й поляків була, газета «Chwila», яка виходила у Львові в 1919–1939 рр. У 1930 р. газеті з'являється щотижнева рубрика «Голос жінок» [6]. Важливу роль у популяризації жіночого руху брали також: «Drogі kobiece», «Kobieta nowa» – видавалася Союзом єврейських жіночих спортивних товариств, «Kobieta», що виходила у Вільно впродовж 1925 – 1933 рр., «Glos kobiet» – варшавський місячник, перше число якого вийшло у 1925 р.

У 1930-х рр. становище єврейського населення у Другій Речі Посполитій погіршується. З-поміж причин цього – загострення міжнаціональних взаємин на тлі світової економічної кризи. Українсько-єврейські стосунки в 1930-х рр. також ускладнилися: в цей час, поряд з антиєврейськими виступами поляків, у пресі зафіксовано й антиєврейські ексцеси, що вчинені українцями³¹.

Не залишалися осторонь боротьби з антисемітизмом і єврейські жіночі організації. 13 травня 1933 р. у Львові проведено зібрання єврейського жіноцтва (участь в якому брало 400 осіб) проти переслідування євреїв у Німеччині. Ініціаторами зібрання стали WIZO і Kolo kobiet zydowskich. Діна Карлова заявила

про недопустимість переслідування євреїв, котрі за свою тривалу історію постійно піддавались насильству. Д-р Сесилія Клафтен закликала світову громадськість підтримати євреїв. Д-р Стефанія Біелерувна емоційно промовляла на цьому форумі: «Євреї гинули за свою польську вітчизну, тепер вона має їм допомогти»³².

Наприкінці 1930-х рр. не стояли осторонь підготовки на випадок війни і єврейські жіночі організації. Так, наприклад, львівський осередок «Союзу єврейських жінок» у 1939 р. створив курси протиповітряної оборони; членкинь навчали першої медичної допомоги, опіки над дітьми, організації праці і господарства у військовий час³³.

Отже, єврейські жіночі організації – вагомаскладова громадянського суспільства Другої Речі Посполитої. Об'єднуючи в лавах осередків «своїх», вони мали сприяти емансипації жіноцтва, а водночас зосередили зусилля членкинь на розв'язанні найактуальніших завдань, що поставали перед євреями як однією з національних меншин у Польщі. Одночасно ті жіночі організації єврейок, котрі сповідували сіонізм, суттєво прилучилися до боротьби за відродження національної держави в Ерец-Ізраель.

¹ Hon M. Iz kryvdoiu na samoti. Ukrainko-yevreiski vzaiemny na zakhidnoukrainskykh zemliakh u skladi Polshchi (1935 – 1939) / M. Hon. – Rivne: Volynski oberehy, 2005. – 191 s.

² Lentokha B. «Chwila – hazeta lvivskiy yevreiv» / B. Lentokha // Chasophy Yi. – Lviv, 2008. – № 51. – [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://www.jl.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm>.

³ Kozero O. Yevreiski zhinky Ukrainy u sionistskomu rusi: 1921 – 1929 rr. / O. Kozero // Hrani. – № 3 (77) – Dnipropetrovsk : Dnipropetrovskiy nats. un-t, Tsentr sots.-polit. doslidzhen, 2011. – S. 16 – 21.

⁴ Khonyhsman Ya. Blahotvorytelnost evreev Vostochnoi Halysy / Ia. Khonyhsman – Kyev, 2002. – 82 s.

⁵ Czajkowski T. Związek Kobiet Żydowskich i Ochronka-Przyhodnia «Ognisko» / T. Czajkowski // Scriptores. – 2003. – № 2. – S. 149 – 152.

⁶ Lisek J. Jidysz ginacy jezyk kobiet // Pismo feministyczne Zadra / J. Lisek – № 1 – 2, 2000. – S. 16 – 17.

⁷ Drozdek-Maáolepsza T. Sport kobiet mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1919–1939 // T. Drozdek-Maáolepsza / Prace Naukowe Akademii im. Jana Dáugosza w Czestochowie, Seria: Kultura Fizyczna, 2009. – z. VIII. – S. 75 – 88.

⁸ Zashkilniak L. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv / L. Zashkilniak, M. Krykun. – Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2002. – S. 459.

⁹ Hon M. Zabezpechennia prav etnichnykh menshyn u druhii Rechi Pospolytii / M. Hon // Filosofiia. Pedahohika.

Suspilstvo. Zbirnyk naukovykh prats RDHU. – Rivne, 2011. – Vyp. 1. – S. 254

¹⁰ Starzynski S. Konstytucja Panstwa Polskiego / S. Starzynski. – Lwów, 1921. – T. II. – 317. – S. 45.

¹¹ Malanchuk-Rybak O. Ideolohiia ta suspilna praktyka zhinochoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh KhIKh – pershoi tretyny KhKh st: typolohiia ta yevropeyskyi kulturno-istorychnyi kontekst / O. Malanchuk-Rybak. – Chernivtsi : Knyhy – XXI, 2006. – S. 134.

¹² Zashkilniak L. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv / L. Zashkilniak, M. Krykun. – Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2002. – S. 449.

¹³ Malanchuk-Rybak O. Ideolohiia ta suspilna praktyka zhinochoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh KhIKh – pershoi tretyny KhKh st: typolohiia ta yevropeyskyi kulturno-istorychnyi kontekst / O. Malanchuk-Rybak. – Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2006. – S. 134.

¹⁴ Lvovskoe vovodskoe upravlenye. Obshchestvenno-polytycheskyi otdel. Podotdel po delam tovaryshchestv. Delo o rehystratsyy yevreiskoho kruzha zhenshchyn vo Lvove. 13 marta 1933 h. – 24 fevralia 1939 h. – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali DALO), f. 1, op. 53, spr. 928, ark. 35.

¹⁵ Czajkowski T. Związek Kobiet Żydowskich i Ochronka-Przyhodnia «Ognisko» / T. Czajkowski // Scriptores. – 2003. – № 2. – S. 150.

¹⁶ Rovenskoe povetovoe starostvo. Perepyska s Volynskym vovodskym upravlenyem y soiuom evreiskykh zhenshchyn o rabote profsoiuzov obshchestv y kooperatyvov. 10 oktiabria 1924 h. – 10 maia 1938 h. – DARO, f. 30, op. 18, spr. 866, ark. 7.

¹⁷ Elektronnaia evreiskaia entsyklopedyia – Rezhym dostupu –

¹⁸ Zyd. Młodzież akademicka deklaruje swoja pelna gotowosc // Chwila. – 1939. – 2 kwjetnia. – S. 1 – 2.

¹⁹ Lvovskoe vovodskoe upravlenye. Obshchestvenno-polytycheskyi otdel. Podotdel po delam tovaryshchestv. Zvit Tsentralnogo biuro yevreiskykh zhinek dlia pratsi v Palestyni VIZO u Lvovi pro diialnist za chas vid 12.11.1930 do 18.11.1931rr. – TsDIAL, f. 502, op. 1, spr. 3, ark. 1–2

²⁰ Lvovskoe vovodskoe upravlenye. Obshchestvenno-polytycheskyi otdel. Podotdel po delam tovaryshchestv. Delo o rehystratsyy yevreiskoho kruzha zhenshchyn vo Lvove. 13 marta 1933 h. – 24 fevralia 1939 h. – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali DALO), f. 1, op. 53, spr. 928, ark. 54.

²¹ Khonyhsman Ya. Blahotvorytelnost evreev Vostochnoi Halysy / Ia. Khonyhsman – Kyev, 2002. – S. 26.

²² Khonyhsman Ya. Blahotvorytelnost evreev Vostochnoi Halysy / Ia. Khonyhsman – Kyev, 2002. – S. 26.

²³ Khonyhsman Ya. Blahotvorytelnost evreev Vostochnoi Halysy / Ia. Khonyhsman – Kyev, 2002. – S. 23.

²⁴ Lvovskoe vovodskoe upravlenye. Obshchestvenno-polytycheskyi otdel. Podotdel po delam tovaryshchestv. Delo o rehystratsyy yevreiskoho tovaryshchestva zhenshchyn dlia okazania pomoshchy ubohym bolnym v Bzhozove. 1927.– 1938 hh. – DALO, f. 1, op. 53, spr. 1625, ark. 22.

²⁵ Zashkilniak L. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv / L. Zashkilniak, M. Krykun. – Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2002. – S. 483.

²⁶ Lvovskoe vovodskoe upravlenye. Obshchestvenno-polytycheskyi otdel. Podotdel po delam tovaryshchestv. Zvit Tsentralnogo biuro yevreiskykh zhinek dlia pratsi v Palestyni VIZO u Lvovi pro diialnist za chas vid 12.11.1930 do 18.11.1931rr. – TsDIAL, f. 502, op. 1, spr. 3, ark. 1–2.

²⁷ Drozdek-Maąolepsza T. Sport kobiet mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1919–1939// T. Drozdek-Maąolepsza / Prace Naukowe Akademii im. Jana Dąugosza w Czestochowie, Seria: Kultura Fizyczna, 2009. – z. VIII. – S. 76.

²⁸ Lutskoe povetovoe starostvo. Perepyska s Rovenskym povetovym starostvom o rehystratsyy yevreiskoho sportyvnoho obshchestva «Makkaby». Ustav obshchestva. 16 dekabria 1921 h. – 23 dekabria 1922 h. – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali DARO), f. 46, op. 9a, spr. 4, ark. 7.

²⁹ Lisek J. Jidysz ginacy jezyk kobiet // Pismo feministyczne Zadra / J. Lisek. – № 1-2, 2000. – S. 16.

³⁰ Feminizm po żydowsku – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

³¹ Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych // Sprawy Narodowosciowe 1 4. – 1934 lipec-wrzesien. – S. 475.

³² Lvovskoe horodskoe starostvo obshchestvenno-polytycheskyi otdel Podotdel tovaryshchestv y sobraniy. Delo o rehystratsyy Yevreiskoho syonystycheskoho obiedyneniya zhenshchyn hotovliashchykhsia rabotat v Palestyne – VYZO glavnoe upravleniia na vostochniui Malopolshchu vo Lvove. – 12 yaevaria 1926 r. – 5 yanvaria 1938 r. – DALO, f. 110, op. 1, spr. 156, ark. 8.

³³ Zyd. Mlodziez akademicka deklaruje swoja pelna gotowosc // Chwila. – 1939. – 2 kwjetnia. – S. 8.

В частности исследуется внешнеполитическая деятельность председателя Совета министров Антона Луцкевича во время работы Парижской мирной конференции. Сделан вывод, что международному признанию БНР препятствовала прежде всего позиция держав Антанты, которые видели в возрожденной Польше и странах Балтии геополитический «барьер» против Германии и большевистской России. И потому независимость Беларуси считалась тогда политически нецелесообразной.

Ключевые слова: Белорусская народная республика, Польша, Украина, Антон Луцкевич, Игнаций Падеревский, Парижская мирная конференция.

V. Fisanow
(Chernivtsi)

BELARUS IN DRAMATIC INTERNATIONAL EVENTS IN 1918 – 1919: SOME APPROACHES

The author analyzes the lesser studied aspects of the Belarusian People's Republic diplomatic activity leaders in 1918 – 1919. The article emphasizes that today a lot of the Belarus history of early twentieth century are still little studied or simply unknown.

The article highlights the need for more detailed study of the documents and materials that are stored in the Department of Manuscripts of the Library at National Academy of Lithuania, which, without exaggeration, can be called the «Belarusian Fund». Especially interesting are those that are associated with external political projects on creation of federal structures from the Baltic Sea to the Black Sea with possible participation of Lithuania, Belarus and Ukraine.

The author thoroughly studied the foreign policy of the Council of Ministers headed by Anton Lutskevich during the Paris Peace Conference. It is emphasized that BNR representatives were almost in isolation in Paris, without having sources or even verbal support of the victorious powers. However, A. Lutskevich having expanded political activities in a number of European capitals, hoped for the possibility of diplomatic breakthrough in the Belarusian issue. The author presents comparative analysis of positions on the Belarus independence expressed by I. Paderewski, the Polish prime minister, and T.G. Masaryk, the President of Czech-Slovak Republic. Some issues of Belarusian-Ukrainian bilateral cooperation were also clarified.

It is concluded that on the way of the BPR international recognition the position of the Entente powers was very important, who saw revived Poland and the Baltic as the geopolitical «barrier» against Germany and Bolshevik Russia. Therefore, the independence of Belarus was considered politically inappropriate.

Key words: Belarusian People's Republic, Poland, Ukraine, Anton Lutskevich, Ignacy Paderewsky, Paris Peace Conference.

УДК 94(476)«19181919»

© Володимир Фісанов
(Чернівці)

БІЛОРУСЬ У ВІРІ ДРАМАТИЧНИХ МІЖНАРОДНИХ ПОДІЙ, 1918 – 1919: ПІДХОДИ ДО ТЕМИ

У статті проаналізовані маловивчені аспекти дипломатичної активності лідерів Білоруської народної республіки у 1918 – 1919 роках. Зокрема досліджується зовнішньополітична діяльність голови Ради міністрів Антона Луцкевича під час роботи Паризької мирної конференції.

Зроблено висновок, що на перешкоді міжнародного визнання БНР була насамперед позиція держав Антанты, котрі вбачали у відродженій Польщі та країнах Балтії геополітичний «бар'єр» проти Німеччини та більшовицької Росії. І тому незалежність Білорусі вважалася політично недоцільною.

Ключові слова: Білоруська народна республіка, Польща, Україна, Антон Луцкевич, Ігнацій Падеревський, Паризька мирна конференція.

В. Фісанов
(Черновці)

БЕЛОРУССИЯ В КОНТЕКСТЕ ДРАМАТИЧНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ СОБЫТИЙ, 1918 – 1919: ПОДХОДЫ К ТЕМЕ

В статье проанализированы малоизученные аспекты дипломатической активности лидеров Белорусской народной республики в 1918-1919 годах.

Російська революція 1917 року і завершення Першої світової війни призвели до того, що у Східній Європі розпочалися швидкі й неоднозначні зміни, які породили, з одного боку, рух до національної незалежності народів, а з іншого, під впливом революційної агітації й жорсткої політичної боротьби, розгорнутої Леніним і Троцьким спостерігався досить часто інспірований інтернаціональний рух, основною метою якого проголошувалась перемога «всесвітньої пролетарської революції». Цей період, особливо 1917 – 1920 роки, можна назвати своєрідною точкою біфуркації, де відбувалося небачене досі «гілкування» подій. Такою стала ця карколомна доба і для братньої нам Республіки Білорусі, долі якої тісно переплітались з Україною й українським національним і пролетарським рухами.

Історіографія проблеми. Окремі аспекти формування білоруської державності у зв'язку із критикою тодішньої радянської історіографії розроблялися дослідниками білоруської діаспори¹. У сучасній історіографії відбувається переосмислення зовнішніх чинників впливу на процеси становлення Білоруської державності. У даному контексті особливо цікавою є досить ґрунтовна стаття сучасного білоруського дослідника В.Є. Козлякова, присвячена аналізу основних напрямів розвитку історичної думки в країні, зокрема щодо подій 1918 – 1920 років². З традиційних позицій, з притаманними історіографії підходами радянської доби, досліджував складний період в історії Білорусі В.Ф.Ладисев³.

Оригінальною, багато у чому узагальнюючою працею, в котрій подано широке історичне тло національної та революційної боротьби основних політичних сил у білоруських землях у згадувані роки є документована робота сучасного дослідника А.П. Грицкевича, написана також із врахуванням впливів як польсько-німецького, так і російського чинників на перебіг протиборства всередині країни⁴.

В сучасній українській історіографії останніми роками також досліджувалися зовнішні аспекти становлення білоруської державності початку ХХ століття. Територіальні питання проаналізував зокрема львівський історик Олександр Панько⁵. Роль національно-політичних сил у проголошенні Білоруської Народної Республіки 1918 року дослідив Володимир Мартиненко⁶.

Сьогодні чимало питань історії Білорусі початку ХХ ст. залишаються ще маловивче-

ними чи просто невідомими. Подальшої уваги дослідників у самій Білорусі і в Україні, на нашу думку, заслуговують теми, пов'язані з постановкою білоруського питання у роки світової війни. Зокрема ідеться про матеріали й документи тієї карколомної доби, які зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Національної Академії Литви, котрий без перебільшення можна називати «Білоруським фондом». Особливо цікавим, на нашу думку, є ті з них, що пов'язані із зовнішніми політичними проектами по створенню федеративних утворень від Балтійського до Чорного морів з включенням територій Литви і Білорусі. Як образно висловився один із сучасних дослідників йшлося про З'єднані Штати Білорусі.

У запропонованій статті автор не ставить за мету окреслити усі найбільш карколомні події чи пов'язані з ними історичні постаті. Це було б просто неможливо. Проте, хотілось би акцентувати на деяких окремих, важливих, на наш погляд, епізодах політичного протиборства та особистих оцінках подій білоруськими політиками та сучасними дослідниками.

Зупинимось спочатку на деяких аспектах політичної діяльності у ті буремні роки одного з найвідоміших лідерів національного руху у Білорусі Антона Луцкевича. Слід особливо відзначити той факт, що його батько, виходець із збіднілого шляхетського роду, мав приятельські стосунки із знаним білоруським поетом Вінцентом Дуніним-Марцинкевичем, що проявилось у вихованні синів: брати Антон та Іван були виховані у шляхетських традиціях щодо поняття честі, у них з молодих років зародився інтерес до білоруської історії, а боротьба за Білоруську незалежність стала головною справою їх життя.

Нагадаємо, що, будучи активістом білоруського руху, на початку 1918 р. А.Луцкевич був обраний головою Віленської Білоруської ради, а з 18 березня кооптований до Ради Білоруської народної республіки (БНР). Він був ініціатором проголошення незалежності Білорусі. А з жовтня 1918 року по 1920 рік політик займав посади голови Ради міністрів (народного секретаря) та міністра закордонних справ БНР. Ведучи боротьбу за зовнішньополітичну підтримку молодій республіці, А. Луцкевич здійснив декілька офіційних візитів, зокрема до Берліну, Праги, Києва, Москви. А у червні 1919 року брав участь у мирній конференції в Парижі.

Зупинимось на деяких аспектах дипломатичної активності А. Луцкевича більш детально. Поразка Німеччини у Першій світовій війні створювала зовсім нову ситуацію у міжнародних відносинах. Політичне керівництво тодішньої БНР зрозуміло, що основну ставку у боротьбі за дипломатичне визнання Білорусі слід робити на держави-переможниці з блоку Антанти. Однак на заваді цьому став тоді «польський фактор». В умовах очікуваної евакуації німецьких військ з території Білорусі у Варшаві у грудні 1918 р. були прийняті відповідні правові акти щодо анексії північно-західних територій Білорусі та їх подальшого включення до складу Польської держави. Невизначеність стану уряду БНР погіршувалась ще й тим, що фактично провалом завершилися переговори А.Луцкевича з представником більшовицької Росії у Києві Х. Раковським. Напередодні можливого більшовицького наступу 3 грудня білоруський уряд переїхав з Мінська до Вільно, а 27 грудня – до Гродно, яке ще було зайняте німецькими військами. Він з гіркотою констатував тоді у своєму щоденнику наступне: «Ясно й беззаперечно тільки одне, що на Гродненщину сунуть дві хвилі – зі Сходу і з Заходу, що розігрується ще один акт кривавої драми, яка почалася у 1914 році. Й обидві ці хвилі несуть нам руїни та знищення не тільки матеріального багатства, але і – це найгірше – наших політичних ідеалів, нашого державного будівництва»⁷.

Однією з великих перешкод у діяльності білоруської делегації на Паризькій мирній конференції була, як відзначає сучасний білоруський дослідник даного періоду Ригор Лазько, серйозна нестача «грошей і кадрів». Проте, на Паризьку конференцію була відряджена досить представницька делегація, до складу якої окрім А.Луцкевича входили міністр юстиції А. Цвікевич й радники К.Кондратович, А.Ознобішин та Роман Скірмунт. Вона прибула у Париж лише у кінці березня 1919 р., коли конференція вже упродовж 5 місяців працювала над територіально-державним устроєм Центрально-Східної Європи. Причому на її засіданнях встигли заслухати політичні меморандуми урядів сусідніх з Білоруссю держав – Литви та Польщі. Як відзначає Р.Лазько ситуація складалась не на користь білорусів. Адже у Парижі державами-переможницями було прийняте рішення, згідно якого остаточне рішення щодо східних

кордонів Польщі мало бути прийняте тільки після сформування у Росії демократичного уряду, котрий отримає визнання Заходу. Саме таким вважався уряд адмірала О.Колчака⁸.

При цьому зауважимо, що і польські політики, відчуваючи свою слабкість перед більшовицькою загрозою, намагалися спонукати західних союзників до більш активних воєнно-політичних дій на «Східних кресах». Ось що писав ще у січні 1919 р. голова польського уряду І.Падеревський у листі помічнику президента США полковнику Е.Хаузу, бажаючи про допомогу: «Ситуація більш ніж критична. Більшовицька інвазія на колишні польські території триває... Вільна та Мінськ й навіть Гродно під загрозою, великі маси населення можуть бути винищені. [...] Польща при підтримці нинішнього невизнаного уряду (Partisan Government) ще надто слабка щоби організувати будь-який спротив. 50 тисяч американців, одна дивізія французів та одна англійська дивізія, якщо будуть вислані негайно з необхідними матеріалами для збільшеної польської армії, могли б, мабуть, зупинити цей варварський наступ»⁹.

Отже, представники БНР опинилися у Парижі майже в ізоляції, не маючи ані відповідних ресурсів, ні навіть словесної підтримки з боку держав-переможниць. Проте сам А. Луцкевич у Секретному меморандумі, направленому членам білоруської делегації на мирній конференції 24 квітня 1919 р., сподівався все-таки на можливість дипломатичного прориву у білоруському питанні. Політик наголошував зокрема на необхідності просити у держав Антанти допомоги «для самооборони Білорусі» – евентуально для можливого створення у союзі з іншими державами регіону у майбутньому Балто-Чорноморської федерації. Однак про участь Польщі, на його думку, у такому об'єднанні, позаяк вона має імперіалістичні плани стосовно «білоруських і українських земель мови бути не може». Разом з тим, пункт 7 цього меморандуму Луцкевич присвятив налагодженню білорусько-українського співробітництва. Наведемо його текст тут повністю: «Особливо тісний контакт тримати з українцями. Поставити питання про військовий союз з Україною. В залежності від стану литовців, евентуально говорити з українцями для максимального використання такого союзу задля ідеї Білорусько-Української федерації»¹⁰.

Про об'єднання зусиль двох держав засвідчило тоді – весною 1919 року – і те, що уряд БНР отримав чималу позику від уряду УНР у розмірі 4 млн. марок, за рахунок чого змогло утримувати білоруський полк, який розташовувався у Гродно¹¹.

Ми тут не будемо аналізувати усі складнощі політичної боротьби керманічів білоруського національного руху, які змушені були маневрувати не тільки між великими державами, а й сусідніми країнами – Литвою, Польщею і, зрозуміло, Росією. Цікаво, що навесні 1919 р., коли навіть дійшло до роззброєння поляками Білоруського гусарського ескадрону в Гродно, Ю. Пілсудський, щоби залагодити подібні конфлікти виступив з «Відозвою до жителів колишнього Великого Князівства Литовського», де пообіцяв відновити Білоруську незалежну державу, дружню до Польщі. Однак так не сталося.

На противагу серйозним складнощам з Варшавою, можна відзначити майже повне порозуміння А.Луцкевича з тодішнім президентом Чехо-Словацької Республіки Томашем Масариком. В одному з листів (Берлін, травень 1919 року) білоруський політик зазначив таке: «Тим часом їжджу у Прагу до президента Масарика і залучаю його до нашої справи, тому-то чеській делегації у Парижі послана інструкція підтримувати нашу акцію». І хоча про офіційне визнання нас чехами говорити ще зарано (через «опіку» Антанти), «ми з Масариком домовилися про посилку нашого постійного представника на правах (неофіційно) посла». Білоруси також розгорнули у Празі відповідну інформаційно-пропагандистську роботу стосовно білоруської справи, друкуючи брошури і книжки різними мовами, про що Луцкевич написав своїм соратникам у Париж¹².

Самого Антона Луцкевича чекала драматична доля нереалізованих політичних сподівань і планів. Як відомо, дещо пізніше на запрошення міністра-президента Польщі І. Падеревського він відбув з Парижа до Варшави, де на початку вересня 1919 р. політика було інтерновано, щоби перешкодити його політичній активності. Він повернувся в Мінськ тільки 1 грудня 1919 року, а 28 лютого 1920 р. оголосив у Раді республіки про складання всіх повноважень і виїхав до Вільнюса.

Ще одна непересічна особистість привертає сьогодні особливу увагу істориків – це Олександр Цвікевич. Він був одним з ідеоло-

гів національного відродження, виступав за створення в Білорусі справедливого, демократичного суспільства, за утвердження і подальший розвиток білоруської державності, широке використання історико-культурної спадщини та духовних традицій народу. Як відомо, Цвікевич був засновником у 1917 р. Білоруської народної громади у Москві. А згодом в уряді БНР займав пост міністра закордонних справ, з 1923 р. – прем'єр-міністра в екзилі.

Відзначимо тут один з політичних моментів реального білорусько-українського єднання. 25 грудня 1918 р В. Винниченко у Києві прийняв білоруську делегацію на чолі з О. Цвікевичем. Вітаючи Директорію від імені Ради БНР, дипломат вказував на те, що білоруський народ піде рука об руку з українським народом. Він зокрема підкреслив: «Білорусь стала на шлях твердого державного будівництва, для здійснення чого необхідне визнання України, яке дало б можливість відмежуватися від Росії і увійти в тісні зв'язки з Директорією»¹³. Пізніше О. Цвікевич з приводу наслідків національної революції у 1919 році писав: «Чи вдасться білоруському народу (після проголошення суверенітету 25 березня 1918 р.) здійснити цю самостійність повністю, чи вдасться потім утримати цю самостійність – ось це питання фактичного співвідношення сил його самого та його сусідів, а також усієї сукупності світових впливів». Сьогодні, зазначив далі політик, «більш грізною залишається третя альтернатива – розподіл Білорусії на великоруську і польську сферу впливів»¹⁴.

Трагічною була доля Білорусі й білорусів у ХХ столітті. І все-таки, незважаючи на усі складнощі й перипетії політичної боротьби, трагічні долі творців незалежності, народ намагався втілити у життя свої споконвічні мрії та державницькі плани. Найбільш завершений виклад власного незалежного ідеалу, що втілювався у проголошення БНР і зараз сприймається нами не тільки як найбільший факт, але дієвий фактор новітньої історії Білорусі, Антон Луцкевич подав у своїй інтегральній праці «Політичні гасла білоруського руху» (1920), на сторінках якої він писав: «Акт 25 березня 1918 року – це найбільш яскраве і повне втілення білоруського політичної думки, що пройшла за п'ятнадцять років всі етапи розвитку. Це – останнє слово білоруської ідеології, штандарт, під яким йде білоруський народ до завоювання справжньої свободи.

Подальша політична робота білорусів – це вже робота по реалізації незалежницького ідеалу. Чи здійсниться цей ідеал і в якій мірі, або складе Білорусь повністю незалежну державну одиницю, або буде зв'язана федеративним союзом зі своїми сусідами і в своїй політичній орієнтації піде на Схід чи на Захід, до Балтійського або Чорного моря – це питання, які можуть бути розв'язані тільки самим життям, в залежності від внутрішньої сили білоруського народу і загальної політичної кон'юнктури на Сході Європи»¹⁵.

Отже, підведемо деякі підсумки. Дійсно, період 1918-1919 років був найскладнішим не тільки для білорусів, але й для всіх народів регіону ЦСЄ, які виборювали незалежність у вирі революційних змін. І, на жаль, мусимо констатувати, що зовнішні фактори разом із внутрішніми були визначальними у відповіді на питання: «Бути чи не бути, скажімо, незалежним Польщі та Чехо-Словаччині, державам Балтії, Україні й Білорусі?». На перші питання держави Антанти відповіли рішуче: «Так!», а на два останні – «Ні!». Чому так сталося? Одна з відповідей наступна. Як вважає дослідник Р. Лазько, проголошення незалежності Балтійських держав, було для Англії важливішим чинником, ніж навіть суверенізація Польщі, оскільки ці країни «затискали» Німеччину на Балтиці. Що ж у цьому контексті позитивного можна сказати про реальну підтримку незалежності Білорусі з боку великих держав? Фактично нічого.

Дехто із сучасних білоруських істориків пише про внутрішню слабкість БНР як державного утворення. Вони намагаються дати аргументовану відповідь на непросте питання: «Чи була БНР державою?». При цьому особлива увага звертається на те, що БНР була досить великою за територією, однак невизнаною сусідніми державами; у неї не було конституції, місцевих органів влади, бюджетно фінансової та податкової системи, армії, поліції, судів та інших державних «компонентів». Проте, найсильніший державницький поштовх для формування сучасної Білоруської незалежності був здійснений саме тоді – у вирі карколомної геополітичної боротьби 1918 – 1920 років, коли, за влучним виразом одного британського політика з Воєнного кабінету Ллойд Джорджа, Чехо-Словаччина й Ольстер також народились «у борні й збентеженні», немовби утворивши фонтан іскор, що вирує у височину¹⁶.

Однак у самій Білорусі сьогодні домінує дещо інше трактування подій, пов'язане із сучасними політичними реаліями. Звісно, об'єктивні дослідники зовсім не заперечують факт проголошення БНР, однак Білорусь радянська трактується як національна й суверенна держава білоруського народу. Таке тлумачення, на думку сучасного дослідника П.Петрікова, «отримує усе більшу підтримку у науковому середовищі»¹⁷. Республіка Білорусь знову знаходиться на певному геополітичному роздоріжжі, намагаючись досягнути того, щоби її зовнішня політика стала багатовекторною та динамічною. Як підкреслював президент Олександр Лукашенко, «ми обираємо не Схід і Захід... Ми обираємо Білорусь, яка у силу історії, в силу економіки, в силу географії, в силу культури та менталітету буде і на Сході, і на Заході»¹⁸. Звідси народилась і сучасна білоруська формула міжнародних відносин, в основі якої також і драматичний досвід білоруської державності початку ХХ століття: «Національний суверенітет – наскільки можливо, міжнародні обов'язки – наскільки необхідно». І хоча сьогодні Республіка Білорусь, на наш погляд, не набула ще потрібного прискорення, її стрімкою спрямованості у майбутнє вже нікому не дано зупинити.

¹ Stankevich Ya. Savetskaekhvalshavanniah istoryi Belarusi / Ya. Stankevich // Dosledy u materialy. – Miunkhen: Instytut dlia vyvuchennia SSSR, 1956. – Ser.2. – Выр. 51. – 185 s.; Palanevich H. Natsyianalnaia teoryia y praktyka balshavizmu ŷ Belarusi / Instytut dlia vyvuchennia SSSR / H. Palanevich // Belaruskizbornik. – Miunkhen, 1960. – Kn.12. – S.9–81.

² Kozliakov V. E. Sovremennaia ystoryohrafiya Belarusy: nekotorye tendentsyy v yzuchenyy otechestvennoy ystoryy/ V. E. Kozliakov // Rosyyskiye y slavianskiye yssledovaniya : nauch. sb. Vyp. 4 / redkol.: A. P. Salkov, O. A. Yanovskiy (otv. redaktory) [y dr.]. – Mynsk: BHU, 2009 // Rezhym dostupu: <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/ nauka/ izdania/ risi /4/Kozljakov.pdf>

³ Ladyseŷ, U. F. Stanaŷlenne belaruskai dziazhaŷnasti na savetskai asnove va ŷmovakh kursu kiraŷnitstva Savetskai Rasii na susvetnuiu praletarskuiu rėvaliutsyiu (1918–1920 hh.) / U. F. Ladyseŷ // Pratsyhistarychnahafakultėta BDU : navuk. zb. Выр. 2 / rėdkal. U. K. Korshuk (adk. rėd.) [i insh.] – Minsk : BDU, 2007 // Rezhym dostupu:<http://elib.bsu.by/bitstream/>

⁴ Hrytskevych A.P. Zapadnyi front RSFSR 1918-1920. Borba mezhdru Rossyei y Polshei za Belorussyiu. / Anatolyi Petrovych Hrytskevych. – Mynsk: Kharvest, 2009. – 496 s.

⁵ Panko O.D. Stanovlennia biloruskoi derzhavnosti, 1914-1923 rr.: terytorialnyi aspekt: avtoref. dys. kand. ist. nauk: vsesvitnia istoriia – 07.00.02 / Panko Oleksandr Danylovych. – L., 2004. – 20 s.

⁶ Martynenko V.V. Vynyknennia derzhavnosti v Bilorusi (1917-1918 rr.): avtoref. dys. kand. ist. nauk: vsesvitnia istoriia– 07.00.02 / Volodymyr Vasylovych Martynenko. – Chernihiv, 2010. – 23 s.

⁷ Tsyt za Lazko, R. R. Anton Lutskevich u Paryzhyletam 1919 h. / R. R. Lazko // Krynitsaznaŭstvaisyalyalnia histarychnyadystysyliny: navuk. zb. Выр. 5 / Rėdkał. U. N. Sidartsoŭ (adk. rėd.), S.M. Khodzin (nam.adk. rėd.) [iinsh.] – Mn: BHU, 2009 // <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/istochnik/5/Lazko.pdf>

⁸ Tam samo.

⁹ Ignace J.Paderewski to E.M. House, January 4, 1919 – P.611 // The Papers of Woodrow Wilson. – Vol.53 (November 9, 1918 – January 11, 1919) – Princeton: PUP (N.J.), 1986. – R.611.

¹⁰ Listy Antona Lutskevicha z chasu Paryzhskai mirnai kanferentsyi / red. Ryhor Lazko // Arche, 2006. – № 10. – С. 62-63.

¹¹ Hrytskevych A.P. Zapadnyi front RSFSR 1918-1920. Borba mezhd u Rossyei y Polshei za Belorussyiu. / Anatolyi Petrovych Hrytskevych. – Mynsk: Kharvest, 2009 // Rezhym dostupu: <http://nemaloknig.info/downloadbook-fb2-276036/>

¹² Listy Antona Lutskevicha z chasu Paryzhskai mirnai kanferentsyi. – С. 66.

¹³ Kuksa A. Belorussko-ukrainskye otnosheniya peryoda ukrainskoi Dyrektoryy (dekabr 1918-1919 hh.) / Aleksandr Kuksa / Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho

universytetu. Vypusk 22. – Rivne: RDHU, 2011 // Rezhym dostupu: <http://isf.rv.ua/uploads/Foto/nauka/2022.pdf>

¹⁴ Tsvykevych A., d-r. Belarus. Polytycheskyi ocherk / per. s belorusskoho. – Berlyn: Yzdanye Chrezvychainoi Dyplomatycheskoi Myssyy Belorusskoi Narodnoi Respublyky, 1919. – S.21, 25

¹⁵ Halka A. Anton Lutskevych. K ystoriy belorusskoho dvyzheniya. Yzbrannye proyzvedeniya / Aleksei Halka / Rets. na Anton Lutskevych. K ystoriy belorusskoho dvyzheniya. Yzbrannye proyzvedeniya. Vlozhenye, predyslovye, kommentaryi, annotyrovannyy yndeks ymen Anatolyi Sydorevych. M.: Lohos, 2003. 287 s. // Rezhym dostupu: <http://belhist.ru/2012/08/anton-luckevich-k-istorii-belorusskogo-dvizhenija/>

¹⁶ Jones T. Whitehall diary.– Vol.1: 1916-1925 / Thomas Jones. – London: Oxford University Press, 1969. –P.184.

¹⁷ Petrykov P. T. Osnovnye etapy belorusskoi hosudarstvennosti / P. T. Petrykov // XXI vek: aktualnye problemy ystorycheskoi nauky: Materyaly mezhdunar. nauch. konf., posviashch. 70-letiyu yst. fak. BHU. Mynsk, 15–16 apr. 2004 h. / Redkol.: V. N. Sydortsov. (otv. red.) ydr. – Mn: BHU, 2004/

¹⁸ Medvedev R.A. Aleksandr Lukashenko. Kontury belorusskoi modely / Roi Medvedev. – M.: Yzatelstvo BBPG, 2010. – S.223.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Гайдукевич Олена, к.і.н., доцент кафедри українознавства та філософії Івано-Франківського національного медичного університету.

Готра Олена, к.і.н., доцент кафедри філософії та політології Національного університету ДПС України (м. Ірпінь).

Громакова Наталя, к.і.н., доцент кафедри філософії та політології Національного університету ДПС України (м. Ірпінь).

Гуйванок Микола, к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Доброчинська Валентина, к.і.н., доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Зайцева Зінаїда, д.і.н., професор кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Клімчук Юрій, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Ключук Юля, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Концур-Карабінович Наталія, к.і.н., доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Королько Андрій, к.і.н., доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника.

Кудінова Анна, аспірантка відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства і фольклористики Національної академії наук України.

Латиш Юрій, к.і.н., доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету.

Левчук Ірина, здобувач Рівненського державного гуманітарного університету.

Олійник Сергій, к.і.н., доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Прищепя Олена, к.і.н., доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Стрільчук Людмила, д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Тимошенко Юрій, д.і.н., професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України (м. Київ).

Тищенко Юлія, аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Федорчук Сергій, здобувач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Філіпчук Анатолій, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Фісанов Володимир, д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Христан Назарій, аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Черняхівська Олена, начальник видавничого відділу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ярич Володимир, студент історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Bruja Radu, dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava. România.

Sabol Harieta, dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava. România.

ABOUT AUTHORS

Olena Haidukevych, Ph.D., professor of philosophy and Ukrainian, Ivano-Frankivsk National Medical University.

Elena Gotra, PhD in History., Associate Professor of Philosophy and Political Science, National University of STS of Ukraine (m. Irpen).

Natalia Gromakova, PhD in History., Associate Professor of Philosophy and Political Science, National University of STS of Ukraine (m. Irpen).

Mykola Guivaniuk, PhD in History, Associate Professor, the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Zinaida Zaitseva, Doctor of History, Professor of Political History, Kyiv National Economic University.

Yury Klimchuk, Researcher, the Dept of History of Ukraine, Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University

Julia Klyuchuk, Postgraduate of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Natalia Kontsur-Karabinovych, Ph.D., Assistant Professor of History and Political science, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas.

Andriy Korolko, PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Vasyl Stefanyk Pre-carpathian National University.

Anna Kudinova, Postgraduate of Department «Ukrainian Ethnological Centre», Institute of Art and Folklore of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Yury Latysh, Ph.D., Associate Professor, the Dept. History for Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Irina Levchuk, Researcher, Rivne State Humanitarian University.

Sergiy Oliynyk, Ph.D., assistant professor, the Dept. of History of Ukraine, Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University

Olena Prischepa, Ph.D., assistant professor, the Dept. of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University.

Ludmila Strilchuk, Doctor of History, Professor of World History, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk).

Yuri Timoshenko, Doctor of History, Professor, the Dept. of Social and Humanities, National University of Physical Education and Sport of Ukraine (m. Kyiv).

Yulia Tishchenko, Postgraduate of Department of the Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Sergey Fedorchuk, Researcher, Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University

Anatoly Filinyuk, Doctor of History, Professor, Head of Department of History of Ukraine, Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University

Vladimir Fisanov, Doctor of History, Professor, Head of international information, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Nazarii Khrystan, Postgraduate, the Dept. of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Olena Chernjakhivs'ka, Head of the Publishing department of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve.

Vladimir Yarych, Student of Historical faculty, Ivan Ohienko Kamyanets-Podilsky National University

Bruja Radu, dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava. România.

Sabol Harieta, dr. Universitatea «Ștefan cel Mare», Suceava. România.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича :
Ч-49 Історія. – Чернівці : Чернівецький університет, 2016. – № 2. – 168 с.
ISSN 2414-9012.

Літературні редактори:

В. Ботушанський, Л. Звенигородська

Підписано до друку 00.12.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. 00,00.
Зам. № 00. Тираж 000 прим.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544